

આપણી
અર્વાચીન શોધદષ્ટિના
પાશ્ચાત્ય પ્રણેતાઓને

આ પત્ર
પુષ્પ
દેખ
તોયલલો
સમપિત

Language is the most significant and colossal work that the human spirit has evolved—nothing short of a finished form of expression for all communicable experience.

This form may be endlessly varied by the individual without thereby losing its distinctive contours; and it is constantly reshaping itself as is all art.

Language is the most massive and inclusive art we know, a mountainous and anonymous work of unconscious generations.

SAPIR

આસ્તાવિક

પ્રસ્તુત લેખમગ્રહમાં મારા 'વાંચ્યાપાર' (૧૯૫૪)માંથી હજી કાઢક ઉપયોગી લાગી તેની કેટલીક સામગ્રીને એક કે બીજા રૂપે સમાવેશ કરી લીધો છે

'બોલચાનની ભાષાના અવલનો' (વાગ્, ૧-૧૦)

'મક્ષેપની પ્રક્રિયા' (, ૧૧-૧૭)

પ્રત્યયનિચાર વિભાગના લેખો (, ૨૨૧-૨૪૧)

એટલું સહેજસાજ દેરદાર સાથે અહીં આપું છે

'હૈમય દ્રીય અપભ્રંશનું સ્વરૂપ' (વાગ્, ૧૩૫-૧૪૮)

'અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી' (, ૧૪૯-૧૬૧)

'ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ' (, ૧૬૨-૧૭૪)

'મયુક્ત વ્યંજનો નજુલાવ' (૧૭૫-૧૭૭)

એ લેખોની મામૂલી પછીથી મેં કરેલા મનિગત કે વધુ વ્યવસ્થિત પ્રયાસોમાં સમાવી લીધી છે બાળીનામાંથી 'ગકા-મક્ષેપ' (વાગ્, ૨૧૧-૨૧૫), 'અણોત્તે' (વાગ્, ૩૩૮-૩૪૯), 'જાણ' (વાગ્, ૩૪૧-૩૪૨) જેની નોંધોને વ્યાપક મદર્ભમાં મૂકી છે આ રીતે 'અનુશીલનો'માં 'વાંચ્યાપાર'ના એ શી-નેવું પૃષ્ઠ સમાવિષ્ટ ગણાય બાળીનું લખાણ નવું છે તમા 'પૃથ્વી' પના ગાળામાં 'બુદ્ધિમંદાશ' મનીયા, 'અચાગાર', 'પગ્ગ', 'નાંધાય' વગેરેમાં પ્રકાશિત લેખો (આવશ્યક શુદ્ધિશુદ્ધિ સાથે) છે, એકદ મારા અગ્રેષ્ઠ લેખને અનુવદ છે, તે કેટલુંક અહીં પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધિ યાય કે એ રીતે 'અનુશીલનો'ને વાગ્યાપાર'ની ગુજરાતી-અપભ્રંશ સામગ્રીનું ગોઠિત-મવર્ધિત સ્વરૂપ પણ ગણી શકાય

*

મગ્રહીન લેખોની લાવના તથા મુદા ઐતિહાસિક છે ગુજરાતીના ઇતિહાસ અને સ્વરૂપનિમિત્ત આરે પ્રત્યક્ષપરોક્ષ મગધ ધગવતી, મધ્યકાલી કે અર્નાચીન, ધરનિ રૂપ કે શબ્દને લગતી કેટલીક સામગ્રીને અનુવદીને વર્ણન, પૃથક્કરણ કે અર્થ-પિચારણા કરી છે બાળુ લા એકાદ પગલું આગળ જવાનો, નવી મહીની વ્યવસ્થા કે વ્યાપક નિયમ પ્રસ્તુત કરાનો પ્રથમ સ્વો હ લેખોમાં અપભ્રંશ એતત્રોત કે કારણકે અપભ્રંશ ગુજરાતીનું કા છે આપણા પાચે ત્રિશ્વવિદ્યા લયોમાંથી એકાદનેયે અપભ્રંશને અનુરનાતક અધ્યયનમગ્રોધનની રક્ષાએ ગવન ન વિષય લેખે રથાન આપવાનું કોને ખમગ મ્ય કે મૂગ્રે

*

અહીં પ્રસ્તુત હૈમય દ્રીય અપભ્રંશનું પૃથક્કરણ કેટલાક ગુજરાતી ધરનિવવલોની તારવળી અને ચોકુક ગુજરાતી વ્યાકરણવિષયક પૃથક્કરણ તે તે નિયમમાં થયેલા

પ્રથમ પ્રયાસ છે. સેંકડો પ્રાચીન ગુજરાતી અને અપભ્રંશ કૃતિઓમાં ગુજરાતીનું ઇતિહાસની સામગ્રી ભરી પડી છે. એ કૃતિઓનું મૂલ્ય શાસ્ત્રીય અધ્યયન અનેક અંશોધકોની પ્રતીક્ષા કરવું કુમારી ધરતીની જેમ પડ્યું છે. અવારનવાર જેવા-વાંચવામાં આવેલી સો-સવા સો જેટલી કૃતિઓમાંથી ગોચરીકૃતિએ એકું કરેલું થોડુંક અહીં રજૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી મંદકૃતિ વિશેના, ઊર્મિવેલણાએ પ્રેરેલા (૩ પછી લઘુતામૃદિજન્ય પ્રાચીનભક્તિએ પ્રેરેલા) હવાઈ અને રંગીન ખ્યાલોથી જેને મુક્ત થવું છે અને તટસ્થભાવે નક્કર તથ્યો અને સત્યો જેને જાણવાં છે, તેને માટે ઝીણીઝીણી લાખો વિગતોના પુનઃ ધીગજપૂર્વક તપાસીને એમાંથી પ્રાપ્ત થતા પુરાવાઓ ઉપરથી ક્રમેક્રમે વ્યાપક અને વધુ વ્યાપક નિર્ણયો તારવા એ જ એક માત્ર માર્ગ છે. માટે ભાગે જિતસવમંભેલનો, લોકશિક્ષણ, પક્ષાપક્ષી કે સ્થિતિજડતાને વરેલી આપણી વિદ્યામંદયાઓ અને સાહિત્યમંદયાઓને અપભ્રંશના કે પ્રાચીન ગુજરાતીના શાસ્ત્રીય શબ્દકોશનું નિર્માણ કે એવાં ડાઈ કાર્યો માથે લેવાનું અને એમ પોતાના સાચા અસ્તિત્વની પ્રતીતિ પામવાનું ન સુઝે એ સમજી શકાય તેમ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રકાશિત કરવાનું જેખમ સદ્ભાવપૂર્વક ઉઠાવવા માટે હું ભાઈશ્રી નટવરલાલ ગાંધીનો આભારી છું. તેમણે પુસ્તકના રવરૂપ વગેરે વિશેના મારા આગ્રહને દરેક રીતે અનુકૂળ થવાની સૌજન્યભરી તત્પરતા દાખવી છે.

ભાષાશાસ્ત્રીય અને પ્રાચીન ભાષાસામગ્રીથી ઉભરાતા માયાઢૂટિયા લખાણને બને તેટલી ઓછી અશુદ્ધિઓ સાથે રજૂ કરવાનું કામ મુશ્કેલીભર્યો સારો સહકાર ગાળી લે છે. આ પ્રકારનો પૂરતો સહકાર 'જેનાનંદ' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસે આપ્યો છે તે બદલ હું તેનો ઋણી છું. પરિણામ થોડુંક અમંતોષકર આવ્યું હોય તો તે માટે અતર, અને મારી કાર્યવ્યસ્તતા જવાબદાર છે.

અંશોધનઅધ્યયનને લગતી અનેકવિધ અનુકૂળતા જ્યાં મને વર્ષોથી મળતી રહી છે તે ભારતીય વિદ્યા લવન પ્રત્યે અને તેના કૃષપતિ શ્રી. મુનશીજી પ્રત્યે પણ હું મારી આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

'વાગ્વ્યાપાર'ની ઘણી ખુદલી મર્યાદાઓ હતી છતાં તેના ઉપયોગી અંશને લક્ષમાં રાખીને ઘણા અવ્યાસીઓએ અને અધ્યાપકોએ તેને ઉદારભાવે આવકાર્યું હતું. 'અનુશીલનો'માં ઉપયોગી અંશનું પ્રમાણ એ ઉદારતાનું થોડુંક ઋણ ચૂકવી શકે એટલું ગણ્યો તેથી હું ધન્યતા અનુભવીશ.

જન્યુઆરી ૧, ૧૯૬૫

૮૧ બી/૧૨, સરસ્વતી રસ્તો

સાન્તાક્રુઝ, મુંબઈ ૫૪

હરિવલ્લભ ભાયાણી

અનુક્રમ

૧. બોલચાલની ભાષાનાં રખસનો	૧-૯
(૧) વ્યત્પય	૩-૫
ધ્વનિ-વ્યત્પય	૩-૪
શબ્દાંશ-વ્યત્પય (એક-શબ્દ-નિષ્ક, અનેક-શબ્દ-નિષ્ક)	૪-૫
શબ્દ-વ્યત્પય	૫
(૨) સાર્થ	૫-૬
પૂર્વપિક્ષાઞ્ચ	૫
પરાપેક્ષાઞ્ચ	૬
(૩) સવર્ણ-લોપ	૬
(૪) મંકરો	૬-૭
શાબ્દિક	૬-૭
વાક્યરચનામૂલક	૭
(૫) અધૃદ્બલતામૂલક અપ્રયોજો	૭
(૬) સંબદ્ધ શબ્દનો પ્રભાવ	૮
ધ્વનિસંસ્કારનો પ્રભાવ	૮
અર્થસાહચર્યનો પ્રભાવ	૮
૨. ભણેલાંની જૂલ	૧૦-૧૯
૩. સંક્ષેપની પ્રક્રિયા	૨૦-૨૬
સૂત્રાત્મક સંક્ષેપ	૨૧-૨૨
શબ્દાંશ-લોપ	૨૨-૨૩
અવયવ-લોપ	૨૩-૨૪
શબ્દ-લોપ	૨૪-૨૫
૪. પરિભાષાનું ઘડતર	૨૭-૩૦
૫. અપભ્રંશ ભાષા	૩૧-૬૯
(૧) અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો	૩૧-૪૨
‘અપભ્રંશ’ના અર્થો	૩૧-૩૫
અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા	૩૫-૪૧
મૂળ મંદર્ભો	૪૧-૪૨
(૨) હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ	૪૩-૬૯
વ્યાકરણની રૂપરેખા	૪૩-૬૮

* ધ્વનિવિકાસ	૪૪-૪૯
અપભ્રંશનાં ઢેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો	૪૭-૪૯
છંદોમૂલક પરિવર્તન	૪૯
* આખ્યાતિક રૂપનંત્ર	૪૯-૫૬
આખ્યાતિક અંગ	૪૯-૫૧
મંથોજક રચર	૫૧
કાળ	૫૧-૫૪
નિર્દેશાર્થ વર્તમાન	૫૧-૫૨
નિર્દેશાર્થ લવિષ્ય	૫૨-૫૩
આગ્રાર્થ વર્તમાન	૫૩-૫૪
આગ્રાર્થ લવિષ્ય	૫૪
કૃદતો (વર્તમાન, કર્મોણુભૂત, વિધ્યર્થ, મંમંધકભૂત)	૫૪-૫૬
* શબ્દસિદ્ધિ	૫૬-૫૯
કૃત પ્રત્યયો	૫૭
તદ્ધિત પ્રત્યયો : (પરપ્રત્યયો : વિશેષણસાધક, નામસાધક, ક્રિયાવિશેષણસાધક, સ્વાર્થિક; પૂર્વપ્રત્યયો)	૫૭-૫૯
* લિંગપરિવર્તન	૫૯
* નામિક રૂપનંત્ર	૫૯-૬૬
અકારાન્ત પુલ્લિંગ	૬૦-૬૨
અકારાન્ત નપુલ્લિંગ	૬૨
ઇકારાન્ત-ઉકારાન્ત પુલ્લિંગ	૬૩
સ્ત્રીલિંગ	૬૩-૬૪
સર્વનામ	૬૪
અનુગો	૬૫-૬૬
* પ્રયોગો	૬૬-૬૮
ઉપમંદાર	૬૮-૬૯
૬. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ ઉદાહરણોની અર્થચર્ચા	૭૦-૭૭
૩૩૯	૭૦
૩૪૦/૨	૭૧
૩૫૦/૨	૭૨
૩૬૫/૩	૭૨

૩૬૬/૧	૭૩
૩૭૭	૭૪
૩૮૬/૧	૭૪
૩૯૧	૭૫
૩૯૫/૧	૭૬
૪૨૬/૧	૭૭

૭. ગુજરાતી ભાષાનો કુળક્રમ

૮. પ્રાકૃત-અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી

(૧) અહિગ, ઉગા	૭૮-૯૨
(૨) અખૂટક મર	૯૩-૧૩૬
(૩) અસરાલ	૯૩-૯૬
(૪) ઉગ	૯૬-૯૭
(૫) ઉઠિવક, ઉખીક	૯૮-૯૯
(૬) ઓલગા	૯૯-૧૦૦
(૭) કૂક	૧૦૧-૧૦૬
(૮) જામાધિ	૧૦૬-૧૦૮
(૯) ઝખ-ઝખ	૧૦૮-૧૦૯
(૧૦) ટુકિ	૧૦૯-૧૧૦
(૧૧) દુસ્તડી, દોતડી, દુતડી, દોતડી	૧૧૦-૧૧૨
(૧૨) પચ્ચારૂ, પચ્ચારૂ	૧૧૨-૧૧૩
(૧૩) નામકિત ચ દ્ર કે ચંદ્રકિત નામ	૧૧૩-૧૧૪
(૧૪) બંબાલિઉ	૧૧૪-૧૧૬
(૧૫) રણકાલસી	૧૧૬-૧૧૭
(૧૬) ગાઉલ	૧૧૭-૧૧૮
(૧૭) લોષ	૧૧૮-૧૨૦
(૧૮) વનકૂલ	૧૨૦-૧૨૨
(૧૯) વિચુત, વગૂત, વિગૂચ	૧૨૨
(૨૦) વિચ્છુલ	૧૨૩-૧૨૬
(૨૧) વિરલક	૧૨૬
(૨૨) સપૂતાર	૧૨૬-૧૩૦
(૨૩) સનાદ	૧૩૦-૧૩૧
	૧૩૨-૧૩૪

(૨૪) મુંદ્ર, સુદ્ર	૧૩૪-૧૩૫
(૨૫) હરાલક	૧૩૫-૧૩૬

૯. ગુજરાતી ધ્વનિવિકાસનાં કેટલાંક વલણો	૧૩૭
૧. સંયોગયોપ-પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો પ્રારંભ	૧૩૭-૧૪૨
૨. ગુજરાતી 'મ' નો વિકાસ	૧૪૩-૧૪૮
૩. રકાર-પ્રક્ષેપ	૧૪૯-૧૫૩
૪. ઉકાર-છકારનો ઓકાર-એકાઠ	૧૫૪-૧૫૬
૫. ગુજરાતીમાં '-ઝવ-', '-ઝઉ-' નો '-ઝો-'	૧૫૭
૬. ઉપાન્ત ' ધ ', ' વ ', ' ય ' નો લોપ	૧૫૮
૭. નાસિકચ વ્યજનનું અનુવારમાં પરિવર્તન (વ ઠ વુ)	૧૫૯-૧૬૧
૮. '-અય-' નો '-ઝય-' અને '-અવા-' નો '-ઉવા-'	૧૬૨-૧૬૩
૯. મૂળના નાસિકચ વ્યજન પૂર્વેના ' ઝો ', ' ઝો ' નું ગુજરાતીમાં પરિવર્તન	૧૬૪-૧૬૬
૧૦. નાસિકમાનુભારી આદ્ય સ્વરની નામિક્યતા	૧૬૭-૧૬૮
૧૧. પાર્શ્વિક ધ્વનિના પૂર્વવર્તી દંત્યનો મૂર્ધન્ય	૧૬૯
૧૦. કેટલાંક સાંવૈરિક પરિવર્તનન્યાપારો	૧૭૦-૧૭૬
૧. વ્યત્યય	૧૭૦-૧૭૨
૨. વેરુધ્ધ	૧૭૩-૧૭૪
૩. સમાનવજુલોપ	૧૭૫-૧૭૬
૧૧. કેટલાક દ્વિગત આખ્યાતિક અંગો (કાંકાં, કંકાણવુ, કંકાસવુ, કંકાસવુ)	૧૭૭-૧૮૨
✓ ૧૨. ગુજરાતી ભાષાના ત્રેરક આખ્યાતિક અંગો	૧૮૩-૧૯૧
- ૧૩. કેટલાક ગુજરાતી પ્રત્યયો વિશે	૧૯૨-૨૨૧
૧. મંનપક જૂતકૃદંતનો પ્રત્યય	૧૯૨-૧૯૪
૨. 'કર્તૃવાચક પ્રત્યય '-નાર-'	૧૯૫-૧૯૬
૩. ઉત્તરકાલીન મધ્યમ ભારતીય-આર્ય પ્રત્યય '-આણુ-'	૧૯૬-૨૦૨
૪. મંરકૃત પ્રત્યય '-ત્ય-', ગુજરાતી '-ચા-'	૨૦૨-૨૦૬
૫. તદ્ધિત '-રૂપ-' નો વારસો	૨૦૬-૨૦૮
૬. લઘુત્વવાચક પ્રત્યય '-ચું-' (સ્ત્રી '-ચી-')	૨૦૯-૨૧૦
૭. ગુજરાતીના અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો	૨૧૦-૨૧૬
૮. વિશેષણની પૂર્વે લાગતો '-સ-' પ્રત્યય	૨૧૬-૨૨૧
- નિર્દિષ્ટ પુસ્તકાદિની સૂચિ	૨૨૨-૨૨૬

શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ અને પાનિ અનુસાર નિર્દિષ્ટ સ્થાને પ્રસ્તુત હોય તે અથ નીચે પ્રમાણે સુધારવો. (અનુસ્વાર, વિરામચિહ્ન વગેરેની ઝીણી અશુદ્ધિઓ નોધી નથી.)

૨	૨૪	જેડકણા	૬૫	૨	વિલક્ષિતપ્રસયોધી
૬	૫	ચિહ્ન	૬૬	૩	ફ. પ્રયોગો
૬	૧૩	અંગત	૬૬	૨૧	'પ્રિયતમ આખ્યા
૮	૮	દાળાના	૬૮	૭	જામદિગ્યા
૧૦	૫	ગણરાટ ને	૭૦	૮	પિંગેન
૧૯	૧૭	મધ્યકાલીન			(અન્યત્ર પણ એમ વાચવું)
૨૦	૧૬	વાક્યાર્થ સાથે કામ	૭૨	૧૪	શકે એવી
૨૦	૨૨	વણપુરાયેવી	૭૪	૧૮	લેવાને
૨૧	૩	પ્રમગે	૭૫	૧	પિંગેન, વૈદ્ય
૨૮	૧૭	મેઝાઓ ચોક્કસ	૭૫	૧૨	આહારથી
૩૨	૬	'અપશબ્દો	૮૩	૩	આપણા મનમાં ખીજી
૩૨	૬	(ન્યાયે)	૮૭	૧૪	ઉદ્ભૂત
૩૨	૮	ગોપોતલિકા	૮૮	૧૨	મધ્યમ
૩૨	૧૬	મસ્કૃતથી	૮૮	૨૮	જણાતા
૩૨	૨૮	ધતીરિતા	૯૧	૫	શબ્દો
૩૩	૧	અવલોકન	૯૩	૨૨	૧૬૨૫નો
૩૬	૨૨	અવરૂપ	૯૪	૨૮	પ્રસ્તુત ગ્રંથ
૩૭	૨૯	ઉચ્ચારણાદિમા	૯૫	૨૨	અભિગંગ્યો
૪૨	૬	રહમાણ	૧૦૭	૨૧	મ. ઊરિયમ્
૪૬	૨૧	'ય' > બેનડો તાલચ્ચ	૧૦૮	૨૬	મહમહર્ષિ
૫૪	૨૦	પ્રત્યય	૧૧૨	૬	સુપાસનાહચરિયના
૫૫	૨૮	હેતુવર્તના 'ધતુમ્'	૧૧૮	૧૦	ગુજરાતીમાં
		ઉપગ્યા 'ડ' તથા	૧૨૦	૮	સમસારાસુ
		વૈદિક	૧૨૪	૧૫	ધાવતા
૫૬	૨૭	૩. શબ્દસિદ્ધિ	૧૨૬	૬	પુત્ર
૫૯	૧૨	૪. લિંગપરિવર્તન	૧૩૧	૧૮	ત્રિષષ્ટિશલ્કા
૫૯	૨૬	૫. નામિક રૂપતંત્ર	૧૩૪	૧૯	'અનુલવ'તુ

૧૪૧	૫	અત્વાગિશત
૧૪૧	૫	કૈશુક
૧૪૧	૨૭	સ યોગપર
૧૪૫	૧૦	મધ્યમ
૧૪૬	૪	અભિવન
૧૪૬	૪	ચોકધું
૧૪૬	૪	ચોકાઈ
૧૪૬	૭	‘-ઉવૈ-’, ‘-ગવૈ-’
૧૪૬	૧૫	મઉઓવય-
૧૪૮	૧	સોપે
૧૪૮	૧૧	પ્રા. + વેત-
૧૫૭	૧	‘-ધવ-’
૧૬૦	૭	ઉચ્છ્રબક્ષતા
૧૬૪	૩	ધ્વનિપરિવર્તનમા
૧૬૫	૧૮	૬. પ્રાકૃત-
૧૬૫	૨૩	૭. ખુલ્લા

૧૬૬	૧૩	૮. નેપાળી
૧૭૦	૧૬	બકુલ+શ્રી
૧૭૧	૧૦	‘રૂ / ભૂ’ નો
૧૮૯	૪	નહા
૧૯૩	૨૦	‘ત્વ’
૧૯૪	૧૮	પણમેલી
૧૯૯	૧૦	સેલિધ
૨૦૦	૮	રાસ
૨૦૦	૨૦	કાવ્યત્રયી
૨૦૦	૨૫	માણિક્યકિ અમ્મીણા
૨૦૪	છેલ્લી:	અન્યમાલા
૨૦૫	૧૦	સબદ્ધ
૨૦૫	૨૩	‘ભ્રુણપચમીકલાઓ’
૨૦૭	૭	ફળદ્રૂપતા
૨૦૮	૫	‘વાછર’ જેવા ટેટલાંક

ખોલચાલની ભાષાનાં સ્ખલનો

આપણી હંમેશની વાતચીતમાં કેટલીયે વાર 'ચામડાની જલ'થી કાઢને બદલે કાઢ ખોનાઈ જવાની જૂલ થતી હોય છે એ તદ્દન જાણીતું છે. ખોલતા ખોલતા એક ઉક્તિપ્રકારને બદલે બીજો જ ઉક્તિપ્રકાર, એક શબ્દને બદલે લખતો જ શબ્દ, એક ધ્વનિને બદલે મળતો ધ્વનિ વપરાઈ જાય છે, અથવા તો એક સાથે બીજી લખી જઈ સંકરરચના બિપજો છે અને ધણીવાર આ રીતે થયેલી શબ્દની કંઠગી કાપાપલટ કે રમૂજી અર્થગરબડ આપણી પ્રવાહપતિત વાતચીતમાં પશ્ચ હાસ્યવિનોદના રંગ પૂરે છે.

આવી જૂનો કેમ થતી હશે? એ શેની સૂચક છે? દરેકથી, મને તે વખતે, અને તરેહતરેહની જૂલો યામ છે તો આની પાછળ કાઢ નિયમ કે વ્યવસ્થા જેવું હશે ખરું? આવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠે આ પ્રશ્નોના સમાધાન માટે માનસિક વિભાવો વાણીરૂપે સાકાર કેવી રીતે બને છે તે જરા જોવું જોઈશે.

આપણે જ્યારે વાત કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણા વક્તવ્યનો જે અમુક ભાગ ખોલાતો હોય છે તેની સાથેસાથ જ આપણું મન, તરત જ ખોલવાની વસ્તુ તૈયાર કરવામાં અને તે વસ્તુની અભિવ્યક્તિ માટે સ્મૃતિગત ભાષાકીય બીજાઓની ઘટતી પમદગી કરવામાં રોકાયેલું રહેતું હોય છે. આમાં એક જ વિચારની અભિવ્યક્તિ માટે સરખા મમર્થ બે ઉક્તિપ્રકારો એક માથે જ હોડે ચડી જતા, લખતો જ શબ્દ સાહચર્યાદિને લીધે મૂળ શબ્દનું રચાન લઈ લેતા, અથવા તો અમુક શબ્દના ઘટક ધ્વનિઓના ઉત્પાદન માટે મગજમાંથી ઉચ્ચારણ-અવયવો તરફ જે અનેક અટપટા આદેશો છૂટે છે તેમાં કોઈ વાર બે આદેશો એકબીજા સાથે અટવાઈ જતા, કે કોઈ જરૂર કરતા

વહેલામોડા છૂટતાં, ઉક્તિપ્રકારોમાં, શબ્દોમાં કે શબ્દધ્વનિઓના સ્વરૂપમાં અથવા તેમના પૂર્વાપર ક્રમમાં ગરબડ બેસી યાય છે.

મળતા શબ્દો કે પ્રયોગો બોલાર્થ જવાનું બીજું પણ કારણ છે. પૂર્વના અનુભવને પરિણામે ચિત્તમાં મંથરાયેલા વાચાર્મસ્કારો પરથી ઘડાર્થને ઘટતી શબ્દાકૃતિઓ વ્યક્ત થવાની અણી પર હોય છે, તે ક્ષણે બેદરકારી કે ચલિત ધ્યાન હોય તો એકને બદલે બીજી કે એકની સાથે મંકીર્ણ સ્વરૂપમાં બીજો પ્રયોગ થવા મંભવ રહે છે ચિત્તનો એક કરતાં વધારે વિચારકણો સાથેનો એકકાલીન મંપક અને એ ભિન્ન વિચારકણો પ્રત્યેની વધતીઓછી એકાગ્રતા વક્તવ્યના ઇષ્ટ સ્વરૂપ અને ભૂત થયેલા સ્વરૂપ વચ્ચેના વિમંવાદનું કારણ છે.

વધારેમાં, સામ્ય ધરાવતા ધ્વનિઓની એક જ શબ્દમાં કે વાક્યના પાસેપાસેના શબ્દોમાં સહસ્થિતિ, અથવા અર્થસામ્ય ધરાવતા બે પર્યાયશબ્દોનું સ્મૃતિમાં એકસાથે થેતું સ્ફુરણ વાચિક સ્ખલનો નિપજાવવામાં ખૂબ જ સહાયક બને છે.^૧

આમ વાણીના પ્રયોજનવ્યાપારમાં જ સ્ખલનો કરવાની જાણે કે પૂરતી સગવડ છે.

બોલાતી ભાષામાં સમયના વહન સાથે સતત પરિવર્તન થતું રહે છે એ સુવિદિત છે. તો આ વાચિક સ્ખલનોનું ભાષાકીય પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ શું મહત્ત્વ ?

નિશ્ચની વાતચીતમાં થતાં સ્ખલનોની તપાસ બે વસ્તુ તરફ આપણું લક્ષ બેસે છે. એક તો એ કે દેખીતી રીતે અતંત્રપણે થતી લાગતી આ જૂલો વાસ્તવિક રીતે જોતા અમુક ચોક્કસ નિયમોને વશ વર્તીને જ યાય છે. બીજું એ કે વ્યત્પથ વગેરે વિકારોનું આવું દેખાતું બાહ્ય આપણને વ્યત્પથમૂલક વગેરે શબ્દોનું ધડતર સમજાવી શકે છે. જુદાજુદા સોઝાથી વારંવાર ઠાઈ શબ્દના ઉચ્ચારણની બાબતમાં એની એ જૂલ ગતાં, તે અશુદ્ધ રૂપ કે અપ-શબ્દ જ

૧. અંશતઃ સરખા ધ્વનિ ધરાવતાં ઉચ્ચારવાં અટપટાં કે જુવામણાં ^{નેક્સસ} 'આ નિયમને અનુસરીને જ રચાયેલાં છે. ગુજરાતી 'પાંચ પાપડ પાકા કાકા, પાંચ પાપડ કાચા કાકા, પાકા પાકા ખાઓ કાકા, કાચા કાકા, મૂકા પાણ' અથવા તો અમેજી She sells seashells on the seashore; The shells she sells are seashells I'm sure. For if she sells seashells on the seashore; Then I'm sure she sells seashore shells-આનાં સારાં ઉદાહરણ છે.

સમય જતાં શુદ્ધ તરીકે ચાલુ થઈ જાય છે. એ રીતે પરિવર્તનનાં વ્યક્તિગત અને પ્રયોગગત ખીજોની ઝાંખી કરાવી તેની પ્રક્રિયા સમજવામાં ઉપયોગી બને છે.

નીચે આપેલાં ઉદાહરણો નિત્યની બોલચાલની ભાષામાંથી વીણીવીણીને એકઠાં કરેલાં છે, અને તેમાં મુશિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત અને અશિક્ષિત, તેમજ કિશોર, યુવાન ને વૃદ્ધ એમ શિક્ષણબેદ અને વયબેદનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિઓનો ફાળો છે એ વાત ઉદાહરણોનાં બહુરૂપી વિષયો પરથી પણ કટલેક અંશે કળી શકાય તેમ છે. આવી ભૂલો અતિ સાધારણપણે દરરોજ થતી જોવામાં આવે છે. ધણીવાર એમ પણ બને છે કે શબ્દ કે ઉક્તિનો અમુક ભાગ ખોટી રીતે વ્યક્ત થઈ ગયા પછી તરતજ, બોલનાર વ્યક્તિને જ્ઞાન, થાય કે પોતે બોલવામાં ભૂલ કરી છે, અને પરિણામે તે એ આખોયે શબ્દ કે ઉક્તિ સુધારી લે છે—અધબોલેલું છોડી દઈ વક્તવ્યને ફરીથી તે અભિપ્રેત રૂપે રજૂ કરે છે. આવું હોય ત્યારે નીચેનાં ઉદાહરણોમાં એ અર્ધોક્તિનો બાકીનો અંશ ત્રુટક રેખાથી દર્શાવાયો છે. પહેલાં અભિપ્રેત પ્રયોગ અને પછી વાસ્તવિક પ્રયોગ મૂક્યો છે. અભિપ્રેત પ્રયોગની જોડણી વાપરનાર સામાન્ય રીતે કરતો હોય તે રાખી છે, માન્ય નહીં.

(૧) વ્ય ત્ય ય (metathesis) ✓

જ. દ્યનિવ્યત્યય.

કપડું > પકડું

ટીકા > કીટા ✓

દાદદા > દાદતા ✓

ધમ્માચકડી મચી > ધમ્માકચડી મચી ✓

ધરપકડ > ધરકપક

પંજ મલીક > પંજક મલીક ✓

રાધાકુમુદ મુકજ્ઞ > રાધામુકુદ મુકજ્ઞ

ફરજ > ફજર

મોરલી > મોલરી ✓

રિયાસતી > રિસાયતી

લાબુ > લાહુ

ગામદેવી > માગદેવી

વાનચીત > વાચ્ય.....

- ✓ સરજુગ (લૌકિક; = 'સનજુગ') > સરજુજ
- ✓ 'આસ્ક' (ask) > આશ્સ
- ✓ વત્સ > વરત
- ✓ 'એક્ષપેક્ટ' (expect) > એક્ષમેપ્ટ
- ✓ 'ગ્રાસ્પ' (grasp) > ગ્રાપ્સ
- ✓ 'જનરલ' (general) > જર્નલ
- ✓ 'વાસ્પ' (wasp) > વાર્સ
- ✓ સિયાકતઅલી > સિકાચતઅલી
- ✓ વિક્રમોર્વશીય > વિક્રમોવર્શીય
- ✓ ન્યગ્રોધ > ન્યગ્રોધ

આ જ પ્રકારનો ટંદાવન > ટંદાવન > વંદાવન આશુ વપરાય છે.

આ શબ્દોનાં અર્થો અલગ.

(૧) એક-શબ્દ-નિષ્ઠ

- ✓ બાધાઆખડી > આધાઆખડી
- ✓ ગોપગોવાળ > ગોળ.....
- ✓ 'અંગ-કાર્કશક' < અંગ-સાર્ક.....
- ✓ 'ટિમેશન-કે' > સિમેટ-કે
- ✓ 'બોલ-બેટ' (ball-bat) > બોટબેલ
- ✓ 'બ્રેસ્ટ-ક્લોથ' (breast cloth) > બ્રેસ્ટક્લોથ
- ✓ 'સિલિયગો' > સિલિયગો

(૨) અનેક-શબ્દ-નિષ્ઠ (Spoonerisms)

- ✓ અનુ પટ્ટો આપી ગયો > પટ્ટો અંટી.....
- ✓ કામ શું છે કાયાના ખાટલાનું ? > કામ શું છે ખાટલાના કાચલાનું ?
- ✓ ગોરો વાળો > ગોળો વાટપો
- ✓ હાથ ખાટી < ખાથ.....
- ✓ ટાંગો ભાંગી ગયો > ભાંગો ટાંગી ગયો
- ✓ તરલાણું ને પંચપાતર > પંચમાણું ને તરપાતર

✓ દવે, શરખત લેશો ? > રવે, દરખત લેશો ?

. નરીમાન સોરાખજી > સરીમાન.....

પાખજનું કાઢો > કાખજ.....

પાછો હડી ગયો > પાકો.....

✓ લીંડો ને ટિંડોરા > ટીંડો ને ભિંડોરા

દારનાં માટલાં > મારનાં દાટલાં

ગર્જન્તિ કેચિદ્ વૃયા > વર્જન્તિ કે

સૂત્રે મણિમળા ઇવ > સૂત્રે ગણિમળા ઇવ

Down with the war-dogs > down with the wag...

૬ શબ્દ-વ્યત્યય.

✓ કપડાંને સાણુ દેવો છે > સાણુને કપડાં દેવાં છે

✓ કેસ કોર્ટ જશે > કોર્ટ કેસે જશે

થોડી ગાંસડી આ વાડીએ ને થોડી ગાંસડી પેલી વાડીએ > થોડી ગાંસડી આ વાડીએ ને થોડી વાડી પેલી ગાંસડીએ

✓ ભુરાભાઈને સોળ ચક્ષા છે > સોળભાઈને ભુરા ચક્ષા છે

✓ મોતીબાઈ, મેથી છે કે ? > મેથીબાઈ, મોતી છે કે ?

✓ હું પગ પર માથું રાખીને બેઠી હતી > હું માથા પર પગ રાખીને બેઠી હતી

[૨] સા ૩ ધ્ય (assimilation)

જ પૂર્વાપેક્ષાજન્ય

✓ કોશા વેસ્થા > કોસ્થા વેસ્થા

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ > ક્ષીણ્યે પુણ્યે....

✓ દૂધ કે છાશ ? > દુશ કે છાશ ?

✓ પાન ખાવું નથી ('વરિયાળી ખાવી છે' ની અસર નીચે) > પાન ખાવી નથી.

'બૂક-પોસ્ટ' (book-post)નું 'રિસ્ક' (risk) શું કામ લેવું ? >

બિંક-પોસ્ટનું રિસ્ક શું કામ લેવું ? ('રિસ્ક'ના 'રિ'ની અસર નીચે 'બૂ.'નું 'બિ.'))

આ પરાપેક્ષાજન્ય

ખોતવામાં એવી ઘણી બૂલ થાય છે > ખોલવામાં એવી ઘણી ભીલ
('એવી' ને 'ઘણી' ના ઠીકારની અસરથી 'બુલ' નું 'ભીલ')

રામજીની આજીજી > ગમજીની આમજી

વોટીનું ચિટ્ટી એવું કેમ ખોવાયુ ? > વોટીનું ચિટ્ટું એવું કેમ ખોલાયું ?
('વોટી' ને 'વોટું' ની અસર નીચે 'વોટી' નું 'વોટું')

પ્રાકૃતોમાં વ્યંજનસાદૃશ્યનો નિયમ વજેરે આ વલણનું પરિણામ છે.

[૩] સ વ હું-લો પ ('હેપ્યોલોજી,' hapology)

આ ઘટના પણ સામાન્ય છે.

'વિસિસિટયુડ' ('visitsitsitudo') ને બદલે 'વિસિટયુડ'

'વ્યાખ્યાન' ને બદલે 'વાખ્યાન'

માઉરિસસિઆનું માઉરિસસઆ દ્વારા માસી, દીન ના નાથ >
દીનાનાથ, અંગગતનું અંગગત, આ વલણ એ પ્વનિઓમાંથી એકના
લોપથી સંધાયું છે.

[૪] સંકરો (blends)^૧

અ શાબ્દિક

ફરીથી & ફરી વાર = ફરીથી વાર

✓ ગાંધીજી x (રામજી) = ગાંધાજી
(વાત-સંદર્ભ રામજીનો હતો)

✓ ઝગી જોડે & સળગી જોડે = ઝળગી જોડે
શેણું ? x કેમ ? = શેમ ?

(સળગાવતા) એ મિનિટનો ' પિરિયડ ' (period) લાગશે > એ સ્પિરિટ...

(' મિનિટ ' ને બદલે, મનમાં રહેલા ' સળગાવતાં ' નો સકાર ને પાછળના
' પિરિયડ ' નો ' પિરિ ' ગૂંચવાઈ બઈ ' સ્પિરિટ ' બોલાઈ ગયું.)

૧. મેલડું x મૂકડું = મેકડું. પાચીકા x ફાકા = પાંચીફાકા, ચપ્પુ x થાકુ = ચકકુ,
એ આ બે વ્યાપારના ક્ષણપ્રયોગો દેવવાક જૂથોમાં પ્રચલિત થઈ ગયા છે.

૨. blunt = blind x stunt, slide = slip x glide, slender = slight x
tender, twirl = twist & whirl વગેરે સરમૂલક શબ્દો અંગ્રેજીમાંથી ચેરપસંને
(સેબેજ, ૩૧૨-૧૩) નોંધ્યા છે.

‘સેલર’ (sailor) × ખારવો = સેરવો

wish you best luck = wish you good luck = wish you bad luck.

(પહેલું કહેવાનો અરથો નિર્ણય કરતાંમાં જ, બીજી ઉક્તિ વધારે ઉચિત લાગી ને બેનો મંકર પરિણમ્યો.)

આ વાક્ય રચના મૂલક

.....આ વસ્તુ પ્રતિપાદિત થાય છે × આ વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય છે = આ વસ્તુ પ્રતિપાદન થાય છે.

ઉક્ત નવલકથામાં પાટણના દરવાજાનાં જે નામ આપ્યાં છે × ઉક્ત નવલકથામાં પાટણના દરવાજાનાં જે નામ આવે છે = ઉક્ત નવલકથામાં પાટણના દરવાજાનાં જે નામ આપ્યાં છે.

તેમનું શ્રી. સોમદેવ નામ હતું × તેમને શ્રી. સોમદેવ નામ આપ્યું = તેમનું શ્રી. સોમદેવ નામ આપ્યું.

અમે જે પૈસાની શીંગ ‘ખાયા’ વિના રહેતા નથી × અમે જે પૈસાની શીંગ ખાવાનું ચૂકતા નથી = અમે જે પૈસાની શીંગ ખાયા વિના ચૂકતા નથી.

દષ્ટિપાત કર્યો × દષ્ટિ નાખી = દષ્ટિપાત નાખ્યો.

મેં કીધું × હું બોલ્યો = મેં બોલ્યો.

લાંબો વખત કરવું × લાંબા વખત સુધી કરવું = લાંબો વખત સુધી કરવું.

વરમાળા આરોપી × વરમાળાનું આરોપણ કર્યું = વરમાળા આરોપણ કરી.

[૫] અર્થ દર્શક તા-મૂલક . અપ્રયોગ (Malapropisms).

‘તેમની વચ્ચે હમણાં ખટરાગ થયો છે.’ ને બદલે, ‘તેમની વચ્ચે હમણાં અનુરાગ થયો છે.’

‘તેઓ છેડાછેડી છોડવા ગયા છે,’ ને બદલે, ‘તેઓ છૂટાછેડા કરવા ગયા છે.’

‘એક્ઝેવેશન’ (excavation) ને બદલે ‘એક્સકેવેશન.’

‘આર્ટિસ્ટિક’ (artistic) ને બદલે ‘આર્ટિફિશલ’ (artificial)

‘પોટેન્શિયલ’ (potentially) ને બદલે ‘પોટન્ટલી’ (potently)

[૬] સખદ શબ્દોના પ્રભાવ

અ ધ્વનિસંસ્કારોના પ્રભાવ

ગદલ>ગદલ (જોમ વિદલ, મંદલ)

ન્યગોધ>ન્યગોધ ('ગોધરા'ની અસર)

આતક>આતક ('અતક', 'કટક', જેવાની અસર)

શકુતલા>શકુતલા ('શકુ', 'શકા', જેવાની અસર)

અત્યજ>અત્યજ ('અત્યતની'ની અસર)

પ્રિયવદા>પ્રિયવદા ('પ્રિયતમ'ની ને 'ધનનતો', 'બળનતા' જેવા ઢાળાનું શબ્દોની અસર)

વાચનમા { માતલિ>માલતી (અજાણ્યાને સ્થાને નજીકનો જાણીતો)
મેકડક>મેકડક

આ અર્થસાહુઅર્થોના પ્રભાવ

'કાનમા આગળી નાખી' ને બદલે 'આખમા આગળી નાખી,'

'એ તો મહાભારતમા કથા આવે છે,' ને બદલે, 'એ તો ભાગવતમા કથા આવે છે' (વાતમદલ ભાગવતનો)

'દુલા કાગના કાવ્યો'ને બદલે 'દુલા કાગના નાટકો.'

'વીંટીમા નામ લખાવ્યું'ને બદલે 'ચિઠ્ઠીમા નામ લખાવ્યું.'

'અનતરાય મળમા છે ને?' ને બદલે (અં ના પિતા) અપકલાલ મળમા છે ને ?

(પુત્રને બદલે પિતાનું નામ બોવાઈ ગયાના બીજા પથુ ઉદાહરણો)

પૂર્વં પાચમી 'કેસ' (case) લે છે કે ત્રીજી ?'ને બદલે

'પૂર્વં પાચમી 'જેન્ડર' (gender) લે છે કે ત્રીજી ?'

'તાકાત છે ? 'કેસ'મા જવું પડશે " ('કેટ'મા'ને બદલે)

શરૂઆતમાં આપણે જોયું કે આ રખનનોના માનસિક કારણ તરીકે અલિત ધ્યાન, દુર્નિરીક્ષણ અથવા તો ગનનો એક કરતા વધારે વિચારકણો સાથે સમકાલીન સપર્ક છે પણ અર્વાચીન મનોવિશ્લેષણ-શાસ્ત્ર આ વાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી તે તો આમા ઘણા બેડા અર્થ લાગે છે સિગ્મુન્ડ ફ્રોઈડ તેમના " મનોવિશ્લેષણ પર પ્રાવેશિક વ્યાખ્યાનો " (Introductory Lectures to Psychoanalysis, અંગ્રેજી ભાષાતર, ૧૯૩૬નું મુદ્દણ) એ પ્રથમા ' રખનનોનું માનસશાસ્ત્ર ' એ વિષ્ણુજી જ પોતાના પ્રતિપાદનો

આરંભ કરી ખાસમાં ત્રણ પ્રકરણ સુધી એ ચર્ચે છે. તેમનું વક્તવ્ય આ છે :
 વાતચીત, શ્રવણ, વાચન, લેખન, મુદ્રણ, રમણ અને લેવા-મૂકવામાં થતી
 ભૂલોની બાબતમાં થાક, આવેશમયતા કે ધ્યાનાભાવ એ કારણો દેખાવપૂરતાં જ
 કારણો છે; જિંડી તપાસ કરતાં ગળ્યાશે કે દરેક નહીં, તો ઘણીખરી ભૂલો
 પાછળ અમુક પ્રચ્છન્ન અર્થ રહેલો જ હોય છે. વાસ્તવમાં ભૂલો એ બે
 જુદાજુદા આશયોની અથડામણમાંથી જનમતી માનસિક ઘટનાઓ છે. અમુક
 વસ્તુ કહેવાના આશયને દેખાવી દેવાને કારણે જ વાચિક ભૂલો કે જિહ્વાદોષો
 થતા હોય છે. જે આશય વ્યક્ત કરવો ઇષ્ટ ન લાગવાથી તેની અભિવ્યક્તિ ન
 થવા દેવાનો આપણે-આપણા મંપ્રજાત મને નિર્ણય કર્યો હોય, તે આશય
 મંપ્રજાત ઇચ્છાની ઉપરવટ થઈ, બીજો કોઈ આશય વ્યક્ત થતો હોય ત્યારે
 તેમાં ફેરબદલો કરાવીને તેની સાથે મિશ્રિત થઈ જઈને, કે તેનું સ્થાન
 પોતે પંચાવી પાડીને વ્યક્ત થઈ જાય છે. જિહ્વાદોષ વગેરે પાછળ આ
 પ્રકારની તંત્રરચના છે એમ ક્રોઈટનું મંતવ્ય છે. અને તેણે આ વિચારો
 ચૂંટેલાં, સમુચિત ઉદાહરણોના સમર્થન અને તર્કબળના પરિપોષ સાથે રજૂ
 કરી તેમને બને તેટલા સ્વીકાર્ય બનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

પણ ક્રોઈટનાં બધાં મંતવ્યો ગળે જિતરે તેવાં નથી. આપણે ઉપર ભૂલોના જે
 વર્ગ પાઠ્યા છે તેમાંથી પહેલા પાંચ તે ચોખ્ખેચોખ્ખા ધ્વનિમૂલક કે ક્રમમૂલક
 પરિવર્તનો જ રજૂ કરે છે, અને લાપમાત્રનો ઇતિહાસ આવાં ઉદાહરણોથી ભર્યો
 હોવાથી તેમાં આશય-આરોપણ કરવું શુક્તિયુક્ત લાગતું નથી. ધ્વનિપરિવર્તન
 થવાનું એક મોટું કારણ શ્રમની કરકસર છે, અને થાક કે અસ્વાસ્થ્યની
 સ્થિતિમાં આપણે વધારે સ્ખલનપ્રવણ હોઈએ છીએ એ હકીકત, તે સ્થિતિમાં
 ઓછા શ્રમ પડે તેવી રીતે બોલવાના ગ્વાભાવિક વલણથી પણ સમજાવી
 શકાય તેમ છે. તેવી જ રીતે ઉશ્કેરાટભરી મનોદશામાં ધ્યાનની અગ્નિરતાને જ
 લીધે ભૂલો થવાનો મંભવ વધી પડે છે. એટલે સ્ખલનોના મૂળમાં રહેલાં કારણો
 વિશેનું ક્રોઈટનું મંતવ્ય છેલ્લા છઠ્ઠા વર્ગ પૂરતું જ સ્વીકારવાલાયક લાગે છે.
 બાકીના વર્ગો નીચે આવતી ભૂલોમાંથી કોઈ કદીકને જિંડા આશયને અવલંબીને
 ઉદ્ભવે, પણ ઘણુંખરું તો તેમને અર્થહીન સ્ખલનો ગણવાં વધુ ઉચિત જણાય છે.

ભણેલાંની ભૂલ*

ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તરપ્રતોભાથી વીળીને એકઠી કરેલી કેટલીક ભાષાવિષયક ભૂલોના સ્વરૂપને લગતી નીચેની નોંધ શિક્ષણની ને ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી જણાશે

પ્રસ્તુત સામગ્રી ૫૦ પરીક્ષાખંડના ચિંતા, ગદ્યાર્થને ઉતારણની મુદ્રા અકિત થયેલી છે. અધૂરા પગિયથે અને સમજણે સાહિત્યિક ભાષાનું અનુકરણ કરનાના પ્રયાસમા આમાની મોટા ભાગની ભૂલોનો ખુલાસો છે. નિગતે પુનરવલોકન કરવાનો અવકાશ હોત તો કેટલીક ભૂલો સુધારી લેવાઈ પણ હોત. સામાન્ય મંત્વેજામા (ને શિષ્ટોના પછુ) કનમતે પહેને લસરકે થતા લખાણોમા ઘણીવાર આવી ભૂલો થતી હોય છે

‘ખોટા’ કે અનપેક્ષિત સદર્ભ
પ્રયોગ

‘સાચો’ કે અપેક્ષિત
પ્રયોગ

૧ અનાવદતા	અનવદતા
૨ પૂર્વગ્રહ	પૂર્વગ્રહ
૩ નિષ્કૃષ્ટ	‘નિષ્કૃષ્ટમા નિષ્કૃષ્ટ કોટિનું’
૪ શુણાનિધાન	શુણાધાન
૫ દોષોપનયન	દોષાપનયન
૬ દોષાનયન	”

* આ જ સ્તીર્ષક, વિષયને નિપજણરીતિવાળો લેખ મનીષા’, ૨, ૧૯૫૮, ૨૦-૨૩ પર પ્રકાશિત તેનો ઉપયોગી અથ અને ઉદાહરણો આ લેખમા વણી લીધા છે. ભૂલોનું વર્ગીકરણ પણ અમુક અંશે જુદી રીતે કરેલું જણાશે]

૭ અશ્વિષ્ટતા	‘ લવાઈમા અશ્વિષ્ટતા ’	અશ્લીલતા X અશિષ્ટતા
૮ નિરંતન		નિરતર X ચિરતન
૯ અવલોકીક		અલ્પોક્તિક X અવલોકન
૧૦. પૂર્વગામી		પૂર્વગામી X પુરોગામી
૧૧. ગળપચી		ગળચી X હડપચી
૧૨. મધર્ષણ		મધર્ષ X ઘર્ષણ
૧૩. કોતરણીકામ	‘ ત્યાની સીલીંગનું કોતરણી- કામ આપણને હેગત પમાડે છે ’	કોતરણી X કોતરકામ
૧૪. મદોમરત		મદોન્મત X મદમરત
૧૪ક કાવ્યત્વશક્તિ		કાવ્યશક્તિ X કાવ્યત્વ
૧૫. મનોરમ્ય	‘ કથામય, ચારુમય ને મનોરમ્ય ’	મનોરમ X રમ્ય
૧૬. પાડિત્યભોગ્ય		પાડિત્યલક્ષુ X પડિતભોગ્ય
૧૭ અભિનેયક્ષમતા		અભિનેયતા X અભિનયક્ષમતા
૧૮ વર્ણુઝમક		વર્ણુનુપ્રાસ-વર્ણુમગીત X ઝઝમક
૧૯. પ્રાસાનુરગી		પ્રાસરગી X રવાનુકારી
૨૦. રમ્પિઓ	‘ ગજાની રમ્પિઓ ’	ગજાની તનીઓ X ગજાનુ રમ્પ
૨૧ ક્ષોભીચી		છોભીની X ક્ષોભ
૨૨. પાદોજળ		પાદોદક X જળ
૨૩ હોષ્ટ		ઓષ્ટ (ઓષ્ઠ) X હોઠ
૨૪. રોદકણા		રોદણા X રડકણા
૨૫ યૌવનચાતા		ચાતયૌવના
૨૫ક. હસ્તસિદ્ધ		સિદ્ધહસ્ત
૨૬. સારાનુમૂલ્લી	‘ સારાનુમૂલ્લી અનુનાદ ’	મૂલાનુસારી
૨૭. ચક્રમી		ચમકી
૨૮. પદડો		પડદો

૨૯. માલતોપ		માપતોલ
૩૦. સાધિન્ય		સાન્નિધ્ય
૩૧. અનુગામી	‘લાલણ્ય પદેલાં એના અનુગામીઓએ જેવાં કે નરસિંહ, માંડણ વગેરેએ થોડું થોડું લખેયું’	પુરોગામી
૩૧૬. અનુચિત	‘તે દાળ અને દેશીઓ રસને અનુચિત યોજે છે’	અનુરૂપ
૩૧૫. અમંદિગ્ધ	‘ત્રેમાનંદની પ્રતિભાથી આકર્ષાઈ એમનાં નામે આમ અમંદિગ્ધ કૃતિઓ ચડી ગઈ છે’	સંદિગ્ધ
	‘સુભદ્રાદરણ્યની પણ અસંદિગ્ધ કૃતિમાં જ ગણના થાય છે’	
	‘એને નામે પોતાની કૃતિઓ ચડાવવાની પાછળ કયો હેતુ કામ કરી રહ્યો છે તે આજ પણ એની કૃતિઓની જેમ અસંદિગ્ધ જ રહ્યું છે’	
૩૨. ઉદ્દેગ	‘લાગણીનો લવ્ય ઉદ્દેગ’	ઉદ્દેક
	‘મુનસીની વસ્ત્ર પ્રચંડ ઉદ્દેગવાળી છે’	વેગ
૩૩. ઉપસર્ગ	‘એ નરસિંહરાવે ભાષાશાસ્ત્રમાં આપેલા ઉપસર્ગો પરથી સમજી શકાય છે’	ઉત્સર્ગ
૩૪. ઉપોદ્ધાત	‘અને છેલ્લે ઉપોદ્ધાત રૂપે કડવાની સમાપ્તિ’	ઉપસંહાર
૩૫. એકધાતું	‘વર્ણન એકધાતું છે’	એકધાતું
૩૬. મતાંતરક્ષમા		મતાંતરક્ષમતા
૩૭. જડમૂળ	‘આજે તેમાંના કેટલાક શબ્દો જડમૂળ ઘાલી ગયા છે’	મૂળ
૩૮. જુગુપ્સા	‘ભાલણે એમાં ઉત્તમ દષ્ટાંતો, વર્ણનો, જુગુપ્સા જગાડે એવાં ચિત્રો ખડાં	(ઠાઈ સારા પ્રતિભાવનો

કર્તા' છે. એનાં વર્ણનો વાચકને વાચક શબ્દ)
મુગ્ધ બનાવે છે'

૩૯. અભિનય ' મહેરબાન ડાકટર સાહેબ, અભિનય સાથ વિનય
લાખવાનું કે '
૪૦. ટિપ્પણ ' વળી તેમાં વનવર્ણન પણ આવે છે. તે ટીપ
જરા દીર્ઘ છે. અને પરંપરાથી આત્મ
આવતું લાગે. જંગલખાતાની ટિપ્પણ જેવું
લાગે છે. છતાં મધુર છે '
૪૧. પરિણામ ' સ્થળપરિણામ ને કાળપરિણામ ' પરિમાણ
૪૨. પરિણિત ' તે (= કાદબરી) તેની પરિણિત પ્રતિભા પરિણિત
તથા ઓજસનું ફળ છે '
' આ પ્રંથ (= દશમસ્કંધ)ની ભાષા
પરિણિત પ્રમાણું ફળ છે '
૪૩. ઉત્ક્રાણું ' તે કામને લગતી કેટલીક ઉત્ક્રાણું જાળતો પ્રક્રીણું
પણ તેમાં નોંધાઈ છે '
૪૪. પાથિંવ ' પાથિંવ ધ્વનિ ' પાથિંક
૪૫. પ્રતિદ્શિત ' સંશોધનોથી પ્રતિદ્શિત થયું છે કે ગુજરાતમાં
પાષાણયુગથી માનવવસવાટ હતો ' દ્શિત
૪૬. પ્રથમ ' પરંતુ આ પ્રથમ પણ ગુજરાત પાટનગરનું
માનવતું બિરુદ પામેલું હતું ' પહેલાં
૪૭. પ્રત્યાખ્યાનો ' મહાભારત પુરાણ વગેરેમાંથી પ્રત્યાખ્યાનો
લઈ ' ઉપાખ્યાનો
૪૮. બૌદ્ધ ' બૌદ્ધ ભગવાન ' બુદ્ધ
૪૯. અદોષરમણી ' દમયંતી અદોષરમણી હતી ' અદોષરમણીય
૫૦. રાજ્યકારણ રાજકરણ
૫૧. લોકભોગ્ય ' તેનાં (= પ્રેમાનંદનાં) આખ્યાનો લોકપ્રિય
' વિષ્ણુદાસ, ભાવણ, નાકર વગેરેનાં આખ્યાનો
કરતાં વધારે લોકભોગ્ય છે '

૫૨. વસ્તુ (= ચીજ) ‘ જૂની વસ્તુઓ ’ વસ્તુ (= નિરૂપ્ય વિષય)
૫૩. શાંતિરસ ‘ કરુણામાથી અદ્ભુતતામાં અને શાંતિરસમાં ’ શાંતરસ
૫૪. શિરત ‘ શિરત લાપા ’ શિષ્ટ
૫૫. શ્લીષ્ટ ‘ શ્લીષ્ટ લાપા ’ ”
૫૬. સમાપનવૃત્તિ ‘ ગુજરાતીઓમાં સમાપનવૃત્તિ છે ’ સમાધાનવૃત્તિ
૫૭. સામ્રાજ્ય ‘ તે સમયે મોગલો જ સામ્રાજ્ય કરતા હતા ’ રાજ્ય
- ૫૮-૬૨ ઉપરાંત ‘ લાવ ’, ‘ કલ્પનામય ’, ‘ આમીણુ ’, ‘ રસનિબ્ધતિ ’,
‘ લાવ, વિલાવ ’ને સ્થાને ‘ લાવના ’, ‘ કાલ્પનિક ’, ‘ આમ્ય ’,
‘ રસસંક્રાંતિ ’, ને ‘ લાવ ’, આવિર્ભાવ ’નો પ્રયોગ.
- ૬૩-૮૧ અતિરેકતા, અનોચિત્યપણું, ઔચિત્યના, ઐક્યતા, કવિત્વપણું,
કૌશલ્યતા, જરૂરતા, ખોમ્બતા, તાદાત્મ્યતા, પૌરુષત્વ, પ્રાધાન્યપણે,
મહત્ત્વતા, લાઘવતા, વક્રીલાતપણું, વાત્સલ્યતા, વૈવિધ્યતા, સામ્યતા,
બાહ્યિક (‘ બાહ્યિક આનંદ ’), મંલગ્નિત.
- ૮૨-૮૬. આરુમય (‘ કલામય, આરુમય અને મનોરમ્ય ’), કટાક્ષપણે, અતિ-
શયોકિતપણું; રંજનતા; લાસ્યતા.
- ૮૭-૯૩. દંતબ્ય, ઓઠબ્ય, મૂર્ધબ્ય; પ્રેમધા લક્ષિત; (‘ નવધા લક્ષિત કહેવાય
છે, પશુ દશમી પ્રેમધા લક્ષિત જ સર્વોપરી છે ’) પારલૌકિક, વાચિત
ધ્વનિ, મૌખિક.
૯૪. ‘ ગરમાની ઉત્પત્તી ‘ ગર્ભદીપ ’ ઉપરથી આવી હોય ’ (= ઉત્પત્તિ
થઈ હોય ≠ ઉપરથી આવ્યો હોય)
૯૫. ‘ નર્મદે સમાજને જે આંચકા માર્યા તેમાંથી નવસમાજનું સર્જન થયું. ’
(= આંચકા આપ્યા × આજખા માર્યા)
૯૬. ‘ એક લેખકે અમદાવાદની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે છટી પાડી છે;
અ + મદ + અ + વાદ ’ (= વ્યુત્પત્તિ આપી છે × શબ્દ છટો
પાડ્યો છે)
૯૭. ‘ શો હિસાત ? ’ (ગા હિસાત × શી વિરાત)
૯૮. ‘ મોહક પમાડે છે ’ (= મોહક છે × મોહ પમાડે છે)

૯૯. 'દેવડીનું' આકંદ બેદક છે' (= હૃદયબેદક x વેધક)
૯૯૬. 'એ શબ્દ ધીમે ધીમે ભાષામાંથી નષ્ટ પામે છે' (= નષ્ટ થાય છે x નાશ પામે છે)
૧૦૦. 'વચ્ચમાં વચ્ચમાં' (= વચમાં વચમાં x વચ્ચે વચ્ચે)
૧૦૧. 'પંચદંડની વાર્તા સાથે એ ઘણી રીતે સરખી આવે છે' (વાર્તા સાથે મળતી આવે છે x વાર્તાની...સરખી છે)
૧૦૨. 'તેણે લોકોને રસભોગ્ય બને, તેઓ સમજી શકે એવી રીતે આખ્યાન રજૂ કર્યાં છે' (= લોકોને રસ પડે x લોકભોગ્ય બને).
૧૦૩. 'ખીજરોપણ વવાઈ ચૂક્યાં હતાં' (= ખીજ વવાઈ ચૂક્યાં હતાં x ખીજરોપણ થઈ ચૂક્યું હતું).
૧૦૪. 'સ્વરોનું વર્ગીકરણ પાડીએ તો...' (= વર્ગીકરણ કરીએ x ...ના વર્ગ પાડીએ).
૧૦૫. 'તે બાબતમાં બે મતભેદ નથી' (= બે મત નથી x મતભેદ નથી).
૧૦૬. 'તેમની વિચારસરણી હંસક્ષીરન્યાય વ્યક્ત કરે છે' (= નીરક્ષીરન્યાય x હંસવૃત્તિ).
૧૦૭. 'પદનો ઉદ્ભવ આપણે ત્યાં નરસિંહ મહેતાથી શરૂ થયેલો માનવામાં આવે છે' ('ઉદ્ભવ થયેલો' કે 'પદ આપણે ત્યાં શરૂ થયેલો')
૧૦૮. 'દયારામ યુષ્ઠિમાર્ગીય પંથનો હતો' ('યુષ્ઠિમાર્ગીય' કે 'યુષ્ઠિપંથનો')
૧૦૯. 'હૃદયકપાટનાં દ્વાર ખુલ્યા' ('હૃદયકપાટ' કે 'હૃદયનાં દ્વાર')
૧૧૦. 'મધ્યકાલીન યુગ' ('મધ્યકાલ' કે 'મધ્યયુગ')
૧૧૧. 'પ્રજનનું જનમનરંજન' ('પ્રજનનું મનરંજન' કે 'જનમનરંજન')
૧૧૨. 'મતદાન આપવું' ('મતદાન કરવું' કે 'મત આપવો')
૧૧૩. 'દયારામની ગરબીઓનું પદલાલિત્ય પણ સુંદર છે' ('ગરબીઓમાં પદલાલિત્ય પણ છે' કે 'ગરબીઓમાં પદો સુંદર છે')
૧૧૪. 'ભાવસન્નતા તૈયાર હોય છે' ('ભાવસન્નતા હોય છે' કે 'ભાવ તૈયાર હોય છે')
૧૧૫. 'સુંદર આકારસૌખ્ય' ('સુંદર આકાર' કે 'આકારનોહૃદય')

૧૧૬. 'વગ્નુસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ' ('વગ્નુસિદ્ધિ' કે 'વસ્તુની પ્રાપ્તિ')
૧૧૭. 'જુવાન યુવતી' ('જુવાન સ્ત્રી' કે 'યુવતી')
૧૧૮. 'રસપ્રભુત્વ પર તેણે સારો કાળુ જમાવેલો છે' ('રસ પર કાળુ જમાવેલો છે' કે 'રસપ્રભુત્વ છે')
૧૧૯. 'લોકરુચિને વધુ રુચિકર નીવડશે' ('લોકોને વધુ રુચિકર નીવડશે' કે 'લોકરુચિને વધુ અનુકૂળ નીવડશે')
૧૨૦. 'ઈશ્વરશ્રદ્ધામાં માનતા' ('ઈશ્વરમાં માનતા' કે 'ઈશ્વરશ્રદ્ધા')
૧૨૧. 'દમયંતીનું પાત્ર એ પ્રેમાનંદની એક વિજયસિદ્ધિ છે' ('સિદ્ધિ છે' કે '...નો વિજય છે')
૧૨૨. 'આવા મોટા સાહિત્યપટ વિગ્તારનું જેણે સર્જન કર્યું' ('સાહિત્યપટનું' કે 'સાહિત્યવિગ્તારનું')
૧૨૩. 'આખ્યાનમાં વિવિધ રસોનું વૈવિધ્ય હોય છે' ('વિવિધ રસો હોય છે' કે 'રસોનું વૈવિધ્ય હોય છે')
૧૨૪. 'ત્રણ નવધત્રયી' ('ત્રણ નવધ' કે 'નવધત્રયી').
૧૨૫. 'પ્રમાણુભાનનો વિવેક' ('પ્રમાણુભાન' કે 'પ્રમાણુનો વિવેક')
૧૨૬. 'આપણા નાટકોનો અંત સુખાંત રહેતો' ('નાટકો સુખાંત રહેતાં' કે 'અંત સુખદ રહેતો')
૧૨૭. 'મનનાં મનોમંથનો' ('મનનાં મંથનો' કે 'મનોમંથનો')
૧૨૮. 'પાત્રાલેખનો પૂરા સંયમથી આલેખાયાં છે' ('યયાં છે' કે 'પાત્રો..... આલેખાયા છે')
૧૨૯. 'યથાશક્તિ પ્રમાણે', 'યથાશક્તિમતિ પ્રમાણે' (કાં તો માત્ર 'યથા' જોઈએ, કાં તો માત્ર 'પ્રમાણે').
૧૩૦. 'દષ્ટિપાત નાખવો' ('દષ્ટિપાત કરવો' કે 'દષ્ટિ નાખવી')
૧૩૧. 'તેમાં પોતાના જમાનાનાં લોહીમાસ ને રુધિર પૂરીને' ('લોહીમાંસ પૂરીને' કે 'માસ ને રુધિર પૂરીને')
૧૩૨. 'પ્રેમાનંદ પાત્રવરણીની પસંદગી સમાજમાંથી જ ઉપાડી લે છે' ('પાત્રવરણી' કે 'પાત્રની પસંદગી' સમાજમાંથી કરે છે—અથવા પાત્રો સમાજમાંથી ઉપાડી લે છે)

૧૩૩. 'દેવતાઓના ગૌરવની માનહાનિ નથી થવા દીધી' ('ગૌરવની હાનિ' અથવા માત્ર 'માનહાનિ')

૧૩૪. 'તેણે એમાં જીવંત પ્રાણ પૂર્ણ' ('એ જીવંત કર્યા' કે 'એમાં પ્રાણ પૂર્ણ')

૧૩૫. 'શેત્રુંજયકુંગર ઉપર પશુ જૈનમંદિરોના દેવજો બંધાવેલા છે' ('જૈન મંદિરો બંધાવેલાં છે' કે 'જૈનોનાં દેવજો બંધાવેલાં છે')

૧૩૬. 'તેની અસરનો પ્રભાવ પડ્યો' ('અસર પડી' કે 'પ્રભાવ પડ્યો')

૧૩૭. 'આપણી સમક્ષ મોજુદ પડી છે' ('સમક્ષ પડી છે' કે 'પાસે મોજુદ છે')

૧૩૮. 'શબ્દોનો અર્થ પરંપરાગત પ્રાપ્ત હોય છે' ('પરંપરાગત' કે 'પરંપરાપ્રાપ્ત')

અમુક શબ્દો કે પ્રયોગોનું તેમના સ્વરૂપ તેમ જ અર્થની દૃષ્ટિએ અધિક્યકું જ્ઞાન—તેમનો ઉપરછદ્ધો પરિચય ને ધૂંધળો ખ્યાલ, તથા સાથે સાહિત્યશાસ્ત્ર ભાષા લખવાનો પ્રયાસ—આવી પરિસ્થિતિમાંથી ઉપરની જૂથો જન્મી હોવાનું દેખીતું છે.

૧ થી ૬ ઉદાહરણો (અનાવદ્યતા, પૂર્વાગ્રહ, નિષ્કૃષ્ટ, શુણ્યાનિધાન, દોષોપનયન, દોષાનયન) સંકુલ શબ્દના ઘટકોમાંથી એકને સ્થાને મૂળમાં હોય તે કરતાં કાઠ જુદો—પણ મૂળને મળતો—ઘટક હોવાના ખ્યાલનું પરિણામ છે. 'અનાવદ્યતા'ની પાછળ 'અનાયતા', 'અનારથા' જેવાનું ને 'નિષ્કૃષ્ટ'ની પાછળ 'નિષ્ક્રમ', 'નિષ્કામ', 'નિષ્કર્ષ' જેવાનું સાદસ્ત્ર જણાય છે. 'પૂર્વાગ્રહ'ને બદલે જણીતા 'આગ્રહ'ની અમર નીચે 'પૂર્વાગ્રહ', 'શુણ્યાનિધાન' ને બદલે જણીતા 'નિધાન'ની અસર નીચે 'શુણ્યાનિધાન' થયા છે, તો 'શુણ્યાનિધાન' અને 'દોષોપનયન' એ જોડીમાંથી પહેલાની અસર નીચે બીજાનું 'દોષાનયન' એનું રૂપાંતર થયું. અને જણીતા 'ઉપનયન'ની અસરથી 'દોષોપનયન'—

વિકૃત શબ્દોના બીજા પ્રકારમાં જે સમાનમૂલ્ય (સમાનાર્થ) અને અંશે સમાનધ્વનિ) પ્રયોગોનો મંકર થતાં મિથ્ય રૂપ નીપજ્યું છે. ૭ થી ૨૪ ઉદાહરણ આવા શબ્દમંકરનાં છે. મંકરના આધારજૂત શબ્દો ઉદાહરણોની સામેના સ્તંભમાં આપેલાં છે.

ઉદાહરણ ૨૫થી ૩૦માં વર્ણવ્યત્ત્વ કે શબ્દના ઘટક અવયવોનો વ્યત્ત્વ થયો છે.

ઉદાહરણ ૩૧થી ૬૨ અમુક 'ઉચ્ચ' શબ્દને રથાને તેને મળના — ઉચ્ચારમા અશતઃ કે પૂરેપૂરા મળતા, પણ અર્થમા જુદા — ખીજા 'ઉચ્ચ' શબ્દના અગ્નાનમૂલક પ્રયોગના ઉદાહરણ છે : તેમા અપેક્ષિત શબ્દને રથાને લગતો જ શબ્દ વપરાયો છે. આમા 'એકધાર્યુ', 'જડમૂળ', 'ટિપ્પણ', 'બીજ', 'લોકભોગ્ય', 'શાતિરસ', ને 'અમદિગ્ધ' ગેરમમળના અને 'પરિણામ', 'પરિણિત', 'પાર્થિવ', 'અદોષરમણી', 'રાજ્યકાચ', 'વસ્તુ', 'શિરત' એ અમળધ્યાને બદલે જાણીતાના પ્રયોગના ઉદાહરણ છે. મોટા ભાગનાં અમૂલ્યમાં જેને 'મેલેપ્રોપિઝમ' (malapropism) કહે છે તે પ્રકારનાં છે.

ઉદાહરણ ૬૩થી ૮૩ પ્રત્યયના અપ્રયોગને લગતા છે ૬૩થી ૮૧મા ભાવ-નામ માધતો પ્રત્યય લાગીને થયેલા નામને ફરીથી ભાવ-નામ-સાધક ખીજે પ્રત્યય લગાડાયો છે. ૮૨થી ૮૬માં પણ પ્રત્યય નિરર્થક કે અસમર્પક છે. ૮૩થી ૮૩મા લાગવો જોઈએ તેને બદલે જુદો જ પ્રત્યય સાદશ્યબળે લગાડાયો છે : 'દત્ત', 'ઓષ્ઠ', 'મૂર્ધન્ય' ને બદલે 'તાલબની' ની જેમ 'દત્તબ', 'ઓષ્ઠબ', 'મૂર્ધન્ય'; 'પારલોકિક', 'વાચિક', 'મૌખિક' ને બદલે 'શિક્ષિત', 'વિદિત' વગેરેની અસર નીચે 'પારલોકિક', 'વાચિક', 'મૌખિક'; 'પ્રેમવક્ષણ' ને બદલે 'નવધા' ની અસર નીચે 'પ્રેમધા.'

ઉદાહરણ ૮૪થી ૧૦૬ એ મમાનર ગ્યનાઓની ભેળસેળનાં—એટલે કે રચનાસકરના ઉદાહરણો છે આધારભૂત સંભાવ્ય રચનાઓ કોંસમા દર્શાવી છે.

ઉદાહરણ ૧૦૭થી ૧૩૮માં મમગ્ત શબ્દમાં એક અવયવનો અર્થ ઉપેક્ષિત થયો છે અને તે ઘણુંખડું જુદા શબ્દથી વાક્યમાં નિર્ગર્થક ફરી દર્શાવાયો છે. આમાં ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૧૭, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૧ ને ૧૧૫ જગ જુદા પ્રકારના છે. તેમા અમુક એક શબ્દનો અર્થ ખીજા શબ્દથી નિર્ગર્થક પુનરાવર્તિત થયો છે. આપુ વપરાશના પરિચિત મમાસોના અન્યવસિદ્ધ અર્થ પ્રત્યે અથવા તો તેના કોઈ છૂટા શબ્દના અર્થ પ્રત્યે દુર્લક્ષ થતાં (કે તેના અગ્નાનથી) તેનો એકદેશ જુદા શબ્દથી વ્યક્ત કરવાનો આ પુનરુક્તિ દોષ અન્યથા પણ જાણીતો છે.

આમાંના કેટલાંક ઉદાહરણો શબ્દના સ્વરૂપના અજડતા પરિચયનું પરિણામ છે, કેટલાક એ પ્રયોગોની ભેળસેળનું પરિણામ છે, તો કેટલાક શબ્દને તેના માત્ર

રચૂળ, સામાન્ય. પરિચિત કે સપાટિયા અર્થમાં સમજવાની જૂલનું પરિણામ છે. ‘નાગર અપભ્રંશ’ માં ‘નાગર’ વિશેષણ ‘મન્દારયુક્ત’ ‘પરિમાર્જિત’, ‘અગ્રામ્ય’ એ અર્થમાં સમજવાને બદલે ‘નાગર શાંતિનો’ એવા અર્થમાં સમજવું, ‘ભાષાવિકાસ’ માં ‘વિકાસ’ એટલે ‘ક્રમિક પરિવર્તન’ નહીં પણ ‘સાહિત્યના વાહન લેખે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી ક્ષમતા’ એમ સમજવું, અથવા તો કાવ્યમાં કુદ્દપનાવ્યાપારની વાત કરતા, ‘કાવ્યસર્જનમાં પ્રવૃત્ત થતો કવિમાનસનો શક્તિવિશેષ’ એવા અર્થમાં ‘કુદ્દપના’ સમજવાને બદલે ‘પરીકથા જેવી, નક્કર વાસ્તવિકતાથી વિરુદ્ધની સૃષ્ટિવાળી રચનામાં વ્યક્ત થતો મનોવ્યાપાર’ એવા અર્થમાં સમજવો એ ઔ આ વલણના અન્ય જાણીતાં ઉદાહરણો છે.

અહીં ચર્ચેલાં ઉદાહરણોમાં વ્યક્ત થતા કે તેમને મળતા વલણો વાતચીતમાં કે બોલચાલની ભાષામાં પણ પ્રવર્તતા જોઈ શકાય છે.

અશિક્ષિત કે અદ્વયશક્ષિત વર્ગ આખું વ્યવહારની ભાષા કરતા સાહિત્યની કે ધર્મની ‘ઉચ્ચ’ સ્તરની ભાષાના સપર્શમાં આવે છે, ત્યારે તેના પ્રયોગો અપનાવવાના પ્રયાસમાંથી અર્ધદબ્ધતાને કારણે ઉપર દર્શાવ્યા જેવા અપપ્રયોગો નિષ્પન્ન થાય છે, અને તે વારંવાર થતાં રહે અને મોટા વર્ગમાં વપરાતા રહે તો રૂઢ બની ચાલુ ભાષામાં પ્રચલિત પણ બની જાય છે. મધ્યકાલીન કવિઓના ‘સર્વગ્ત’ (સર્વસ્વ), ‘જીવિત’ (‘જીવિતવ્ય’ કે ‘જીવિત’), ‘મંકટ’ (‘સંકટ’ કે ‘કષ્ટ’), ‘મપુષ્ટ’ (મપુટ), ‘વનકળ’ કે ‘વનકૂળ’ (‘વલ્કલ’), ‘શમોગુણ’ (‘શમગુણ’) તથા ‘કાલિંદ્રી’, ‘તટ’, ‘ત્રાડવ’, ‘ત્રુષ્ટમાન’ વગેરે જેવા રચનાપ્રકોષના પ્રયોગો તેમ જ અતિમંકારિત પ્રયોગો પાછળ આ જાતનું વલણ જ પ્રવર્તતું હતું એ સહેજે જોઈ શકારો.

સંક્ષેપની પ્રક્રિયા

અમની કરકમર — વક્તવ્યને ગ્રોધગમ્ય રાખવા અનિવાર્ય હોય તેટલો જ મૌખિક પ્રયાસ કરવાની વૃત્તિ—એ ભાષા પાછળ રહેલા માનસિક વ્યાપારોનું એક ધર્મ અગત્યનું વલણ છે, અને ભાષાઓમાં પરિવર્તન લાવનારું એ એક જનરું બળ છે. તેના જે વિવિધ આવિર્ભાવો છે તેમાંનો એક તે સંક્ષેપની પ્રક્રિયા. જેમ અડધું વાક્ય બોલવાથી સરતા કામ માટે આપણે આખું વાક્ય વાપરતા નથી, તેમ જે શબ્દને બદલે એક જ શબ્દ અને આખા શબ્દને બદલે માત્ર શબ્દાશયી ચાલતું હોય તો ચલાવવાની આપણી વૃત્તિ રહે છે. બોલનારના મુખભાવ, સ્વર, એટલા (એક શબ્દમાં, અભિનય) તેમ જ વ્યાવહારિક મંદર્શને અને રૂઢિને આધારે, અનુક્રમ રહેલા શબ્દોનો અર્થ સહેલાઈથી પૂરો પાડી શકાય છે. આથી વિશેષણ કે વિશેષ્ય, અથવા તો જે મમસ્ત શબ્દોમાંથી એક, અથવા તો શબ્દનો એક અંશ અધ્યાહત કરવાનું કે અનુક્રમ રાખવાનું વળણ વધતેઓછે અંશે દરેક ભાષામાં પ્રવર્તતું હોય છે.

પ્રાચીન ગ્રીમાંસકો અને નૈયાયિકોએ પણ આ વિષયમાં થોડોક વિચાર કરેલો છે. તેમને ભાષાશાસ્ત્રની જેમ આવા પ્રશ્નો સાથે સીધો મંબંધ ન હતો. પણ પ્રમાણશાસ્ત્રને વાક્ય અને વાક્યાર્થ ક્રમ સાથે જોડતું હોવાથી અનુક્રમ કે અધ્યાહત વાક્ય અને વાક્યાર્થ વિશે પૂર્વગીભાષા અને ન્યાયમાં ચર્ચા થયેલી છે.

અપૂર્ણ વાક્ય અથવા વાક્યાર્થની સ્પષ્ટ અથવા અર્થ પડે જે પ્રમાણ દ્વારા પૂર્તિ કરાય છે તે પ્રમાણ યથાપ્રાપ્ત શ્રુતાર્થપત્તિ (= સ્પષ્ટાધ્યાહાર) કે દૃષ્ટાર્થપત્તિ કહેવાય છે નૈયાયિકો માત્ર સ્પષ્ટાધ્યાહારને અને પ્રાલાપર મંપ્રદાયના ગ્રીમાંસકો માત્ર દૃષ્ટાર્થપત્તિને સ્વીકારે છે. ‘બંધ કર’ જેમ કોઈ કહે એટલે ક્રિયાપદ સકર્મક હોવાથી કર્મની અપેક્ષા (આકાંક્ષા) વળપૂરાયેલી રહેતાં

‘બારણું’ એ અપેક્ષિત કે અનુક્રમ શબ્દ શ્રુતાર્થાપત્તિ પ્રમાણ વડે માલજનનાર વ્યક્તિ પૂરો પાડે છે^૧

આવે પ્રમગે ન્યા અમુક શબ્દો અનુક્રમ રજા હોય ત્યા આપણે તાકાલિક પરિસ્થિતિ કે મદર્શને આધારે બોલનારનું વ્યવસ્થા સહેવાઈથી સમજી જઈએ તો આ શબ્દોના ક્રમતા શબ્દાશનો, સમન્ત શબ્દના એક અવધવનો, અથવા તો વિશેષણ-વિશેષ્યની જોડીમાંથી એકનો લોપ આપણું વધારે ધ્યાન ખેંચે છે ફેરો (ઝાંડ), અગમ (ગેનગન) મેથ (મેટીફ)સ, મેટ્રિક (યુલેગન); (દેલિ) ફોન, (એંગે) પ્લેન, (યુનિ)વર્સિટિ. ટી.બી. (= ટ્યુમક્યુલોમિસ) વગેરે અગ્રેજી શબ્દો આધુનિક કેળવણી પામેની ગુજરાતી જનતામાં છૂટક વપરાય છે રમુ (= રમણીક), (મુ)શીલા, (કલ્પ)લતા, (હરગોવિંદ) દામ. (જપ)માળા. (આગ)ગાડી, (વિદ્યાનો) અભ્યાસ. વગેરે ગુજરાતી ઉદાહરણો પણ ટાટા શકાય આ સૌમા શબ્દ પુષ્કળ વપરાશમાં હોઈ અતિપરિચિત લાગતા, તેનો એક અંશ મોનતા જ સમગ્ર શબ્દ સમજાઈ જાય છે, તેથી અંશથી જ વ્યવહાર નમાનનાનું વલણ પ્રતીત થાય છે

સૂત્રાત્મક સંક્ષેપ

આમા આઘ વર્ણો માથે આવે મુદ્રાને એક કે વધારે શબ્દનું બનેલું લાણુ નામ સૂત્રાત્મક ગીતે દ્રશ્યવાનું વનણ (જેમ કે, ‘યુનો,’ ‘યુનેસ્કો,’ ‘યુ. એસ. એ.’ ‘બી. એ.’ વગેરે) મૂળે નિખિત લાપામાંથી મોલચાલની લાપામાં પ્રવેશ પામ્યું છે અંકુરોત્થ લાપાઓમાં વણમાળા અક્ષરાત્મક (syllable) હોવાને કારણે આ વલણ ખાસ વિકસિત થાય તેનું નથી પણ અગ્રેજીની અસર નીચે વ્યક્તિના કે નવચિત મરથાના નામ માટે અને માનનાયકો માટે આપણે આ વલણ લેખનમાં અપનાયું છે અને ત્યાંથી કોઈ કોઈ સંક્ષેપ મોલચાલની લાપામાં પણ પ્રવેશ્યો છે ક(નિ) દ(લપનગમ) ડા(લાલાર્થ), બ(જવતગમ), ક(સ્વાણુરાય) ઠા(કોગ) ન(રસિંહરાન) લો(જાનાથ દી(વેટીયા) વગેરે અર્ધશિષ્ટ પ્રયોગો પ્રચલિત છે દ(ક્ષિણ) મૂ(ર્તિ) એ પણ અમુક વર્ગમાં એ મરથાન

૧. યત્ત્વપરિપૂર્ણસ્ય વાચ્યસ્યાન્વયસિદ્ધયઃ ।

શબ્દોડઘ્યાતિયત તત્ત્વ શ્રુતાર્થાપત્તિરિવ્યત ॥ આનગેયોદય ૧૪૭

‘રમણ દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી’ એ વાક્ય ‘દેવદત્ત રાત્રે ખાય છે’ એવા જ અર્થની અપેક્ષા રાખે છે, તે દષ્ટાર્થાપત્તિ દ્વારા પૂરો પાડવામાં આવે છે

ટૂકા નામ લેખે વપરાતો લેખનમા રા. ખ., પૂ., મુ., ચિ., જં રવ., સ્વ., વિ., વ. મુ. લી (લિખિતમ, લિખિતમ) વગેરે વપરાય છે, તેમાથી શ્રી(યુત, કે 'મતી'), રા(જમાન) રા(જેશી) બોલચાલમા પણ આવ્યા છે સરકૃતમાથી મે ઉદાહરણો મળે છે વદિનુ મૂળ સ્વરૂપ વદિ એ લેખનમા વપરાતા ૧૦ દિ. (દહુ-દિન કે 'દિવસ'), પૃથી તથા મુદિનુ મૂળ સ્વરૂપ શુદિનુ ખનમા શુ. દિ. (શુક્લ-દિન કે 'દિવસ') પરથી ખન્યુ છે. જેનોમા સાધુ માટે વપરાતો માનનાચક વન્યાસ શબ્દ, લેખનમાના ૫૦ (વચ્ચિત) અને ન્યામના સમાસથી થયેલો છે

અન્ય પ્રકારો

આ પ્રકાર ઉપરાંત શબ્દખંડન કે શબ્દાગનોપ સમસ્ત શબ્દનો અવયવલોપ અને વિશેષણ-નિશેષમાથી એકનો નોપ એવા મક્ષેપના બીજા પ્રકારો છે ૨ આ પ્રકારને તપાસતા જણાશે કે કેટલીક વાર શબ્દાંશલોપમા શબ્દનો પૂર્વાંશ પ્રચાગમા રહી ઉત્તરાંશ નુપ્ત થાય છે, કેટલીક વાર એથી ઊલટુ બને છે તે જ પ્રમાણે નિશેષણ-નિશેષની જોડીમાથી વિશેષણ જ વપરાશમા ગખવાનું પ્રબળ વલણ છે, તો સાથે માન નિશેષ્ય પસેથી જ એ જોડીનું કામ કાઢ્યું હોય એવા ઉદાહરણો પણ મળે છે ખગ તેમ બે સમસ્ત મંત્રમાથી કોઈ વાગ આગની તો કોઈ વાગ પાછની જળની ગખવાનું વનણ પણ જોઈ શકાય છે આથી આ સૌની પાછળ કોઈ વ્યવસ્થા છે કે નહિ— એટલે કે આવા પ્રકારમા મક્ષેપની પ્રક્રિયા કયા નિયમે પ્રવર્તે છે એ પ્રશ્ન તપાસ માગે છે.

શબ્દાંશ-લોપ

પ્રથમ આપણે શબ્દનો કોઈ અંશ નુપ્ત થયો હોય તેવા ઉદાહરણ લઈએ. અગ્રેજીમા આવા પુષ્કળ ઉદાહરણો મળે છે, પણ આપણી ભાષાને આ વલણ પણ જુ અનુદૂળ હોય તેમ લાગતું નથી અગ્રેજીમા પણ ફ્રેટો (ફ્રાટો), (ઈલિ)ફાન, વગેરે જેવા તો તેમના મૂળની દૃષ્ટિએ સમસ્ત શબ્દો છે એટલે તેમનો લુપ્ત થતો અંશ એક અન્યથા જેવો જ ગણાય પણ એંગ્લમ, મેટ્રિક, હોર્સ(દર) વગેરેમાં શબ્દના ઘડતરને લક્ષમા ગખ્યા

૨ ઘરપર્ષને અગ્રેજી વગેરેને લક્ષમા શખીને ખડિત કે અક્ષિપ્ત શબ્દો વગેરેનું 'લેઝેન્સ', ૧૦૮, ૧૧૯ પર પ્રતિપાદન કર્યું છે

વિના જ મંદેપ થયો છે, એટલે એ બગબગ શબ્દાશ-લોપનાં ઉદાહરણો છે. બસ (‘ઓમ્નિબસ’ omnibus), મોબ (‘મોબાઇલ’ mobilis), કેબ (‘કેબ્રિયોલેટ’ cabriolet) જેવા તો એટલા રૂઢ છે કે એ મંદેપો હોવાનો ખ્યાલ જ ન આવે. ગુજગતીમાં કબુડાં (કબૂતર) જેવા ગ્લાખખા અપવાદે આપણને માત્ર વિશેષ નામોમાં આ વલણ જોવા મળે છે. રધુ(નાથ), (કલ્પ)-લતા વગેરે સમસ્ત જેવા ગણાય. મુશી(લા). મુની(સુનયના) જેવા ખડિત શબ્દનાં સાચાં ઉદાહરણ ગણાય. ખીજા ઉદાહરણોમાં મંદિષ્ટ રૂપને ઉ કે એવો ખીજો ઠાઈ પ્રત્યય લાગે છે આ રીતે રમુ (રમણીક), ગીધો (ગિરધર), નથુ (નર્પદા, નર્મદા), પશુ (પરશોતમ), છાટમ (છાટાલાલ), જેઠમ (જેઠાલાલ), વગેરે થયા છે. આમાં મોટે ભાગે પૂર્વાશ જળવાઈ રહે છે. અંગ્રેજી ઉદાહરણોમાં પણ ત્યાં મંદેપ માટે ઉત્તગશનો લોપ કરતાં અવશિષ્ટ અશ અર્ધમંદ્રમ કરે તેવું હોય ત્યાં જ તે જળવાઈ રહ્યો છે નહીં તો આગળ પડતું વલણ તો પૂર્વાશને જળવી રાખવાનું છે.

અંગ્રેજીમાં વિશેષનામના મંદેપ માટે ચેરપસને ખતાવ્યું છે કે જ્યારે પૂર્વાશ જળવાઈ રહે, ત્યારે મંદેપ માટે મોટેરા કારણજૂત હોય, પણ ઉત્તરાશ જળવાઈ રહ્યો હોય તેવા નામો ધડવામાં મુખ્યત્વે બાળલાપાનો જ ફાળો હોય કેમ કે બોલાતા શબ્દનો ઉત્તરાશ જળવી રાખવો એ બાળલાપાનું એક જાણીતું વલણ છે. પણ (હરગોવિંદ)દાસ, (સુ)શીલા, (કલ્પ)લતા, (મૃણા)લિની, (અદ્ર)કળા વગેરેમાં જ્યાં ઉત્તગશ જળવાઈ રહ્યો છે, ત્યાં એ શબ્દો બાળલાપામાંથી લેવામાં આવ્યા છે એમ આપણને નથી લાગતું. (હરગોવિંદ)દાસમાં લાગ્યને કારણે, (સુ)શીલામાં મુશી કરતા શીલા મગકારી જેવું લાગે છે તેને કારણે (સ્નેહ* કે કલ્પ*)લતામાં પૂર્વાશ પરથી લધુ રૂપ ધડવું ફાલે તેવું ન હોવાને કારણે, તો (અદ્ર)કળામાં ચાલુ અંદ્ર કરતા કાઠકે નવીનતર ધડવાની હઝળને કારણે, ઉત્તરાશ જળવી નવા રૂપ ધડાયા છે. આમાં બાળલાપાનો ફાળો ફાળો નથી. સન્ધ્યા (= સન્ધ્યાહામાં, સત્યલામાં) અને ખંડા (= ખંડવાણા, ખંડપાના) પ્રાકૃતમાં પણ વિશેષનામને સંક્ષિપ્ત કરવાના વલણના સૂચક છે.

અવયવ-લોપ

મંદેપના આ પ્રકારનાં પણ ઉદાહરણો બોળતા મહેનત પડે છે. (સોંય)શીંગ, (વાલ)પાપડી, (વાળ)પેટી, (જપ)માળા, (આગળ, મોટર, ઘોડા, કે બળદ)ગાડી, (આગ)બોટ, અંગ્રેજી ‘મેંચબોક્સ’ પરથી (મેંચ)બાકસ,

એ પૂર્વાવયવ—લોપનાં ઉદાહરણો છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ સં. (અંગાર) શકટિકામાંથી સગડી થયું તે પણ આ પ્રકારનું છે. રેલ(ગાડી) અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જન (જન્યાયાત્રા, જન્નજત, જન્ન) અને હિંદીમાંથી લીધેલ મેના (મદનસારિકા, મયણસાલા, મયણા) ઉત્તરાવયવ-લોપ માટે ટાંકી શકાય. અંગ્રેજીમાં (પેન)હોલર, સ્ટ્રો (હોટ), રિટર્ન (ટીકટ), ફ્લે(પાઇપ), રાઇફલ(ગન), બ્યુગલ(હોર્ન) વગેરે જાણીતા છે. વપરાયને લઈને રૂઢ થઈ જતા આવા શબ્દો માટે (માળા, પેટી, રાઇફલ, બ્યુગલ વગેરે) મંજૂરપથી સંધાયા હોવાની શકા પણ નથી રહેતી.

શબ્દલોપ

સૂત્રમંડા; શબ્દાશલોપ કે અવયવલોપ કરતાં શબ્દલોપનું વલણ ગુજરાતીમાં ખળવત્તર દેખાય છે. છપ્પનિયો (દુકાળ), અડદિયો (પાક), દંડવત (પ્રણામ), શણંગ (દાળ), તલધારી (લાપશી), લક્કડશી (લાડ) વગેરેમાં વિશેષણ-ભાવી શબ્દ—વિશેષ્યની અર્થમયાદાં બાધતું હોવાથી—જળવાઈ રહે છે, ને વિશેષ્ય અનુક્રમ રહે છે. એટલે ‘ઓરીને બનાવેલું (મિષ્ટાન્ન)’, ચૂરમું ‘ચૂરીને બનાવેલું (મિષ્ટાન્ન)’, વેઠમી ‘વીંટા કરીને બનાવેલી (પોળા, ગટલી)’ આ રીતે જ ઉદભવ્યા હોય. ચોખ્ખા (<ચોક્ષાઃ તબ્કુલાઃ), ઠંઠી (<કવચિતા પેયા)નો પણ એવો જ ઇતિહાસ હોય.

આ ઉપરાંત શબ્દલોપનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર ગુજરાતી, હિંદી વગેરેમાં પ્રચલિત છે. આમાં કેટલાક ચાલુ વપરાશના વાક્યોમાંથી મુખ્ય શબ્દને સ્થાને રહેલું નામ અતિ પરિચિત હોવાને કારણે અનુક્રમ રહે છે, અને આથી ઉક્તિમાં પણ સ્પષ્ટતા, અને તેને લીધે સચોટતા અને નાવીન્ય સંધાય છે—જો કે આવી નકલો કે પ્રયોગો રૂઢ બની જતાં તેમની સ્પષ્ટતા અને સચોટતા ધસાઈ જાય છે, અને કેટલીક બાબતમાં પ્રયોગ એટલે અંશે અસ્મીભૂત બની ગયો છે કે મેકલું વિશેષણ જ નામ તરીકે ચલણી બની ગયું છે, અને છતાં વાપરનારને મંથ પણ આવતી નથી કે ચોતે મંથિસ પ્રયોગ કરે છે. ઉદાહરણો :

તેને હાડોહાડ—લાગી (વ્યાપી) ગઈ (ક્રોધની આગ, રીસ)

તેની તો મનની—મનમાં રહી ગઈ (આશા, વાત)

ચોરનારની ચાર—ને જોનારની બે (આંખ)

મેં તેને બરેબરનો—લીવો (ઉધડા)

મેં તેને બગબરની—મુલાવી દીધી (ગાળ)
 એ તો—પડશે તેવા દેનાગે (ઘા, ભાડા)
 ગરમડ કઠી છે તો એક—ચોડી દર્દશ (થપાટ, લપાટ, થપ્પડ)
 તારી લની—થાય (દશા)
 બહુ ભુડી—થઈ (દશા)
 હરી જરે તે—ખગી (દશા)
 એ તારી—ની(તારી માની દીકરી?)
 એ તારી—(ભલી દશા થાય)
 તેને પાણીયુ—મળ્યુ (નાળિયેર)
 તેને ગડગડિયુ—પરખાવ્યુ (નાળિયેર)
 તારું—છોલાવા (મુડાવા) ગયો હતો? (માથુ)
 ખાય શુ, ચોળવાની—? (રાખ)
 કરો કુના—(ફાંપયા, ચાંદલા)
 બને વચ્ચે—લાગી (ખમી)— (લડાઈ, તકરાર)
 તેના તો બારે—બૂઝા (વહાણુ)
 ચોપાંશી—ના ફેરા (લાખ જન્મ)
 બાવન—ની બહાર (અક્ષર)

આવા પ્રયોગોમાથી ચોપાંશી (નાત), દંડવત^૧ (પ્રણામ), ચડતી (દશા)
 પડતી (દશા), ચડતીપડતી (દશા) નગેરે ચતુર શબ્દ તરીકે ચતણી થઈ
 ગયા છે

આ સૌમા કેટલીક વાર વિશેષ પગી આવતું નામ તો કેટલીક નામ એના
 ખાસ મદલે વિના એકલુ આવતું નામ અનુક્રા ગયું છે

ઉપર આપેના ઉદાહરણો પગથી જોઈ શકાશે કે કેઈમા પૂર્વાશ ખુબ થાય
 છે, કેઈમા ઉત્તગશ શબ્દાશયોપના ઉદાહરણોમાં નિયમે કરીને પૂર્વાશ

૧ દંડવત પ્રણામના અર્થમાં વપરાતા માત્ર 'દંડવત'ની દીકા થયેલી છે
 (સાહિત્યવિમર્શ, ૭૩ ૭૪) પણ દરેક બાવા આ રીતે ઘડાવી હોય છે, અને સામાન્ય
 જનતા જ તેને ઘડે છે. એટલે તે અસહ્ય, અજ્ઞાન હોય તો પણ તેના પ્રયોગો જર્વત અને
 પ્રતિનિધિરૂપ લેખાય છે

દંડવત શબ્દ સૌરાષ્ટ્રમાં તો સામાન્ય પ્રચારમાં છે 'જીવનનું પરાંદ' (પ્રબુદાસ ગાધી,
 ૧૯૪૮)માં આરંભે અપાયેલા ગાધીજીના ૨૧-૭-૧૯૦૮ ના પત્રમાં સહી આ પ્રમાણે છે
 'વિ. મોહનદાસના દંડવત'. કેંઠ મહાપચ્ચીરીમાં 'દંડવત' રૂપે તે મળે છે

જળવાત ગદે છે, પણ અર્થમશ્વરની શક્યતા હોય કે નવીનતા સાધવાનો હેતુ હોય ત્યાં જ અપવાદ રૂપે પૂર્વાશનો લોપ થાય છે ને ઉત્તગશ જળવાત ગદે છે અવયવલોપના ઉદાહરણોમાં મૂળની વિગેષણ-વિગેષ્યની કે નામોની જોડીમાંથી નિયમ તરીકે વિગેષણ કે પૂર્વાવયવ—કે જે ઉત્તગવયવના અર્થને વિશિષ્ટતા અર્પે છે તેની મર્યાદા નાધ છે—જળવાત ગદે છે વિગેષ્યના અર્થની પ્રથમ સ્થાને રહેલા વિશેષણશબ્દથી મર્યાદા બધાતી હોનાથી એ જ ખાસ અર્થવાદક બને છે, અને એકલું પ્રચલિત થઈ જાય છે પાક તો અનેક હોય. ‘મેં પાક ખાધા’ કહેનારનો અર્થ નદિગવ ગદે છે. ‘પાક’ એટલે ‘કયો પાક’ એટલે ‘અડદિયા પાક’ એ જોડામાંથી આગવો શબ્દ અનુક્રમ રાખનારનો અર્થ અપષ્ટ જ ગદ. પણ ‘મેં અડદિયો ખાવો’ કહેતા ‘પાક’ શબ્દ અનુક્રમ ગદવા છતાં બોલનારનું વર્તન્ય રૂપ અપષ્ટ થઈ જાય છે એવી જ રીતે અનેક દાળોમાં ખાસ એક ‘શણમ’ કે ‘ત્રેવટી’, અનેક મિષ્ટાન્નોમાંથી ખાસ એક ચૂર્ગને કરેલું (ચૂર્ણ) વજોરમાં વિગેષણો અગદિગધપણે કહેનારનું વર્તન્ય રજ ગતા હોનાથી એકલા અવણી બની શક્યા છે પણ ત્યાં પૂર્વાવયવ નામ હોય, અને વ્યવતનપણે વપગતુ હોય, ત્યાં તે સમગ્ર શબ્દનું ધ્યાન લઈ ન શકે એ દેખીતુ છે ‘ફણીવડાં’ માટે એટલું વડાં નહીં શકે, પણ એકલું ફણીં નહીં લોંચળીંગ માટે ળીંગ વપરાય, બોય નહીં વાલપાપરી માટે પાપરી વપરાય, પણ વાલનો અર્થ જુદો થાય મેથીપાક ને માટે ‘મેથી ખાધી’ એવું વપરાય છે, પણ ખાલી મેથી, કોણ ખાય? એ સામાન્ય સમજને લઈને અર્થ અપષ્ટ થઈ જાય છે અગારેશકટિકામાંથી શકટિકાનું સગડી થઈ જળવાયુ, અગારે નહીં રેલગાડી જેવામાં રેલ, ગાડો અને રેલગાડી ત્રણે વપરાય છે, તેમાં પગિનિયતિથી અર્થ અપષ્ટ થતો હોય ત્યાં ગાડો અને ચોક્કસાઈ આવશ્યક હોય ત્યાં રેલ વપરાય છે રેલ પરદેશી શબ્દ હોઈ, તેનો સતત અર્થ ન હોવાથી રેલ, મોટર વજોરે પણ વપરાય છે, પણ ઘોડાગાડી માટે એકલું ઘોડા નહીં વાપરી શકાય. ફોટોગ્રાફ જેના અગ્રેજી શબ્દ માટે ફોટો વાપરી શકાય છે, કારણ કે ફોટો શબ્દ વ્યવતન રીતે ‘પ્રકાશ’ના અર્થમાં અગ્રેજીમાં બાણીતો નથી

આ પ્રમાણે ખડિત શબ્દમાં નિયમ તરીકે પૂર્વાજ જળવાતો હોય છે, વિગેષણ-વિગેષ્યના સમાસમાં પણ પૂર્વાવયવ જળવાતો હોય છે, ને જે નામના સમાસમાં મક્ષેપ થતા ઉત્તરાવયવ જળવાતો હોય છે.

પરિભાષાનું ઘડતર

પરિભાષાના ઘડતરનો પ્રશ્ન ‘બળબળનો’ હોય ત્યાં પરિભાષાના ગ્રંથક વિશે અને તેના ઘડતરની પદ્ધતિ વિશે પ્રારંભમાં કેટલીક પાયાની વિચારણા થવી ઘટે. આવી ચર્ચાવિચારણાને અનુસરીને ઘડાયેલા કેટલાક અર્થમાયાન્ય પાયાના સિદ્ધાંતોના અદ્યારસ્તંભ વિના પરિભાષાની ધમારત ઊભી ન કરી શકાય—કરી હોય તો તકનાદી નીવડે. અહીં આ વિષયના એક પાસાને સ્પર્શતા થોડાક વિચારો ટપકાવ્યા છે.

પરિભાષાના ઘડતરનો વિષય મુખ્યત્વે ભાષાશાસ્ત્રનો ગણાય. એક ભાષાના વૈજ્ઞાનિક કે શાસ્ત્રીય સાદિત્વમાં વપગતા વિશિષ્ટ શબ્દોને માટે બીજી ભાષામાં કયા સમાનાર્થ શબ્દો યોજવા એનો નિર્ણય દરેક બાબતમાં શબ્દોના અર્થની વિચારણા માગી લે છે. અનુવાદ શબ્દ દ્વારા જે અર્થનો ભોધ થાય છે તેવા અર્થનો ભોધ કરાવવાની ક્ષમતા અનુવાદ-શબ્દમાં છે કે કેમ? અથવા તો ‘તેનું’ અર્થનો ભોધ કરાવવાની ક્ષમતા અનુવાદ-શબ્દમાં છે કે કેમ? અથવા તો ‘તેનું’ અર્થનો ભોધ કરાવવાની ક્ષમતા અનુવાદ-શબ્દમાં છે કે કેમ—એનો દરેક વખતે વિચાર કરવાનો રહે છે. આથી અર્થનું—અને અર્થવિકાસના ગ્રંથકનું જ્ઞાન પરિભાષા ઘડવામાં ધણું માર્ગદર્શક બની શકે—જે કે ઉચિત અને સૌચક અનુવાદ-શબ્દ સીધા ધડી આપવા એ અમુક અંશે એક કલા છે. તેમાં મદ્યપ્રધાની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે.

પરિભાષા ઘડતાં અર્થ વિશે કેટલીક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો :

૧. છટક શબ્દોના અર્થ અમુક એક કે બે એમ નિશ્ચિત નથી હોતા. અર્થની સીમા મંદર્ભ (context) કે પરિસર (environment) થી જ બંધાય. બીજી રીતે કહીએ તો શબ્દના અર્થનું સ્વરૂપ ચોક્કસ જિંદનું નહિ. પણ અરપટ સીમાવાળા વર્તુળનું છે. તેમાં અમુક અર્થો કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. ત્યારે તેમાંથી ફાટતા બીજા જોણ અર્થ વચગાળામાં કે ધૂધગી કારને સ્થાને હોય છે.
૨. અમુક વિષયના વિશિષ્ટ વિભાગો વિશેની ખાસ અંગૂઝો તે, તે વિષયની

પરિભાષા. આ વિભાષા વિશે વિચાર કરવાની અને તેમને સમજાવવાની અમુક તંત્રગદ્દ પદ્ધતિ હોવાથી તેમને લગતી મંત્રાઓ પણ અમુક છૂટક નહિ પણ તત્ત્વરૂપે હોય છે. 'ટર્મિનોલોજી' એ શબ્દોની 'આવલી' નથી પણ મંત્રાઓનું એક 'તંત્ર' છે. આથી એક ભાષાની અમુક વિષયની મંત્રાઓને આધારે બીજી ભાષાઓમાં મંત્રાઓ ઘડવાની હોય, ત્યારે તેમનો એકએક લઈને છૂટક રૂપમાં નહિ, પણ સમાન અર્થાત્થથી મંકળાયેલાં જૂથો રૂપે અને તત્ત્વરૂપે વિચાર કરવો ઘટે.

૩. શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા એ ઘણે ભાગે સમાનપણે પ્રયોજનપૂર્વક ઘડેલો વિશિષ્ટ શબ્દગદ્યાત છે તેની વિશિષ્ટતા ત્રણ પ્રકારની છે. તેને વાપરનારો મમૂઢ ધણો મર્યાદિત હોય છે, તે ધણી મર્યાદિત પરિસ્થિતિમાં વપરાય છે, અને દરેક શબ્દનો અર્થ ચોક્કસ અને અમંદિગ્ધ હોય છે. આ છેલ્લી વિશિષ્ટતા ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં તેમ જ સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં વપરાતા શબ્દો અર્થની અનેકતા અને વિવિધતા ધરાવે છે અને સાહિત્ય માટે તે સમૂહ અર્થપિડવાળા શબ્દો ખાસ ઉપાદેય છે; કેમ કે લાઘવ, વ્યજના એ સચોટપણાનો પ્રાણ છે. પણ સાહિત્ય માટે જે ગુણરૂપ છે તે વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય પરિભાષા માટે ઘણી વાર દોષરૂપ ગને. વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય અધ્યયનમાં વિચારણા બને તેટલી ચોક્કસ અને અમંદિગ્ધ હોવી આવશ્યક છે એટલે તેમની ખાસ પારિભાષિક મંત્રાઓ ચોક્કસ અર્થને નિષ્કરેખ અને અમંદિગ્ધ રૂપે રજૂ કરવાના હેતુથી જ ઘડાય છે, જેથી એ શબ્દોનું આલેખન લઈને ચોક્કસ અને અમંદિગ્ધ વિધાનો કરી શકાય. આ કારણે વિશિષ્ટ પરિભાષા માટે બહુવધિ અર્થસાહચર્ય ધરાવતી મંત્રાઓ ન છૂટકે જ રવીકાગાય, અને જુદા જુદા બે વિભાગો માટે એક જ સૈંદા ન જ રખાય.

૪ આ દષ્ટિએ પરિભાષા-ઘડતરમાં અમુક એક શબ્દ કે ઘટક (પ્રત્યય વગેરે) પાસેથી એક જ કામ લેવું—તેનો ઉપયોગ અમુક અર્થ પૂરતો જ મર્યાદિત કરવો. વિશિષ્ટ પ્રયોજન કે કાળજી હોય તો જ તેની પાસેથી વધારે કામ કઢાવવું કે વિકલ્પ ગ્રહીકારવો. કેઈ ખૂબ રૂઢ મંત્રા અસનઃ જૂની ધરેડની જ લાગતી હોવા છતાં નવા તંત્રમાં તેને રાખવાનો આગ્રહ રહે, ત્યાં સાથોસાથ બીજી એક નવી ધડેલી મંત્રા પણ ગ્રહીકારવી.

૫. કેઈ પણ શબ્દના પ્રચલિત અર્થનો નિર્ણય તેના ચાલુ પ્રયોગોના આધારે જ થાય. તે માટે તેની પૂર્વગ્રંથિકામાં પ્રચલિત અર્થને—તેની વ્યુત્પત્તિને કશી પણ લેવાદેવા નથી. અર્થવિકાસનું સ્વરૂપ એવું છે કે કાળક્રમે અમુક શબ્દના

ગૌણ અર્થોર્માથી કોઈ મુખ્યસ્થાને આવી જાય તેનું સાહચર્ય વળી ખીજ અર્થો સાથે થાય, અને એમ અર્થપરિવર્તન સતત થતુ રહે. તેમાં કેટલાક શબ્દોના ચાલુ અર્થમાં પહેલાનો અર્થ સ્થૂળમાને એમને એમ જળવાઈ રહે છે, કેટલાકમાં જુદો જ અર્થ વિકસ્યો હોય છે. એટલે કે શબ્દનો ઇતિહાસ સમજવા પૂરતી અનુવાદ મંત્રા જે અર્થમાં પ્રચલિત છે તે અર્થ કાળક્રમે તેની સાથે ઠેમ મંકળાયો તે સમજના પૂરતી કે મંત્રા કઈ રીતે ઘડાઈ તે સમજવા પૂરતી જ તેની વ્યુત્પત્તિ ઉપયોગી છે.

૬. જ્યારે એક ભાષાના અમુક શબ્દ માટે ખીજ ભાષામાં અમુક શબ્દ પર્માય ગણાય તેવા હોય ત્યારે ચોક્કસાઈથી જોતા ઘણુંખરું તો એ બંને શબ્દોના અર્થવર્તુળનો અમુક અંશ જ સમાન હોય છે, બાકીનો ભિન્ન. ખીજ રીતે કહીએ તો એ શબ્દોના વિવિધ અર્થોમાંથી અમુક જ સરખા હોય છે, બધા નહિ. આથી અનુવાદ મંત્રા વિશિષ્ટપણે પારિભાષિક ન હોય ત્યાં કેટલીક વાર અનુવાદમાં મંદર્ભ પ્રમાણે જુદી જુદી મંત્રા ચોજવાની હોય છે. અને બિલટપણે, કેટલીક વાર એ કે વધારે અનુવાદ મંત્રાઓને બદલે અનુવાદમાં એક મંત્રા ચાલી શકે છે.

૭. નવી પારિભાષિક મંત્રાઓ માટે મંસ્કૃત જેવી પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ ભાષાઓનો આશરો લેવાનો હોય છે આમાં સંસ્કૃતમાં અમુક વિદ્યાશાખા માટે જે વિશિષ્ટ મંત્રાઓ પ્રચલિત હતી તેમને તે વિદ્યાશાખાના અર્વાચીન સ્વરૂપ માટે પણ ઉપયોગમાં લેવામાં એક મોટું ભયસ્થાન રહેલું છે, તે ન વિસરાવું જોઈએ. તે તે વિદ્યાશાખાના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્વરૂપ વચ્ચે ધગ્મળનો ભેદ હોય છે આ ભેદ વધતેઓછે અગે પદ્ધતિને લગતો, તેમ જ જુનિયાદી વિભાવોને લગતો હોય છે. આથી આવા અમુક જુનિયાદી વિભાવો ને વિચારસરણી માથે મંકળાયેલી પ્રાચીન મંત્રાઓને નવા અર્થપરિસરમાં નહિ ગોઠવી શકાય. એવી ચાવીરૂપ મંત્રાઓ તેમને પડછે રહેલી વિચારસરણી ને વિભાવોનાં વળગણો લઈને જ આવવાની તેમને નવીન કે પરિવર્તિત વિભાવો ને વિચારસરણીનો બોધ કરવા માટે ચોજાયેલી મંત્રાઓની સાથેસાથ એસારવાથી ગૂચવડો બોધ થવાનો પૂરતો મંત્રવ ગહેગે તેમને બદલે નવીન મંત્રાઓ જ ચોજવાનું ઉચિત જણાશે.

૮. ઉપર કહ્યું તેમ અર્થવિકાસની ઘટનામાં મૂળનો અર્થ સ્થૂળમાને જળવાઈ રહે છે, અથવા તો તેનો મંકોચ, વિકાસ, રૂપાંતર, ‘ઉત્કર્ષ’ કે ‘અપકર્ષ’ થાય છે પરિભાષા ઘડતી વખતે પણ ‘પુરવડો’ આપનારી ભાષાના શબ્દો કેટલીક વાર મૂળના અર્થમાં જ લેવાય છે; તો કેટલીક વાર થોડા સંકોચ વિસ્તાર આદિ કુરીને

પરિભાષા. આ વિભાષા વિશે વિચાર કરવાની અને તેમને સમજાવવાની અમુક તંત્રમદ્દ પદ્ધતિ હોવાથી તેમને લગતી મંત્રાઓ પણ અમુક છટક નહિ પણ તત્ત્વરૂપે હોય છે. ‘ટર્મિનોલોજી’ એ શબ્દોની ‘આવલી’ નથી. પણ મંત્રાઓનું એક ‘તંત્ર’ છે. આથી એક ભાષાની અમુક વિષયની મંત્રાઓને આધારે બીજી ભાષાઓમાં મંત્રાઓ ધડવાની હોય, સારે તેમને એકએક લઈને છટક રૂપમાં નહિ, પણ સમાન અર્થોસથી મંકળાયેલા જુદા રૂપે અને તત્ત્વરૂપે વિચાર કરવો ઘટે.

૩. શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા એ ઘણે ભાગે સભાનપણે પ્રયોજનપૂર્વક ઘડેલો વિશિષ્ટ શબ્દમધાત છે તેની વિશિષ્ટતા ત્રણ પ્રકારની છે. તેને વાપરનારો અમુક ઘણો મર્યાદિત હોય છે, તે ધણી મર્યાદિત પરિસ્થિતિમાં વપરાય છે, અને દરેક શબ્દનો અર્થ ચોક્કસ અને અમંદિગ્ધ હોય છે. આ છેલ્લી વિશિષ્ટતા ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં તેમ જ સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં વપરાતા શબ્દો અર્થની અનેકતા અને વિવિધતા ધરાવે છે અને સાહિત્ય માટે તો સમૃદ્ધ અર્થપિડવાળા શબ્દો ખાસ ઉપદેય છે; કેમ કે લાઘવ, વ્યજ્ઞતા એ સચોટપણાનો પ્રાણ છે. પણ સાહિત્ય માટે જે સુણરૂપ છે તે વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય પરિભાષા માટે ઘણી વાર દોષરૂપ બને. વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય અધ્યયનમાં વિચારણા બને તેટલી ચોક્કસ અને અમંદિગ્ધ હોવી આવશ્યક છે એટલે તેમની ખાસ પાગિલાપિક મંત્રાઓ એ ચોક્કસ અર્થને રૂપરૂપે અને અમંદિગ્ધ રૂપે રજૂ કરવાના હેતુથી જ ધડાય છે, જેથી એ શબ્દોનું આલંબન લઈને ચોક્કસ અને અમંદિગ્ધ વિધાનો કરી શકાય. આ કારણે વિશિષ્ટ પરિભાષા માટે બહુવધિ અર્થમાહ્યર્થ ધરાવતી મંત્રાઓ ન છટકે જ સ્વીકારાય. અને જુદા જુદા બે વિભાગો માટે એક જ સૈદ્ધાંત જ રખાય.

૪ આ દષ્ટિએ પરિભાષા-ધડતરમાં અમુક એક શબ્દ કે ઘટક (પ્રત્યય વગેરે) પાસેથી એક જ કામ લેવું—તેનો ઉપયોગ અમુક અર્થ પૂરતો જ મર્યાદિત કરવો. વિશિષ્ટ પ્રયોજન કે કાળજી હોય તો જ તેની પાસેથી વધારે કામ કઠાવવું કે વિકલ્પ સ્વીકારવો. કોઈ ખૂન રૂઠું મંત્રા અસન: જુદી ધરેડની જ લાગતી હોવા છતાં નવા તત્ત્વમાં તેને રાખવાનો આગ્રહ રહે, ત્યાં સાધોસાધ બીજા એક નવી ઘડેલી મંત્રા પણ સ્વીકારવી.

૫. કોઈ પણ શબ્દના પ્રચલિત અર્થનો નિર્ણય તેના ચાલુ પ્રયોગોના આધારે જ થાય. તે માટે તેની પૂર્વશ્રુતિકામાં પ્રચલિત અર્થને—તેની વ્યુત્પત્તિને કશી પણ લેવાદેવા નથી. અર્થવિકાસનું સ્વરૂપ એવું છે કે કાળક્રમે અમુક શબ્દના

ગૌણ અર્થોર્માથી કાઢી મુખ્યસ્થાને આવી ગય તેનું સાહચર્ય વળી ખીજ અર્થો સાથે થાય, અને એમ અર્થપરિવર્તન સતત થતું રહે. તેમાં કેટલાક શબ્દોના ચાલુ અર્થમાં પહેલાનો અર્થ સ્થૂળમાને એમને એમ જળવાઈ રહે છે, કેટલાકમાં જુદો જ અર્થ વિકસ્યો હોય છે. એટલે કે શબ્દોના ઇતિહાસ સમજવા પૂરતી અનુવાદ મંત્રા જે અર્થમાં પ્રચલિત છે તે અર્થ કાળક્રમે તેની સાથે કેમ મંકળાયો તે સમજના પૂરતી કે સંજ્ઞા કઈ રીતે ઘડાઈ તે સમજવા પૂરતી જ તેની વ્યુત્પત્તિ ઉપયોગી છે.

૬. જ્યારે એક લાપાના અમુક શબ્દ માટે ખીજ લાપામાં અમુક શબ્દ પર્માય ગણાય તેવો હોય ત્યારે ચોક્કસાઈથી જોના ઘણુંખરું તો એ બને શબ્દોના અર્થવર્તુળનો અમુક અંશ જ સમાન હોય છે, બાકીનો લિન્ન. ખીજ રીતે કહીએ તો એ શબ્દોના વિવિધ અર્થોર્માથી અમુક જ સરખા હોય છે, બધા નહિ. આથી અનુવાદ મંત્રા વિશિષ્ટપણે પારિભાષિક ન હોય ત્યાં કેટલીક વાર અનુવાદમાં મંદર્ભ પ્રમાણે જુદી જુદી મંત્રા યોજવાની હોય છે. અને ઊલટપક્ષે, કેટલીક વાર એ કે વધારે અનુવાદ મંત્રાઓને બદલે અનુવાદમાં એક મંત્રા ચાલી શકે છે.

૭. નવી પારિભાષિક મંત્રાઓ માટે સમૃત જેવી પ્રાચીન પ્રગિષ્ટ લાપાઓને આશરો લેવાનો હોય છે આમાં સંસ્કૃતમાં અમુક વિદ્યાશાખા માટે જે વિશિષ્ટ મંત્રાઓ પ્રચલિત હતી તેમને તે વિદ્યાશાખાના અર્વાચીન સ્વરૂપ માટે પણ ઉપયોગમાં લેવામાં એક મોટું હલચલ રહેલું છે, તે ન વિસરાવું જોઈએ તે તે વિદ્યાશાખાના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્વરૂપ વચ્ચે ધમ્મજનો ભેદ હોય છે આ ભેદ વધતેઓઠે અંશે પદ્ધતિને લગતો, તેમ જ યુનિયાદી વિભાવોને લગતો હોય છે. આથી આવા અમુક યુનિયાદી વિભાવો ને વિચારસગ્ણી સાથે મકળાયેલી પ્રાચીન મંત્રાઓને નવા અર્થપરિશરમાં નહિ ગોઠવી શકાય. એવી ચાવીરૂપ મંત્રાઓ તેમને પડછે રહેલી વિચારસરણી ને વિભાવોનાં વળગણો લઈને જ આવવાની તેમને નવીન કે પરિવર્તિત વિભાવો ને વિચારસગ્ણીનો ભોધ કરવા માટે યોગ્યથેવી મંત્રાઓની સાથોસાથ બેસારવાથી ગૂંચવાડો ઊભો થવાનો પૂરતો મંત્રવ રહેજો તેમને બદલે નવીન મંત્રાઓ જ યોજવાનું ઉચિત જણાશે.

૮. ઉપર કહ્યું તેમ અર્થવિકાસની ઘટનામાં મૂળનો અર્થ સ્થૂળમાને જળનામ રહે છે, અથવા તો તેનો મકોચ, વિકાસ, રૂપાંતર, ‘ઉત્કર્ષ’ કે ‘અપકર્ષ’ થાય છે પરિભાષા ઘડતી વખતે પણ ‘પુરવડો’ આપનારી લાપાના શબ્દો કેટલીક વાર મૂળના અર્થમાં જ લેવાય છે; તો કેટલીક વાર થોડા મકોચ વિસ્તાર આદિ કુરીને

અપભ્રંશ ભાષા

૧. અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો

અલંકાર, વ્યાકરણ વગેરે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો વગેરેમાંથી અપભ્રંશને લગતા ઉલ્લેખો મળ્યાગયા મૂળ કે ભાષાંતર રૂપે, 'અપભ્રંશ' ગ્રંથના અર્થાનુસાર પ્રથમ આપીને પછી અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા કરી છે અને અતે મૂળ ગંદભો ટાંક્યા છે.

(૧). 'અપભ્રંશના' અર્થો

૧. ઇષ્ટ કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી અનુન થવું, નીચા પડવું તે. આ પતન એટલે સાક્ષણિક અર્થમાં 'અભવન', 'અપટતા' કે 'વિકૃતિ' (આચારવિચારના પ્રદેશમાં) :

(૧) 'મોટાએ મોટે પણ બહુ ચડવાનું પરિણામ અપભ્રંશમાં આવે છે.' (કાલિદાસ)

(૨) 'દારની આણી પાસની સાકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાકળ કૃષ્ણકલિકાએ ઉઘાડી હતી—વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત્ય કુમુદમુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુકૂળ.... તાગ્યું.'

'આ સેવકભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશક સાગ્યો.'

'આ અપભ્રંશ અને પાતકનાના હેતુ ઉભય ભાવના અભાવગૂન—પ્રતિભા—સાગ્યા.' (જોવર્ધનરામ)

૨. ભાષાની 'અપટતા' કે 'વિકૃતિ' 'ભ્રષ્ટ' 'વિકૃત', 'અશિષ્ટ' રૂપ કે

૧. ભરત 'સમાન શબ્દ', 'વિભ્રષ્ટ' ને 'દેશીય' એમ ત્રિવિધ પ્રકાર ગણાવે છે. અને 'ને અનાદ્ય વર્ણો, સંયોગ, સ્વર કે વર્ણનું પરિવર્તન કે ભેદ ૫ મે તેમને વિભ્રષ્ટ કહે છે,' એવી વ્યાખ્યા બાપે [નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧૭-૩, ૫, ૧).

પણ સર્વ શકાય છે. બધેય મૂળના અર્થને વળગી રહેવાની મર્યાદા સ્વીકારવાથી પારાવાર મુશ્કેલી ઊભી થવાની. સ્વીકૃત શબ્દ એક ધ્વનિપ્રતીક છે. એટલે વાપરનાર તેનું ગમે તે મૂલ્ય (અર્થ) રાખી શકે છે. પણ આ અધિકારનો ઉપયોગ વિશિષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થતો હોય ત્યાંજ કરાય.

૯. અમુક શબ્દનું ઉચ્ચારણ કાનને કેવું લાગે છે—ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અમુક શબ્દોનો રવ કે વર્ણમંત્રીત કેવું છે, તેનું સાહિત્યમાં—કાવ્યમાં ઘણું મહત્ત્વ છે. શબ્દનું ઉચ્ચારણ તેની ધ્વનિગોઠવણી અનુસાર કામળ કે કઠોર, અર્ધમંવાદી કે અર્થવિમંવાદી, કર્ણમધુર કે કર્ણકર્કશ હોવાની છાપ પાડે છે. શબ્દના આ ધર્મનું મૂલ્ય કાવ્યદષ્ટિએ ઘણું મોટું છે. પણ પરિભાષિક મંત્રાઓનો એકમાત્ર હેતુ ચોક્કસાઈ અને અસંદિગ્ધતાથી અમુક એક અર્થ કે ભાવ સગવડપૂર્વક રજૂ કરવાનો હોવાથી તેમનું ઉચ્ચારણ મુદરતા કે રોચકતાની દષ્ટિએ કેવી છાપ પાડે છે તે જોવું અગત્ય છે. એ દષ્ટિનું પારિભાષિક મંત્રાના યોગ્યતાનિર્ણયમાં કશું સ્થાન ન હોય.

૧૦. એ દેખીતું છે કે ચોક્કસ અને અસંદિગ્ધ અર્થ આપવાની ક્ષમતાની પહેલી કસોટી પાર કરી હોય તો પછી ૩૬, પૂર્વપ્રચલિત, ઉચ્ચારસરળ અને ટૂંકી સંજ્ઞાને જ પહેલી પસંદગી અપાય.

૧૧. નિર્ણીત કરેલી પારિભાષિક મંત્રાઓ વપરાતી થશે તેમ તેમ તેમની યોગ્યતાની કસોટી થશે એ માન્યતા સાચી નથી. આ માન્યતા સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતા શબ્દોના ઇતિહાસને આધારે બંધાયેલી છે. પણ એ ન બૂલવું જોઈએ કે સામાન્ય વ્યવહારની ભાષા જનતા દ્વારા અભ્યાસપણે ઘડાય છે; પણ શાસ્ત્રીય પરિભાષા વિદ્વાનો સભ્યાનપણે ઘડે છે, તેની રૂપરૂપ અર્થસીમા બાધેલી હોય છે, તેને વાપરનારો વર્ગ ઘણો નાનો હોય છે, અને તે તે વિદ્યાશાખાના વિશેષજ્ઞોએ પ્રમાણભૂત કરાવેલા આ શબ્દો ખાસ પ્રયત્નથી શીખવામાં આવે છે. આથી સામાન્ય વપરાશમાં તેમની યોગ્યતાની કસોટી ચવાનો કાઈ સવાલ નથી તેમની યોગ્યતા માત્ર એક જ ગીતે તપાસાય—વિશેષજ્ઞો પોતાના વિષયની મંત્રાઓ અંગે શાસ્ત્રીય ધોરણે ચર્ચાવિચારણા કરે તો. બાકી પારિભાષિક મંત્રાઓ વાપરનારને ન સ્વવાથી વપરાશમાંથી છુપ્ત થવાનો કે એકને બદલે બીજો નવી સંજ્ઞા યોગ્યતાનો કાઈ અવકાશ નથી.

શબ્દપ્રયોગ (સરખાવો, ‘અપભ્રાણ’, ‘અપશબ્દ’, ‘અપપ્રયોગ’ વગેરે)^૨ :
(૩) ‘ભાષામાં અપભ્રંશ જેવું કાઈ છે જ નહિ. ભાષામાં બંધ થતો જ નથી.’ (ઉમાશંકર)

(૪) ‘(દરેક) અપભ્રંશની પ્રકૃતિ સાધુ (= વ્યાકરણશુદ્ધ) શબ્દ હોય છે’ (વ્યાડિ)

(૫) ‘અપશબ્દો (જ) ધણા હોય છે, (જ્યારે) શબ્દો (તો) ઘોડા હોય છે. કેમ કે એકએક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ હોય છે. જેમ કે ગૌ એ શબ્દના ગાવી, ગોગી, ગોતા, ગોપીતલિકા વગેરે અનેક અપભ્રંશ છે.’ (પતંજલિ)

(૬) ‘(શુદ્ધ શબ્દ) જેની પ્રકૃતિ ન હોય એવો કાઈ સ્વતંત્ર અપભ્રંશ (અપભ્રષ્ટ શબ્દ) નથી. બધા અપભ્રંશની સાધુ શબ્દ જ પ્રકૃતિ હોય છે. પણ પ્રસિદ્ધિને લખીને રૂઢ બની જતા કેટલાક અપભ્રંશો સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ગૌ: એમ પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં અશકિત કે પ્રમાદ વગેરેને કારણે તેના ગાવી વગેરે અપભ્રંશો પ્રયોગ્ય છે.’ (ભર્તૃહરિ)

૩. બ્રષ્ટ, ‘વિકૃત બોલી કે ભાષા—તે તે સમયની દેશભાષા (આ અર્થમાં ‘અપભ્રષ્ટ’-‘અવલઠ’ પણ વપરાયો છે) :

(૭) ‘શાસ્ત્રોમાં, મંત્રકૃતિથી શુદ્ધ હોય તેને અપભ્રંશ કહ્યું છે.’ (દંડી).

(૮) ‘“ભાષા” એટલે મંત્રકૃતનો અપભ્રંશ; “ભાષા”નો અપભ્રંશ તે “વિભાષા” એ તે તે દેશમાં ગહુવરવાસીઓની ને પ્રાકૃત જનોની.....’ (અભિનવગુપ્ત)
‘પણ અપભ્રંશોનો શો નિયમ છે?’ એના ઉત્તરમાં કહે છે કે...’ (પ્રાકૃત પાઠ્યતું વિવરણ કરતાં અભિનવગુપ્ત)

(૯) ‘ને ત્રીશુ’ તે અપભ્રષ્ટ. હે રાજા, દેશભાષાના બેદો અનુસાર તે અનંત છે’ (વિષ્ણુધર્મોત્તર)

(૧૦) ‘તે તે દેશોમાં જે શુદ્ધ બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ’ (વાગ્ભટ, ૧૧મી શતાબ્દી), ‘જે તે તે દેશોમાં, એટલે કે ક્યારેક પાયાવ વગેરેમાં શુદ્ધ, એટલે કે બીજી ભાષાઓના મિશ્રણ વિના બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ છે, એમ અર્થ છે’ (સિદ્ધદેવગણિ)

૨. ‘અપશબ્દ’ માટે પણ આણું જ કહેવાય છે : ત એવ શક્તિવેદ્યપ્રમાદાલસગાદિભિઃ, અન્યયોચ્યરિતાઃ શબ્દા અપશબ્દા ઇતીરિતાઃ (ભર્તૃહરિ) ‘અશકિત, પ્રમાદ, આળસ વગેરે કારણે જુદી રીતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તે જ અપશબ્દો કહેવાય છે.’

(૧૧) 'દેશી વચનો સૌ લોકોને મીઠા લાગે છે, તેથી તે અપભ્રંશ દુ કદુ છુ' (મંથિલ કવિ વિદ્યાપતિ, ૧૪મી શતાબ્દીનો અતલાગ)

(૧૨) 'કથામાન એ નવધગની અપભ્રંશ એ દાખી' (ભાનુજી, સોળમી શતાબ્દીનો આરણ)

(૧૩) 'અપભ્રંશ પ્રમાણ' (=૧૮૮૦ મા પ્રસિદ્ધ પ્રભાત રામચંદ્ર પંડિતકૃત ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિદર્શક કોશનું નામ)

(૧૪) 'આમા છો તે દેશનિગેષ પ્રમાણે અનેક ભેદ ધરાવતો અપભ્રંશ' (રુદ્ર, નવમી શતાબ્દી)

(૧૫) 'આ તથા દેશભેદી પ્રાય અપભ્રંશ નીચે આવે છે' (રામચંદ્ર, ૧૨ મી શતાબ્દી)

(૧૬) 'ગીત દ્વિવિધ કહેનાય છે મંરૂત અને પ્રાકૃત હે નગપતિ, ત્રીજુ અપભ્રંશ છે, તે અનંત છે દેશભાષાના ભેદ અનુમાર તેનો અહીં અત નથી' (વિષ્ણુધર્મોત્તર)

૪. એ નામની સાદિસલાપા

(૧૭) '(કાવના) મંરૂત, પ્રાકૃત ને ઉપરાત અપભ્રંશ—એમ નવું પ્રકાર છે' (ભામહ આ છઠી શતાબ્દી)

(૧૮) 'એ પ્રમાણે આર્યોએ આ પિશાળ વાદ્યમ મંરૂત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર-એમ ચતુર્વિધ હોવાનું કહ્યું છે

આખીર વજેગની ભાષાઓને કા વમા અપભ્રંશ કહેવાની રીત છે, પણ શાસ્ત્રમા મંરૂતથી વધુ હોય તે અપભ્રંશ કહેવાય છે' (દડી, આ સાતમી શતાબ્દી)

૧ સાથે પદનામ (૪ સ ૧૩૫૬) બાલજી અગ્રી પ્રેમાનંદ સામળ [વગેરે નં પ્રાકૃત 'ગુજરાતી', 'ગુજરાતી ભાષા' એવી સજ્જા પણ ગુજરાતી માટે થે ને છે 'સરસ્વતી પ્રાકૃત ૩૧' (કાન્દાર્દ-પ્રકાશ ૧-૧) 'પ્રાકૃતમય કવિત્વનિ કરી (કા પ્ર. ૪/૨૫૩) 'ગુજરાતીમાં નવરાત્રના ગુણ મનોહર ગાદ (નવાખ્યન ૧૧) 'સરસ્વતી ભાષ્યે થું થયુ કાદ પ્રાકૃતમાથી નાગી ગયું (અખાના છાંપા ૨૨૭) 'આધું નાચવલ્લુ ગુજરાતીન ય' (દશમસ્કંધ, ૧૬-૫૪) 'સવદ શુક્રપરિજ્ઞાનભનો, કદ પ્રાકૃત પદોંધ' (દશમસ્કંધ ૧-૭), 'મેદનજીવન રખીદાસ કદ પ્રાકૃતમા એ પુરાણી કરો' (સિદ્ધાર્થનવગ્રંથી, વદાણની વાળાં, ૮)

(૧૯) 'મંદ્રૂત, પ્રાકૃત, ને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષામાં નિબદ્ધ એ ॥ પ્રગંધોની રચનામાં જેનું અતઃકરણ નિપુણતર હતું.' (વવભીના ધરમેન દ્વિતીયનું બનાવટી દાનપુત્ર, આ. સાતમી શતાબ્દી).

(૨૦) (મંદ્રૂત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના દિલ્લેખ પછી) 'અરે, એક ચોથી ભાષા પૈશાચી પણ છે. નો આ એ જ હરે.' (ઉદ્યોતનમ્બિ, ઇ. સ. ૭૭૮).

(૨૧) '(લે કાવ્યપુરુષ,) શબ્દાર્થ નારું શરીર છે, મંદ્રૂત મુખ, પ્રાકૃત બાહુ, અપભ્રંશ જંઘન, પૈશાચ્ય અરણ્ય, મિત્ર વક્ષઃચળ' (ગર્ગ્યખગ, નવમી શતાબ્દી).

(૨૨) 'મહાકાવ્ય, પદ્યાત્મક અને ઘણુંખડું મંદ્રૂત, અપભ્રંશ ને ગ્રામ્ય ભાષાનિબદ્ધ...' (હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી).

(૨૩) 'અવલદ્વય (=અપભ્રંશ), મંદ્રૂત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિય ભાષામાં જેમણે લક્ષણ ને જોડેના આલગણ્ય વડે મુક્તિવને ભૂયિત દ્યુ' (અખલ રહમાણી, આ. તેરમી શતાબ્દી).

(૨૪) 'મંદ્રૂત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂતભાષા એ ચારેય ભાષાઓ કાવ્યશરીર તરીકે પ્રયોગ્ય છે.' (વાગ્ભટ, બારમી શતાબ્દી).

(૨૫) 'ભાષાભેદ અનુમાર (કાવ્ય)ના છ ભેદ મંલવે છે. પ્રાકૃત, સંમંદ્રૂત, માગધ, પિશાચ્યભાષા, અને સૌરસેની, તથા છઠો દેશવિશેષ અનુમાર અનેક ભેદવાળો અપભ્રંશ' (રુદ્રટ, નવમી શતાબ્દી).

(૨૬) 'અમુક અર્થ મંદ્રૂત દ્વારા રચવો શક્ય કે, બીજો પ્રાકૃત દ્વારા તે કોઈ અપભ્રંશ દ્વારા; તેમ કોઈ પૈશાચી, સૌરસેની કે માગધીમાં ગૂંથી શકાય છે' (આ રાજગેખર ને અનુસરીને આપેલું છે.) (ભોજ, દશમી શતાબ્દી).

(૨૭) 'જગતના સકળ પ્રાણીઓનો બ્યાકળણ વગેરે મંદ્રૂતથી ગદિત એવો સહજ વાણીવાપાર તે પ્રકૃતિ. નેમાથી ઉદ્ભવ પામેલું કે તે જ, પ્રાકૃત. તે જ દેશવિશેષ પ્રમાણે, અને મરકરણથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરીને મંદ્રૂત વગેરે પછીના સ્વરૂપભેદોને પામે છે.. વળી પ્રાકૃત તે જ અપભ્રંશ છે. તેને બીજાઓએ ઉપનામો આપીને ગ્રામ્ય એમ ત્રિવિધ કહ્યો છે, તેના નિરસન માટે (સૂતકારે) "ભૂરિભેદ" એમ કહ્યું છે. કઈ રીતે? "દેશવિશેષને કાણે", તેના લક્ષણોનો યોગ્ય નિર્ણય લોકો પાસેથી કરવો' (નમિસાધુ, અગિયારમી શતાબ્દી).

(૨૮) 'મંદ્રૂત વગેરે છ ભાષા'—'મંદ્રૂત, પ્રાકૃત, માગધી, સૌરસેની, પૈશાચી

અને અપભ્રંશ એના પ્રકારની તે ભાષા કહેવાય છે' (હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી)
 (૨૯) 'ગૌડ વગેરે મસ્કૃતસ્થિત છે, લાટદેશના કવિઓ પ્રાકૃતમાં દૃઢ ઓચિનાગા
 છે, સકળ મરૂભૂનિ, ટક્ક ને ભાદનકના કવિઓ અપભ્રંશનાજા પ્રયોગ કરે છે,
 અવન્તી પાગિયાત્ર ને દશપુરના કવિઓ પૈશાચીનો આશ્રય લે છે, જ્યારે
 મધ્યદેશનાગી ત્રિવિ સર્વભાષાસેવી છે' (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી)
 (૩૦) '(રાજસનની) પશ્ચિમે અપભ્રંશ કવિઓ' (ગજશેખર) ૧

(૩૧) મસ્કૃતરૂપી લાટનામીઓ મનોહ પ્રાકૃતને સાલળનાનું પમદ કરે છે.
 ગુર્જરા અવન્તના નહીં પણ પોતાના જ અપભ્રંશથી મંતુષ્ટ થાય છે' (ભોજ,
 દસમી શતાબ્દી)

(૩૨) 'અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથારેન મંધિમધવાળા મહાકાવ્ય તે "અધિમધન"
 વગેરે—પ્રાચ્ય અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેન અરુન્ધકળધવાળા મહાકાવ્ય તે
 "ભીમકાવ્ય" વગેરે' (હેમચંદ્ર)

૨. અપભ્રંશના સ્વરૂપની નિશ્ચયણ

જ્યારે કોઈ મહા શતાબ્દીઓ મુખી વપરાતી રહે ત્યારે તેના અર્થવર્તુળમાં
 સમયે સમયે પરિવર્તન પણ થતું ગમે એ સામાનિક છે. 'પ્રાકૃત' એટલે (૧)
 સાહિત્ય ને શિષ્ટ વ્યવહારની મસ્કૃત ભાષાથી જુદી તરી આવતી જનસાધારણની
 ભાષા, (૨) માહારાષ્ટ્રી, (૩) માહારાષ્ટ્રો, શૌગસેની ને માગધી એ ભાષાઓ,
 (૪) માહારાષ્ટ્રી શૌગસેની, માગની, અર્ધમાગધી, પૈશાચીએ અપભ્રંશ એ ભાષાઓ,
 (૫) એક તરફ મસ્કૃત, અને બીજી તરફ ગુજરાતી, હિંદી વગેરે ઉત્તરભારતીય
 ભાષાઓ એમની નચ્ચેની ભાષાઓ, (૬) નોકલાના ગુજરાતી, અવધી, બ્રજ,
 વગેરે આ ઉપગત પણ મેનણ અર્થ નોની શકાત 'અપભ્રંશ' એ મહાનું પણ
 એવું જ છે. ઇસુ પહેલાંની બીજીથી માડીને ત્રણી વીગમી શતાબ્દી મુખી એકના
 એક અર્થમાં 'અપભ્રંશ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એમ માની બેસનાર પોતાને
 માટે પાર વગડેના ગૂંથરાડો જોતો કળાનો દગીકનમાં એવો કીકરીત ગૂંથરાડો
 જોતો થયેનો જ છે અપભ્રંશને લગતાં પ્રાચીનોના ગમયે સમયે ને અનગ
 અનગ મદર્ભમાં કરાયેલા કથનો એ શબ્દના અમુક એક નિયત અર્થને અનુનક્ષીને
 છે, એમ પહેલેથી ગ્રંથિકારી લઈને કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનોએ અપભ્રંશ વિશે

૧ રાજશેખરમાં બીજા પણ આ પ્રકારના ત્રણવાર ઉલ્લેખો 'કાવ્યમીમાસા'માં અને
 એક 'બાલરામાયણ'માં છે

બ્રમભગ્લા મતો બાંધ્યા છે, અને એથી એમને કેટલીક આધારભૂત સામગ્રીને એ મતોના ચોક્કસમાં મારીમચડીને બેસાડવી પડી છે.

‘અપભ્રંશ’ ના અર્થો વિશે ઉપર ટાકેલા પ્રમાણો ઉપરથી ભેદ શકાય છે ‘અપભ્રંશ’ નો સાધારણ યૌગિક અર્થ છે, ‘પ્રપ્ત કે માન્ય રથાનયી-ધોરણથી મ્યુત થવું, નીચા પડવું તે.’ લાક્ષણિક અર્થમાં આ પતન એટલે ‘સ્ખલન’, ‘ભ્રષ્ટતા,’ ‘વિકૃતિ’ : એ પછી આચારવિચારના પ્રદેશમાં હોય કે ભાષા-વ્યવહારના પ્રદેશમાં. દેહ આપણા સમય મુધી આ અર્થમાં ‘અપભ્રંશ’ સંજ્ઞા વપરાતી રહી છે.

શબ્દો અને અપશબ્દો—એટલે કે માધુ અથવા વ્યાકરણશુદ્ધ, શિષ્ટ શબ્દો અને અસાધુ અથવા અશુદ્ધ, અશિષ્ટ શબ્દો વિશેની ચર્ચામાં, પતજ્જલિ (આ. ઈ. પૂ. ૧૫૦) ની પણ પહેલાથી શિષ્ટ, મંસ્કારી વર્ગના ‘સંસ્કૃત’ ના વિરોધમાં જનસમૂહની મંસ્કારહીન મનાતી ભાષા તે ‘પ્રાકૃત’, અને તેના ‘ભ્રષ્ટ’ ‘ગ્રામ્ય’ પ્રયોગો તે ‘અપભ્રંશ’ કહેવાતા. અને પછીથી સમયેસમયે લોકભાષાનું સ્વરૂપ પસંદાનું રહ્યું તે અનુસાર ‘અપભ્રંશ’ એ એક સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે જુદીજુદી બોલીઓને લાગી છે. પ્રાકૃતો, પ્રાકૃતનું વિશિષ્ટ રૂપ કે રૂપવિશેષો, મધ્યકાલીન દેશભાષાઓ અને અર્જાચીન મંથિલી, ગુજરાતી આદિ ભાષાઓ, સમયબેદે કે મંદર્ભબેદે ‘ભાષા’, ‘પ્રાકૃત’ ‘અપભ્રંશ’ ને ‘અપભ્રષ્ટ’ એવા નામનિર્દેશ પામી છે. તેમ ‘દેશી’ ને ‘સામાન્ય ભાષા’ એવી સંજ્ઞાઓ પણ દસમી શતાબ્દી પહેલાં વ્યવહારમત લોકબોલીઓ માટે વપરાતી.

શરૂઆતમાં સંસ્કૃતના વિરોધમાં ગ્રામ્ય, અશિષ્ટ ગણાતી પ્રાકૃત બોલીઓ માટે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો વ્યવહાર થતો, પણ પછીથી સાહિત્યિક પ્રાકૃતો વધુને વધુ રૂઢ સ્વરૂપ પામીને વ્યવહારની બોલીઓથી દૂર ને દૂર જવા લાગી, તે અરસામાં ‘અપભ્રંશ’ સામાન્ય નામમાંથી વિશેષ નામ બન્યું. કેઈ પણ ગ્રામ્ય, ‘વિકૃત’ ભાષા માટે નહીં, પણ ભાષાવિશેષ માટે ‘અપભ્રંશ’ સંજ્ઞા વપરાવા લાગી. ભામહ (ઈ. ૭મી શતાબ્દી) તથા દંડી (આ. ઇ. સાતમી શતાબ્દી) સાહિત્યની ત્રણ ભાષાઓ તરીકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને અપભ્રંશનાં નામ આપે છે. આશરે સાતમી શતાબ્દીના એક તાત્ત્વપત્રમાં, વલ્લીરાજ ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષાઓમાં ગૂથાયેલા સાહિત્યપ્રબંધ રચવામાં નિપુણ હોતો એવો ધરસેન(બીજા)ને નામે ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખોમાં અપભ્રંશ એ અમુક એક વિશિષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે નિર્દિષ્ટ થયેલી છે. આગળ જતા ઉદ્યોતન (આઠમી

શં), સ્વયંભૂ (નવમી શં), પુષ્પદંત (દસમી શં) વગેરે અનેક અપભ્રંશ કવિઓ, તથા રાજશેખર (નવમી શં), હેમચંદ્ર અને ખીખ ઘણા અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઓળખતા હોવાનું તેમના ઉલ્લેખ, વ્યવહાર, નિરૂપણ આદિ દ્વારા આપણે જાણીએ છીએ. પણ ખીજે પક્ષે રુદ્ર (નવમી શં), નમિસાધુ (અગિયારમી શં) તથા પુરુષોત્તમ (૧૧-૧૨મી શં?), રામશર્મા ને માર્કંડેય જેવા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો અપભ્રંશ એક નહીં પણ અનેક હોવાનું જણાવે છે. તો અપભ્રંશની એકતા ને અનેકતાને લગતા નિર્દેશો ને પ્રમાણોની આ વિમંગલિતો ખુલાસો શો ?

આમાં એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ અને વૈયાકરણોને અપભ્રંશની વાત કરવાનું એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે તે સાહિત્યમાં વપરાય છે. જનસાધારણમાં કેવળ બોલચાલના વ્યવહારમાં જ વપરાતી બોલીઓ સાથે એમને કશી નિરૂપત ન હતી. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવતો શિષ્ટજન રાજસભામાં કે વિદ્યગોષ્ઠીમાં કવિયજ્ઞ મેળવવા જે કાવ્યરચના કરતો તેના ઉપયોગ માટે—તેના શિક્ષણ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર, કેશ ને વ્યાકરણ રચાતાં. નાટકના વિષયમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી કે તેમાં ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત હોય, ખીજાની પ્રાકૃત. રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતાં, સમાજના સંસ્કારવંચિત વર્ગોમાંથી ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાદેશિક વિસ્તારોમાંથી લીધેલાં પાત્રોને સહેજ વાસ્તવિકતાનો પુટ આપવા તેમની ઉક્તિઓમાં, લોકદષ્ટિએ ચડેલી ઉચ્ચારણોની તથા પ્રયોગોની બેચાર લાક્ષણિકતાઓનો છંટકાવ થતો. આમાં વાસ્તવિક જીવનમાં જેવી બોલીઓ વપરાતી તેવે જ રૂપે તેમને પાત્રોક્તિઓમાં મૂકવાનો કોઈ પ્રશ્ન નહોતો —વાસ્તવિકતામાં રાચતા અર્વાચીન યુગમાં પણ એટલે સુધી કોઈ નથી જતું, જતું શક્ય પણ નથી. પ્રાકૃતના સંસ્કૃતથી ભિન્ન એવાં થોડાંક વ્યાપક લક્ષણો તારવી તેમાં બોલીવિશેષ પ્રમાણે સહેજસાજ ફેરફાર કરી લેવાતો. ભરતનાટ્ય-શાસ્ત્રમાં આવી પ્રાકૃતબોલીઓમાં માગધી, આવંતી, શૌરસેની વગેરે સાત ‘ભાષાઓ’ અને શાળરી, આભીરી વગેરે અનેક ‘વિભાષાઓ’ ગણાવેલી છે. તથા અમુક પ્રદેશની ઉકારવાળી બોલી, અમુક પ્રદેશની તકારવાળી—એમ પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓની યાદી આપી છે. કયા પાત્રની ભાષા કેવી બનાવવી તે અંગેના નાટકકારને ધ્યાનમાં રાખવાના નિયમો લેખે આ માહિતીને સ્થાન મળ્યું છે, અને આવા જ હેતુથી સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચારણાદિમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા, જેથી નટોનું સંસ્કૃત પ્રેક્ષક જનતાને પ્રાકૃત બોલીઓ જેવું લાગે, તે માટેના નિયમો તત્ત્કાલીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો આપતાં.

ભરતની પરંપરાને અનુસારનારા પુરુષોત્તમ, રામચર્મા, માર્કંડેય વગેરે પ્રાચ્ય વૈયાકરણો વિસ્તારપૂર્વક 'ભાષાઓ' ને 'વિભાષાઓ'નાં લક્ષણ આપે છે. 'ભાષા-ઓ'નાં નામ મુખ્યત્વે પ્રદેશમૂલક તથા 'વિભાષાઓ'નાં જાતિમૂલક છે તે ઉપરથી ઠેકાક અભ્યાસીઓએ એમ માની લીધું કે વૈયાકરણોએ તે તે પ્રદેશ અને જાતિની વાસ્તવિક બોલીનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે કે વસ્તુતઃ તો તેમણે તે તે બોલીના લોકદષ્ટિએ જાડીને આંખે વળગે તેવાં યોગ્ય રચૂળ, કામચલાઉ લક્ષણો જ રંગભૂમિ આદિના ઉપયોગ અર્થે નોંધ્યાં છે. એટલું જ નહીં, સમય જતાં એ લક્ષણો રૂઢ ને પરંપરાગત જનતાં ગવાં, એટલે પછી તો ઘણી બાબતમાં તેમને તત્કાલીન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સાથે કચી થે લેવાદેવા ન રહી. પાત્ર-પ્રકારોની યાદી બદલાતી ગઈ તેમ તેમ બોલીઓનાં નામોમાં અને લક્ષણોમાં વધઘટ ને ફેરફાર થતાં રહ્યાં, પણ પ્રયોજન અને નિરૂપણની દષ્ટિ એનાં એ જ રહ્યાં.

પણ આ બોલીઓનો નાટક ઉપરાંત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ ઉપયોગ થતો. ભરતે જેમને 'વિભાષાઓ' અને દેશભાષાઓ કહી અને અભિનવગુપ્તે જે વિભાષાઓની 'ભાષાનો અપભ્રંશ તે વિભાષા' એવી વ્યાખ્યા આપી, તેમાંથી જેમનો નાટક બહાર પ્રયોગ થતો તેમને સારે 'અપભ્રંશ' નામ આપવાની પ્રથા પ્રાચ્ય વ્યાકરણકારોમાં રચપાઠ, હટ્ટી-સાતમી શતાબ્દીથી અપભ્રંશ કથાઓ—ગદ્યમય તેમ જ પદ્યમય—ના અને પ્રબંધોના ઉદ્ભવે બળે છે. અને કાવ્યશરીર તરીકે વપરાતી એક ભાષા તરીકે અપભ્રંશના વિશિષ્ટ બંધો ને જોડોની વાત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે. આ પ્રકારની સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતની એક સમકક્ષ સાહિત્યભાષા લેખે વ્યાકરણકારો તેનું નિરૂપણ કરે છે, અને અપભ્રંશમાં રચના કરવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થી માટે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ કેમ બનાવવું તેના નિયમો આપે છે.

મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા, સંઘાત વગેરે જેવા વિશિષ્ટ પ્રબંધો ઉપરાંત અપભ્રંશ અન્યત્ર પણ સાહિત્યવિનોદ અર્થે વપરાતું. પ્રાંતપ્રાંતના લોકોની ભાષા ને વેશભૂષાને લગતી કૌતુકમય રચનાઓ કરવાની રૂઢિ સાતમી શતાબ્દીથી આદ્ય થયેલી. ક્રીડા, ગોષ્ઠી વગેરેમાં વિનોદ માટે થતી ભાષાચિત્ર રચનાઓમાં પણ ભાષાઓનું મિશ્રણ વપરાતું. ઉદ્યોતનની 'કુવલયમાલા'માં પ્રાદેશિક ભાષાવિચિત્ર્યનું એક કૌતુકચિત્ર આપણને મળે છે. તેરમી શતાબ્દી લગલગના ધારમાંથી પ્રાપ્ત એક શિલાલેખમાં મળતાં નામિકાઓનાં છ નખશિખ વર્ણનમાં પણ પ્રાદેશિક બોલી-જટાઓનો પ્રયોગ થયેલો છે. બોજના 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' વગેરે જેવા ગ્રંથોમાં ભાષાચિત્રનું વિગતે નિરૂપણ થયું છે. આવી રચનાઓમાં જ્યારે પ્રાદેશિક

બોલીઓની છટ વાળી ભાષા વપરાતી, ત્યારે તે પણ કેટલીક વાર અપભ્રંશ કે અપભ્રષ્ટ કહેવાતી. આ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશના અનેક ભેદો ગણાતા. વિષ્ણુધર્મોત્તર અને વાગ્સટની ‘અપભ્રંશ’ની વ્યાખ્યા આ જ રીતે ઘટાવી શકાય. તેમ જ ઉપનાગર, આભીર ને ગ્રામ્ય એવા નમિસાધુએ નોંધેલા ભેદો, કે નાગર, માચડ ને ઉપનાગર (તથા પાચાવ, માગધ, વૈદર્લ વગેરે ખીજા વીશ) એ ગ્રામ્ય વૈયાકરણોએ આપેલા ભેદો, અથવા તો રૂદ્રે કહેલા દેશવિશેષ પ્રમાણેના ભૂરિભેદો ઉક્ત પ્રકારની ગ્યનાઓને અનુલક્ષીને હોય એ ઘણું મંજવિત છે.

પણ આ પ્રકારે સમયે સમયે જુદાજુદા અર્થોમાં ‘અપભ્રંશ’ એ મંડા પ્રચલિત બનવાને કારણે અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશે સારો એવો ગૂંચવાડો ઊભો થતો રહ્યો છે. મંકૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચિક એ પ્રકારનું વર્ગીકરણ દંડી, ઉદ્યોતન-સૂરિ, રાજશેખર અને ગ્રામ્ય વૈયાકરણોમાં સ્વીકારાયું છે, તે ખીજે પક્ષે મંકૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ જાતની ભાષ્યવસ્થા પણ રૂદ્રે, બોજ, હેમચંદ્ર, અમરચંદ્ર વગેરેમાં મળે છે.

દંડી અપભ્રંશને આભીર વગેરેની ભાષા તરીકે ઓળખાવે છે. અને પછીથી પણ વિરહાક વગેરે આભીરી ભાષા કે આભીરોક્તિ તરીકે જે નમૂના આપે છે તે અપભ્રંશના જ હોય છે. આભીરી સાથે અપભ્રંશનો ગાઢ મંબંધ હોવાનાં ખીજાં પણ અનેક પ્રમાણો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં ખીજી શતાબ્દીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આભીરરાજ ‘ધૃવિગ્નેનું’ શામન હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણોમાં ઉત્તરના, વાયવ્ય કે પશ્ચિમના પ્રદેશો સાથે આભીરોનો સંબંધ બતાવ્યો છે. મહાભારત (મહાપર્વ) ને બ્રહ્માંડપુરાણ આભીરોને સિંધુપ્રદેશમાં મૂકે છે. આભીરોની વસાહતો કમે કરીને દક્ષિણ તરફ ખમી હોવાના પણ પુરાવા મળે છે. ‘બૃહત્સંહિતા’માં આભીરો આનત ને સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું તેમ જ કોમળમાં હોવાનું કહ્યું છે. આમ સિંધ, રાજસ્થાન, પ્રજભૂમિ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, આનદેશ ને વરાડ સુધીનો પ્રદેશ સમયેસમયે આભીરો સાથે મંકળાયેલો જણાય છે. અપભ્રંશનાં વિસ્તૃત મહાકાવ્યો વિદર્ભ આમધામના દિગંબર જૈન કવિઓનાં અને ગુજરાત-રાજસ્થાનના શ્વેતાંબર જૈન કવિઓનાં, અપભ્રંશ સાહિત્યરચનાનો શિલાલેખસ્વત પ્રાચીન ઉલ્લેખ મૌગલ્યના વલ્લભીનો, ઉપલબ્ધ સવિસ્તર નિરૂપણ ગુજરાતના હેમચંદ્રનું વગેરે હકીકતો જ્ઞેતાં તેમ જ અર્વાચીન દિંદી, રાજસ્થાની ને ગુજગતીનો અપભ્રંશ સાથેનો ઘનિષ્ઠ મંબંધ જ્ઞેતાં ઉપર્યુક્ત કથન સમર્થિત થાય છે.

ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશનું સ્થાન પ્રાકૃત પછી અને અર્વાચીન ઉત્તર ભારતીય

ભાષાઓની પહેલાં છે. ભારતીય ભાષાઓનો—ભારતીય-આર્ય ભાષાનો વેદ્યતા લઈને આજ સુધીનો ઇતિહાસ અભ્યાસની સગવડ ખાતર રચૂળ રીતે ત્રણ ભૂમિકામાં વહેંચી નખાયો છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય (વૈદિક ભાષા, પ્રશિષ્ટ મંદૃત), મધ્યમ ભારતીય આર્ય (પાલિ, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ), નવ્ય ભારતીય-આર્ય (હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે) આમાંથી મધ્યમ ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાના પ્રાચીન (અઘોક્કાચીન ભોલીઓ, પાલિ વગેરે), મધ્યમ (સાહિત્ય, નાટક વગેરેની પ્રાકૃતો) અને અતિમ (અપભ્રંશ) એવા પેટાવિભાગ પાડી શકાય. એ રીતે જોતાં અપભ્રંશ મધ્યમ અને અર્વાચીન ભૂમિકા વચ્ચેની મંકમણ દશા રજૂ કરે છે. અપભ્રંશ અમુક અંશે પ્રાકૃત જ હોવા છતાં તેની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ ધણી છે, જે આગળ જતાં અર્વાચીન ભૂમિકામાં ઊતરી આવે છે.

અપભ્રંશનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય વિગતોમાં પ્રાકૃત ભૂમિકાનું ચાલુ રહ્યું હોવાનું કહી શકાય. અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રબળ વલણ, અનાદ્ય સ્થાને રહેલા 'એ-ઓ'નું પણ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, અનુનાસિક સ્વરોની બહુલતા, નાસિક્ય વકાર, બે સ્વર વચ્ચેના 'સ' નો 'હ', -'વ્'-'> (પૂર્વસ્વગદીર્ઘત્વ)નું -'વ્'-'એ પ્રક્રિયા, પ્રદેશભેદે અધોરેફ વાળા મંયુક્ત વ્યંજનો જળજી ગખવા અને કવચિત્ (આદ્યાક્ષરમાં) રકારનો પ્રક્ષેપ—વગેરે વિગતોમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃતથી જુદી પડે છે. કપાખ્યાનમાં સાર્વનામિક પ્રત્યયોમાંથી ઊતરી આવેલા પ્રત્યયો નામિક રૂપાખ્યાનમાં પણ સાદસ્મયજે વપરાતા થઈ ગયા છે. અને અકારાંત અંગોનો પ્રભાવ સર્વત્રાહી છે. પ્રથમા-દ્વિતીયા, તૃતીયા-સપ્તમી અને પચમી-ષષ્ઠીની બેળસેળ થતાં ચારેક વિલક્ષિતો અલગ પાડી શકાય છે અને પરિણામે અનુગોનો પ્રચાર વધ્યો છે. આ ઉપરાંત જે ફેરફાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે વિલક્ષિતના વિશિષ્ટ પ્રયોગો. અને રહોક્ષિતો. એ દષ્ટિએ અપભ્રંશ પ્રાકૃત કરતાં અર્વાચીન ભાષાઓની વધુ નિકટ છે. શબ્દમંડોળના વિષયમાં પણ આજ વસ્તુ જણાઈ આવે છે. પ્રાકૃતની તુલનામાં અપભ્રંશમાં દેશ્ય શબ્દોનો વપગશ વધ્યો છે અને તેમાંથી કેટલાયે અર્વાચીન ભાષાઓમાં ઊતરી આવ્યા છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જે ભાષા મળે છે, તે રચૂળ દષ્ટિએ એકરૂપ ગણી શકાય તેવી છે, પણ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દષ્ટિએ જોતાં સમય અને પ્રદેશ અનુસાર તેમાં કેટલીક ભિન્નતા તરત જ તરી આવે છે. દિગંબરો અને શ્વેતાંબરોની અપભ્રંશ કૃતિઓની ભાષા—મૂળે તો પ્રાદેશિક ભેદને કારણે—કેટલીક પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે; તેમ સ્વયંભૂ, પુષ્પદત્ત, હરિભદ્ર વગેરેના

શિષ્ટ, ઉચ્ચ, પાંડિત્યપ્રચુર અપભ્રંશની તુલનામાં 'પરમાત્મપ્રકાશ', 'દોહાકોશ' વગેરેના તથા હેમચંદ્રમાં ઉદ્દ્યુત ચયેલા કેટલાક દોહાઓનો કાર્તિક આ તરફનો ને લૌકિક અપભ્રંશ જુદો પડે છે.

૩. મૂળ સંદર્ભો

(૧) અત્યારુદિર્ભવતિ મહતામવ્યપભ્રંશનિષ્ઠા । (શાકુન્તલ, ૪, ૫). (૨) સરસ્વતીચંદ્ર, ૧ (નવમી આવૃત્તિ, ૧૯૩૪), ૩૧૦, ૨૧૯. (૩) ઉમાશંકર જોષી, 'ન્ય-મખમિ' કલમકિતાબ, ૧૨-૫-૧૯૪૯. (૪) શબ્દપ્રકૃતિરપભ્રંશ इति સંગ્રહકાર: । (ભર્તૃહરિશ્રુત વાક્યપદીય, ૧, ૧૪૮ વાર્તિક). (૫) મૂળસોડપશ્ચદા અર્પીયંતઃ શબ્દા इति । एकैकस्य शब्दस्य बहुवोडपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिक्तेत्यादयो बहुवोडपभ्रंशाः (भट्टभाष्य, ૧-૧-૧). (૬) નાપ્રકૃતિરપભ્રંશઃ સ્વતંત્રઃ કથિદ્વિષયતે । सर्वस्यैव हि साधुरेवापभ्रंशस्य प्रकृतिः । प्रसिद्धेस्तु ऋदितामापद्यमानाः स्वातंत्र्यमेव केचिदपभ्रंशा लभन्ते । तत्र गौरिति प्रयोक्तव्ये अशक्या प्रमादादिभिर्वा गान्धादयस्तत्प्रकृतयोडपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते । (वाक्यपदीय, ૧, ૧૪૮, વાર્તિક) (૭) શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદપભ્રંશતયોદિતમ્ । (દણ્ડી, કાવ્યલક્ષણ, ૧, ૩૬). (૮) ભાષા સંસ્કૃતાપભ્રંશઃ । भाषाप्रभ्रंशस्तु विभाषा । सा तत्तद्देश एव गङ्गागमिनां प्राकृतवासिनां च । (ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ૧૭-૪૯, ૫૦ ઉપરની અભિનવભારતી). (૯) અપભ્રંશ તૃતીયં ચ તદનન્તં નરાધિપ । देशभाषाविशेषेण ॥ (विष्णुधर्मोत्तर, ૩, ૩). (૧૦) અપભ્રંશસ્તુ યચ્છુદ્' તત્તદેશેષુ ભાષિતમ્ । (વામ્બલાલંકાર ૨, ૩); यत्तेषु तेषु कर्णाटपाञ्चालादिषु देशेषु शुद्धमपरभाषामिरमिश्रित भाषितं सोडपभ्रंशः भवतीत्यर्थः । (ઉપરના 'શ્લોકાર્થ' ૫૨ની સિદ્ધદેવગણિની ટીકા). (૧૧) દેસિલ વાના સવ જનં મિદ્ધા । તેં તૈમન જંપનો અવહદ્ધા (કીર્તિવતા, ૧, ૧૩). (૧૨) નધાખ્યાન, ૧-૧૧. (૧૪) પદ્યોડપ્ર મૂર્તિમેદો દેશવિશેષાદપભ્રંશઃ । (૩૬૮. કાવ્યાલંકાર, ૨-૧૨). (૧૫) इयं च देशगीध प्रायोडपभ्रंशे निपततीति । (રામચંદ્ર-ગ્રંથચંદ્ર, નાટ્યદર્પણ, ૧૯૫ અ). (૧૬) સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવ મીતં દ્વિવિધમુચ્યતે ॥ અપભ્રંશં તૃતીયં ચ તદનન્તં નરાધિપ । देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ॥ (विष्णुधर्मोत्तर ૩, ૩). (૧૭) સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति त्रिधा (ભામહ, કાવ્યાલંકાર ૧-૧૬). (૧૮) તદેતદ્વાદય મૂયઃ સરકૃતં પ્રાકૃતં તથા । अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याद्यनुविधम् ॥ (દણ્ડી, કાવ્યલક્ષણ (=કાવ્યાદર્શ) ૧-૩૨ ; આમીરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશ इति स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥ (કાવ્યલક્ષણ, ૧-૩૬). (૧૯) સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિવદ્ધપન્ધરચનાનિપુણત-રાન્તઃકરણઃ । (ધરસેનના શક સંવત ૪૦૦ ના બનાવટી તામ્રપત્રમાં શુદ્ધસેનનું

विशेषण, धन्विन्यन्येन्द्रिय, १०-२८४). (२०) कुपलपभासा, ५. १६.
 (२१) शब्दाय त शरीर, सस्मृत मुख, प्राकृत वाहुः, जघनमपघ्नश पेशाच पादो,
 उरो मिश्रम् । (१०७शेष्प, काव्यमीमांसा, ५. ८) (२२) पद्य प्रायः सस्मृत-
 प्राकृतापघ्नश-प्राग्यभाषानियद् ..महाकाव्यम् । (हेमचन्द्र काव्यानुशासन, ८-३३०)
 (२३) अग्रहृदयसङ्गयपादयमि पेसादयमि मामाए । लम्पणट्टाहरणे मुकदत्त भूतिय
 जेहि ॥ (अ०६५ २६भाष्य, भट्टेश्वरसङ्घ, १-६) (२४) यस्मत्प्राकृत तम्यापघ्नशो
 भूतभाषितम् । इति भाषाचतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् । (वा०भट्ट, वा०भट्टायङ्गु, २-१). (२५) भाषामेदनिमित्तं पाटा मेदाऽस्य सम्भवति ॥ प्राकृतमस्मृतमागधपिशाच-
 भाषाश्च शरसेनी च । पट्टोऽत्र भूरिमेदो दशविशेषादपघ्नश । (२६, काव्यालङ्कार, २।११-१२) (२६) सम्भृतनैव काऽप्यर्थं प्राकृतनैव चापरः । शक्यो रचयितु
 कश्चिदपघ्नशेन वा पुन. पैशाच्या शरसेन्या च मागव्याऽन्यो निष्यत । (भो०, स०१तीक्ष्णभाष्य, २।१०-११) (२७) सकलजगज्जन्तूना व्याकरणादिभिरनाहित सस्कारः
 सहजा वचनव्यापार प्रकृतिः । तत्र भव सैव वा प्राकृतम् ।..... तदेव च देशविशेषात्
 सस्कारकरणाच्च समासादितविशेष सत् सकृताशुत्तरविमेदानाप्रोति ...तथा प्राकृतमेवाप-
 घ्नशः । इ चान्यैरपनागरामीरप्राग्यत्वमेदं त्रिषोक्तं तन्निरासार्थमुक्तं भूरिमेद इति ।
 कुतो देशविशेषात् नारणात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम् । (नमिसाधु,
 काव्यालङ्कारवृत्ति, २-१०) (२८) भाषा पद्य सस्मृतादिना । भाष्यन्त भाषा
 सस्मृत-प्राकृत-मागधी-शरसेनी-पैशाच्यपघ्नशलक्षणाः । (हेमचन्द्र, अलिधानयिन्ता-
 भिष्य २।१८६) (२९) गौडाया सम्भृतस्था परिचितवचय प्राकृतं लाटदेश्या ।
 मापघ्नशप्रयोगा. सकलमहभुवट्टभाषानवाध ॥ आवन्त्याः पारियात्राः सह दशपुरजैर्भूत-
 भाषा भजन्त । या मध्यमव्यदश निवसति य क्वि सवभाषानियण्ण ॥ (१०७शेष्प, २,
 काव्यमीमांसा, ५. ५१) (३०) पश्चिमेनापघ्नशिन कवयः । (काव्यमीमांसा,
 ५. ५४-५५). (३१) शृण्वन्ति लटभ लाटा प्राकृत सस्मृतत्रिषः अपघ्नशेन
 सुष्यन्ति ह्येन नान्यन गुर्जराः ॥ (भो०, स०११तीक्ष्णभाष्य, २-१३) (३२)
 अपघ्नशभाषानियद्वसन्धिष्यन्धमधिष्यन्धनादि । प्राग्यपघ्नशभाषानियद्वसन्धिष्यन्धमधिष्यन्ध
 काव्यादि । (हेमचन्द्र, काव्यानुशासन, ८-३३७)

✓ હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ

પુરપોત્તમ, ગમશર્મા, માર્કેડેય, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરેના પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં અપભ્રંશ વિશે વધતીઓછી માહિતી આપેલી છે, પણ હાં તો તેઓ હેમચંદ્ર કરતાં અર્વાચીન કે તેના ઉપજીવી છે, અથવા તો તેમની માહિતી ટૂંકી ને અવ્યવસ્થિત છે. પ્રાચીનતાની તેમજ વિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનું અપભ્રંશનું નિરૂપણ સૌમાં આગળ પડતું, ને ઉદ્ધૃત ઉદાહરણોને લીધે પ્રામાણિકતાની રૂપે છાપવાળું છે.

હેમચંદ્રે અપભ્રંશ એકરૂપ હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમણે કયાંય અપભ્રંશના વિવિધ બેદોનો ઉલ્લેખ સરખોયે નથી કર્યો. તેઓ અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા ગણવાની પરંપરાને અનુસરે છે. જેમ શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી વગેરે પ્રાકૃતપ્રકારોની અને તેમનાં વ્યાવર્તક લક્ષણોની તેમણે રૂપરૂપણે નોંધ લીધી છે, તેવી રીતે અપભ્રંશપ્રકારો વિશે કશે ચે ઇશારો નથી કર્યો. તેમના 'કાવ્યાનુશાસન'માં એક સ્થળે ગ્રામ્ય અપભ્રંશનો અને તેમાં રચાયેલા કાવ્યના નામનો નિર્દેશ છે ખરો, પણ તે તો શિષ્ટ સર્વસાધારણ સાહિત્યભાષાના સ્થાનિક અંશવાળા ભેળસેળિયા રૂપને ઉદ્દેશીને હોવાનું સમજાય છે. એટલે એ રૂપરૂપ છે કે હેમચંદ્રને 'અપભ્રંશ' નામ નીચે એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષા જ, અલિપ્ત હતી.

પણ જુદાજુદા સમયનાં પૂર્વરચિત વ્યાકરણો અને જુદાજુદા સમયની ને પ્રદેશની સાહિત્યરચનાઓ પર આધારિત હોવાથી હેમચંદ્રનિરૂપિત અપભ્રંશમાં ભાષાકીય પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ લિંગલિંગ દેશકાળની વિવિધ ભાષાસામગ્રીનો શંકુમેજો અનિવાર્ય બન્યો છે.

પહેલાં આપણે હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણો પરથી હેમચંદ્રથી સ્વતંત્ર રીતે વ્યાકરણની રૂપરેખા તારીએ.

વ્યાકરણની રૂપરેખા

આ રૂપરેખા ધ્વનિવિકાસ, આખ્યાતિક રૂપતંત્ર, શબ્દસિદ્ધિ, નામિક રૂપતંત્ર ને પ્રયોગ એવા વિભાગમાં વહેંચી છે.

૧. ધ્વનિવિજ્ઞાન

મુખ્યત્વે પ્રાકૃતની પરિસ્થિતિ અપભ્રંશમાં આશુ રહી છે. ગંઢૃત ભૂમિકામાંથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકાએ મિદ્ધ થયેલા ધ્વનિપરિવર્તનનો દુઃક સાર (અપભ્રંશની રહીબડી વિગિષ્ટતાઓ સાથે) આ પ્રમાણે છે :

સ્વરો. ૧. મૂળના એકવકા સ્વરો સામાન્ય નિયમ તરીકે સર્વત્ર એમ ને એમ જળવાઈ રહે છે અપવાદો :

(૧) આઘ 'ઋ' > 'ઊ', અનાઘ 'ઋ' > 'અ', 'ઇ', (ઓઠમંદલમાં) 'ઉ.'

(૨) મંયુક્તા વ્યંજનનો, કે અનુસ્વારનો પૂર્વવર્તી (એટલે કે 'બંધ' અક્ષરમાં રહેલો) દીર્ઘ સ્વર ધ્રુવ થાય છે ક્વચિત્ નામિત્ય વ્યંજન પૂર્વેના 'એ', 'ઓ' ધ્રુવ થાય છે.

(૩) 'ઞ' ને 'વ' એકવકા બનતાં (જુઓ ૧૨), પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

(૪) ક્વચિત્ આઘ સ્વર (મોટે ભાગે વાક્યમંધિના પરિણામે) હ્રસ્વ થાય છે.

૨ મંયુક્તા સ્વરોમાં 'ઐ' > 'એ' કે 'અઇ', અને 'ઔ' > 'ઓ' કે 'અઉ' એવી પ્રક્રિયા છે.

૩. અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર ધ્રુવ હોય છે, એટલે મૂળના અંત્ય દીર્ઘ સ્વર ધ્રુવ બને છે, અને 'એ'નો ધ્રુવ 'એ' કે 'ઇ'; 'ઓ'નો ધ્રુવ 'ઓ' કે 'ઉ' થાય છે. ક્વચિત્ અંત્ય 'અ'નો 'ઉ' થાય છે.

વ્યંજનો. વ્યંજનોના પરિવર્તનનો આધાર તેમનાં સ્વરૂપ, શબ્દગત ધ્યાન ને મંદર્ભ ઉપર છે.

૪. એકવકા આઘ વ્યંજન જળવાઈ રહે છે. અપવાદો :

(૧) અપભ્રંશ હસ્તાપ્રતોમાં આઘ 'ન' ને સ્થાને 'ણ' લખવાનું પ્રમાણ વલણ છે.

(૨) 'ય' > 'જ'.

(૩) 'સ', 'ષ' > 'હ' (ક્વચિત્ 'હ').

(૪) ક્વચિત્ અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ થાય છે. (વિશેષે સકારના મંપકે).

૫. એકવકા અત્ય વ્યંજન હ્રસ્વ થાય છે.

૬. એકવડા મધ્યવર્તી વ્યંજનોમાં નીચે પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે.

(૧) 'ક', 'ગ', 'ચ', 'જ', 'ત', 'થ', 'દ', 'ધ', 'ન' ધણુખરું લુપ્ત થાય છે. પાછળના (કે આગળના તેમજ પાછળના) સ્વર 'અ' કે 'આ' હોય ત્યારે લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને યશ્રુતિ આવે છે. પૂર્વ સ્વર 'ઉ', 'ઊ' હોય તો ક્વચિત્ યશ્રુતિ આવે છે હસ્તપ્રતોમા યશ્રુતિ ને યશ્રુતિ અગે ઘણી અનવસ્થા છે.

(૨) ક્વચિત્ ઉપર્યુક્ત વ્યંજનો લુપ્ત ન થતાં, તેમથી ઘોષ હોય તે એમ ને એમ જળવાઈ રહે છે, અઘોષ હોય તે ઘોષ બને છે.

(૩) 'ખ', 'પ', 'ચ', 'ધ', 'ક', 'જ'નો 'હ' થાય છે.

(૪) ક્વચિત્ (૩)માં ગણાવેલાનો 'હ' ન થતા, તેમથી ઘોષ હોય તે જળવાઈ રહે છે, અઘોષ હોય તે ઘોષ બને છે.

(૫) 'દ' > 'ડ'; 'હ' > 'ઢ'.

(૬) 'ત' > 'ટ'.

(૭) 'પ' > 'ફ'; 'ખ' જળવાઈ રહે છે, પણ ક્વચિત્ તેનો 'વ' થાય છે.

(૮) 'મ'નો ક્વચિત્ 'વ' થાય છે.

(૯) 'અ', 'આ' સિવાયના સ્વરો પૂર્વે 'વ' ક્વચિત્ લુપ્ત થાય છે.

(૧૦) 'શ', 'ષ' > 'સ'.

(૧૧) ક્વચિત્ 'સ', 'શ', 'ષ' > 'હ'. આ વલણ અપભ્રંશમાં પ્રબળ બન્યું છે. 'દિઅહ' (દિવસ), 'પાહાણ' (પાપાણ), 'સાહ' (શામ), 'લૂહ' (લૂપ) વગેરે તથા ઢકારવાળા વિભક્તિપ્રત્યયો તથા આખ્યાતિક પ્રત્યયો આના ઉદાહરણ છે.

(૧૨) ક્વચિત્ (સકારના સાન્નિધ્યમાં વિશેષે) અલ્પગ્રાણ્યનો મહાગ્રાણ્ય થાય છે.

(૧૩) ક્વચિત્ ('ર', 'ઋ'ના સાન્નિધ્યમાં વિશેષે) દત્યનો મૂર્ધન્ય થાય છે.

(૧૪) ક્વચિત્ 'ડ', 'ઢ'નો 'લ' થાય છે.

(૧૫) ક્વચિત્ એકવડો વ્યંજન બેવડો થાય છે.

૭. અપભ્રંશમાં ફ્રચિત્ આદ્ય કે મધ્યવર્તી એકવડા 'ફ', 'વ' વગેરેમાં રકારનો પ્રક્ષેપ કરવાનું વલણ છે.

૮. પ્રાકૃતમાં 'ન્હ', 'મ્હ' ને 'હ્' અને ફ્રચિત્ ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનોને બાદ કરતાં, બીજા ઠાઈ સંયુક્ત વ્યંજન શબ્દારંભે નથી વપરાતા.

૯. મંયુક્ત મધ્યવર્તી વ્યંજનો કા તો સાગ્રધ પામે છે, કાં તો સ્વરાગમ થતાં વિસ્તેષ પામે છે. પરિણામે એવડા વ્યંજન, અલ્પપ્રાણુ + મહાપ્રાણુ, અતુરવાર + વ્યંજન, અને ઉત્તરવર્તી હકારસંયુક્ત ને રકારમંયુક્ત-એટલા જ વ્યંજનગુરુછે પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં મળે છે.

૧૦. સાગ્રધના નિયમો આ પ્રમાણે છે :

(૧) મંયુક્ત રૂપે રહેલા વ્યંજનો અતુલ્યબળ હોય તો નિર્બળ વ્યંજન સખળને મળતો ઘર્ષ જાય છે; વ્યંજનો તુલ્યબળ હોય તો આગસો પાછલાને મળતો ઘર્ષ જાય છે.

(૨) બળની ગતરતી માત્રામાં વ્યંજનો આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :

૧. રપર્શી. ૨. નાસિક્ય વ્યંજનો. ૩. ક્રમશઃ 'હ્', 'સ્', 'વ', 'ય', 'ર'. આમાં આગસોઆગસો પાછલાપાછલા કરતાં સખળ છે.

(૩) બે મહાપ્રાણુને બદલે 'અલ્પપ્રાણુ + મહાપ્રાણુ' થાય છે.

(૪) મૂળનો કે સાધિત એવડો 'ન' ને 'ણ' (= 'ન્', 'પણ') હરતપ્રતોમાં 'પણ' કે 'ન્' રૂપે મળે છે.

(૫) 'ન્' > 'ન' કે 'જ્ઞ'.

(૬) દંત્ય + 'ય' > તાલબ્યઃ દંત્ય + 'ય્' > એવડો તાલબ્ય, ઓષ્ઠ્ય કે દંત્ય વ્યંજન (કે વિસ્તેષ).

(૭) ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનોને ફ્રચિત્ એમ ને એમ જાળવી રાખવાનું અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિક વલણ હતું.

(૮) દંત્ય + રકાર > મૂર્ધન્ય (ફ્રચિત્).

(૯) 'ત્સ્', 'પ્સ્' > 'સ્'.

(૧૦) 'ક્ષ' > 'ફખ', 'ઝ્ઘ', 'ઝ્ઞ' કે 'જ્ઞ'.

(૧૧) હ્રસ્વવ્યંજન + રપર્શી > અલ્પપ્રાણુ + મહાપ્રાણુ.

(૧૨) ઉષ્મવ્યજન + નાસિક્ય વ્યજન > નાસિક્ય વ્યજન + 'હ'.

(૧૩) 'હ' + નામિક્ય વ્યજન > નામિક્ય વ્યજન + 'હ', પણ ક્વચિત્, નાસિક્ય વ્યજન + તેના વર્ગનો ઘોષ મહાપ્રાણ.

(૧૪) 'ચ્', 'જ્', > 'જજ્'

(૧૫) 'હ્' > 'જ્જ્'; 'હ્વ' > 'જ્જ્વ'.

(૧૬) ઉપરના નિયમ અનુસાર નિષ્પન્ન થતા મધુક્ત વ્યજનોને ગ્રથાને—
(ખાસ કરીને મૂળના વ્યજનોમાનો એક રકાર કે ઉષ્મવ્યજન હોય ત્યારે) < અનુવાગ + એકવડો 'ચ'જન > બનવાનું વલણ

૧૧. (૧) ઉષ્મવ્યજન + નાસિક્ય વ્યજન, કે 'ચ્', 'જ્', 'હ્', 'વ્',
(૨) રકાર + ઉષ્મવ્યજન, કે 'ય્', 'વ્', 'હ્', (૩) 'વ્' + 'ય્'; (૪) સ્પર્શ + નાસિક્ય વ્યજન, કે 'ર્'; (૫) દત્ય + નકાર—એ મયોગોનો ગ્વરપ્રક્ષેપથી વિશ્લેષ થાય છે પ્રક્ષિપ્ત ગ્વર 'ઇ', ક્વચિત્ 'અ' અથવા (ઓષ્ઠ્ય મહર્લમા) 'ઉ' હેય છે

૧૨. એકવડો 'ઝ્' (= 'સ્') ને 'વ્' (= 'વ્') (ક્વચિત્ અન્ય મધુક્ત વ્યજન) ક્વચિત્ એકવડો બને છે, અને ત્યારે ઘણુંખરુ પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૧૩. વ્યજનલોપને લીધે પાસેપાસે આવેલા સમાન સ્વર મળીને એક દીર્ઘ સ્વર બને છે

૧૪ 'અય્' > 'એ', અવ્ > 'ઓ', બીજો પણ પૂર્વવર્તી 'ય્', 'વ્' > 'ઇ', 'ઉ'.

૧૫ સાદૃશ્યના ઉપર્યુક્ત નિયમો પ્રમાણે નિષ્પન્ન થતા મધુક્ત વ્યજનોમાથી શબ્દારભે, માત્ર પાછળનો 'ચજન જ જળનાઈ' ગ્હે છે આના અપવાદ ૮મા નિયમમાં આપ્યા છે.

અપભ્રંશનાં કેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો

૧. 'એ' નો 'ઐ' કે 'ઇ' અને 'ઓ' નો 'ઔ' કે 'ઉ' (અપભ્રંશમા અત્ય ગ્વર હ્રસ્વ ઉચ્ચાગ્વાના વલણનો જ આ એક ફણો છ) ઉદાહરણો : આકારાત પુ. ત્. એકવ ના 'ઐણ્', 'ઇણ્', 'ઇ' પ્રત્યયો, તથા બહુવ ના 'ઐહિં' 'ઇહિં' પ્રત્યયો; સપ્તમી એકવ. નો 'ઐ', 'ઇ'; સ્ત્રીલિંગ ત્. એકવ. નો 'ઇ' તથા મંબોધન એકવ. નો 'ઇ'; મર્વનામના પુ. પ્રથમા બહુવ નો 'ઐ' (ઝે, તે, અન્ને

૩ 'ઘ' ('એઘ', 'ઓઘ'): આગાર્થ ખીજ પુ. એકવ. નો 'એ', 'ઘ'; કિવં, જિવં, તિવં.

પુ. પ્ર.-દ્વિ. એકવ. નો 'ઉ': પત્રી એકવ. નો 'હુ'; સ્ત્રીલિંગ પ્ર.-દ્વિ. અહ્વ. નો 'ઓ', 'ઉ'.

૨. રકાગની જળવણી (ઉચ્ચાગમા 'ર'). ઉદાહરણો: કૃદત, ગૃહ્ણ (ચાગ વાર), ગૃહ, ધૃણ (પાઠાતરમા), તૃણ (જે વાર), મૃદૃદ.

મૂત્ર ૩૬૪ ખાસ 'ગૃહ્ણ'ને લગતું છે.

૩. રકાગની જળવણી. ઉદાહરણો: અંત્ર, દ્રમ્મ, દ્રવઙ્ગ, દ્રહ, દ્રેહિ, ધ્રુવ, પ્રંગણ, પ્રમાણિઅ, પ્રયાવદી, પ્રસ્સ્, પ્રાધવ, પ્રાધમ્વ, પ્રાહિ, પ્રિઅ (૭ વાર), ખુવ્, ઓ, બની, બત્રિ, વત.

મૂત્ર ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૮, ૪૧૪, ૪૧૮ રકાગ જળવળી ગાખતા શબ્દોને લગતા છે. પ્રાકૃતમા પશુ 'દ્' એ મયોગ જળવળી રાખવાનું પ્રાદેશિક વલણ હતું.

૬. રકાગનો પ્રક્ષેપ ઉદાહરણો: તુદ્ધ (જે વાર), ત્ર, ધ્રું (?) (જે વાર), અંત્રિ, વાસ.

મૂત્ર ૩૬૬ રકાગપ્રક્ષેપને લગતું છે.

૫. માત્ર 'વુમ્' (મૂ. ૩૬૨) માં મૂ છે.

ઉપર્યુક્ત ૨. થી ૫. વલણો અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિકતા કે પ્રાચીનતાના દ્યોતક છે.

૬. 'ત' નો 'દ્' (કે 'દ્' ની જળવણી). આ ધોષભાવના વલણનો જ એક દષ્ટાંત છે. ઉદાહરણો : ગદ, આગદ, કિદ, મુદ્દ, મુકિદ, કૃદંત, કધિદ, કિદ, વિહિદ, વિશ્વિમ્ભવિદ (બધામાં ભૂતકૃદતનો 'ધદ' < 'ધત' પ્રત્યય), કીલદિ, ધડદિ, જોએદિ, પ્રસ્સદિ (વર્તમાન ત્રી. પુ એકવ. નો 'દિ' < 'તિ' પ્રત્યય); તિદસ, પ્રયાવદી, મદિ, ગદિ. મૂત્ર ૩૬૬ ધોષભાવને લગતું છે. આ વલણ પ્રાચીનતાનું દ્યોતક છે.

૭ 'મ' નો 'વૃ' (કે 'ઉૃ', 'વૃ') ઉદાહરણો: જવૃ, તાવૃ, (જઉૃ, તાઉૃ), એવૃ (એવૃઘ, એવૃકિ), કેવૃ, જૈવૃ, તેવૃ (કિવૃ, જિવૃ, તિવૃ); પ્રાધૃવૃ, પગિગૃવૃ (લિખિત રૂપ 'પ્રાધમ્વ', 'પગિમ્વ'); નવૃ, નાઉૃ, ઠાઉૃ, ઠવૃલ, લવૃર, પડાણ, સારૃલ, નીસારૃલ, રવણ.

મૂત્ર ૩૬૭ આ વલણને લગતું છે. અપભ્રંશમાં આ એક પ્રાદેશિક વલણ હતું.

૮. વકારનો લોપ. ઉદાહરણ : (અંગત) દિઅહ, નિઅત્ત, પપ્પમ્, પપ્પટ્ટ, પપ્પટ્ટ, પરિઅત્ત, પિઆસ, અપ્પટ્ટ, લાવ્વણ, સાહુ, અ, લોઅડી, સુધણ; (પ્રત્યય પૂર્વે) આપ્પઅ; જીકે, તઉ, પહાઉ; જાકે, તાઉ, નાઉ, હાઉ. અપભ્રંશમાં આ વલણ પ્રાદેશિક હતું.

૯. 'મ્' નો 'હ્'. આનાં ઉદાહરણો ઉપર 'ધ્વનિવિકાસ'માં ૬ (૧૧) માં આપ્યાં છે.

૧૦. મંયુક્ત વ્યંજનોનું એકત્વ.

પૂર્વગ્ગરદીર્ઘત્વ વિના : ઉપાંસ અક્ષર પછી—નરખી; (પ્રત્યયમાં) એવડ, કેવડ, જેવડ, તેવડ; એતુન, કેતુલ, જેતુલ, તેતુવ; કરંત (છદોમૂલક ?)

આદ્ય અક્ષર પછી—અતુ, કટરિ, કટારય, કણિઆર, પહાવ, લેખડય.

અમારાંત પું. પછી એક વ. નો 'સ્' પ્રત્યય; લાવિખ્યનો 'પ્પસ્', 'પ્પહ' પ્રત્યય.

પૂર્વગ્ગરદીર્ઘત્વ સાથે: નીસાવેણ; બધ્પીકી; અકારાંત પું. પછી એકવચનનો

'આસુ' પ્રત્યય, લાવિખ્યનો 'હ્મ્' પ્રત્યય; 'સાવ', 'સાહુ'.

અપભ્રંશમાં આ વળણ અર્વાચીનતાનું ઘાતક છે.

છંદોમૂલક પરિવર્તન

અદ્વિત, વિનાસિઅ. પ્પવ, ઉદ્ધમ્બુઅ; કિ, કરંત, તં; કઈ ('કાઈ'ને બદલે) એ છદ જળવવા બીવેલી છટનાં ઉદાહરણ છે.

૨. આખ્યાતિક રૂપતંત્ર

આખ્યાતિક અંગ

અપભ્રંશમાં આખ્યાતિક રૂપ આખ્યાતિક અંગ અને પ્રત્યયોનું બનેલું છે.

મૌલિક આખ્યાતિક અંગ (૧) આખ્યાતિક ધાતુમૂલક, (૨) વૌગિક કે (૩) નામ-મૂલક હોય છે.

વૌગિક—(ક) ઉપસર્ગ ને આખ્યાતિક ધાતુના મંયોગવાળા : અહુહરૂ, પવન, પડિપેક્ષ, પરિહરૂ, વિકસ (તથા નિલિજ, પખ્ખન, પસરૂ, વિછોડ, વિણુડ, વિભિમ્મવ, વિનાય, મંપડ, મપેમ, મંવવ, વજેરે).

(સ) નામાદિના ને આખ્યાતિક ધાતુ ('કરૂ', 'દો')ના મંયોગવાળાં : બવિકરૂ (વસિકરૂ), ખસપ્પસિહો, ચુળ્લીહો, લહુર્પહો.

નામમલક — એટલે કે મૂળે નામ, વિશેષણ વગેરે હોય તેનું : તિગ્ગ, પદ્મઃ
મહાસિચ, ધણા

આખ્યાતિક ધાતુરૂપ — બાહીના : કર, આવ, લખ, મિવ, પડ, જા, ખા,
દે, હો, મુઅ વગેરે

આ મૌલિક અગો પગથી અગમાધક પ્રત્યય વગેરે દ્વારા નીચે પ્રમાણે માધિત
અગો થયા છે

ત્રેરક અગ — પ્રત્યયમાધિત પ્રકાર

‘આવ’ પ્રત્યયવાળા - ઉડાન, કંગવ, ઘડાવ, નચાવ, પહાન, હગવ

‘અવ’ પ્રત્યયવાળા - ઉડવ, ઠવ, વિણિમ્મવ

(બંને પ્રત્યય મૂળે મઠૃત ‘આવ’ પ્રત્યયમાથી થયા છે)

—વિકારસાધિત પ્રકાર :

કેનળ રંગવિકારવાળા - (અ > આ) પાડ, બાન, માર, વાવ, વાલ, વિનામ,
(બ > બો) તોસ.

રનરના તથા વ્યજનના નિકારવાળા ફેડ (મૂળ ‘ફિદ’) વિછોડ (મૂળ ‘વિહુદ’)-
કોડ (મૂળ ‘કુદ’)

કર્મણિ અગ — પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર

‘ઇઅ’ પ્રત્યયવાળા આણિઅ; તેજ પ્રમાણે જાણ, પાવ, જોત્વ
માણ, વણ, પહાવ માંવે ઇઅ

‘(ઇ)-જ’ પ્રત્યયવાળા કષિજજ, તેજ પ્રમાણે ગિવ, ચપ, છોતવ,
દમ, કુછ, મિન, ઝમ.

લજજ, નિણુડ, મુમર, જા જો, કિ, છિ, દિ, પિ

(જજ) પ્રત્યયવાળા ખા. (બંને પ્રત્યય મૂળે મઠૃત કર્મણિના ‘વ’ માથી થયા છે).

સિદ્ધ પ્રકાર (ગામુ મઠૃત કર્મણિ અગનું ધ્વનિપન્વિર્તિત રૂપ)

ઘેરપ, ડજમ, લામ, મમરપ

કર્મણિ અગ મૌલિક અથવા ત્રેરક અગ ઉપગથી માધિત હોય છે

ભવિય અગ — ‘ઝિન’ (‘એમ’, ‘ઇમ’), ‘ત’ (અગત પછી) વાળા કરીત,
પગીન, પાવીન, જુગીન, કીન, ઝસેત; સહેમ, કુદિમ, હોધન; એમ, હોત,
‘ઇપ’ કે ‘હ’ (અવરાત પછી) વાળા : ગમિલ, હોલ.

(લવિધ્યના અંગસાધક પ્રત્યયો મંદૃત '(ઇ)ય્'માંથી આવ્યા છે).

લવિધ્ય આશાર્થ અંગ - 'એજ્ઞ' ('ઇજ્ઞ') કે 'જ્ઞ' (સ્વર્ગત પછી)વાળાં :

રક્ષેજ્ઞ, લજ્ઞેજ્ઞ, ચઘજ્ઞ, દિજ્ઞ, લમિજ્ઞ, હોજ્ઞ.

(અંગસાધક પ્રત્યયો વિધ્યર્થના 'એય્'માંથી આવ્યા છે).

સંયોજક સ્વર

કેટલાંક રૂપોમાં અંગ અને રૂપસાધક પ્રત્યય લગોલગ છે, તો કેટલાંકમાં તેમની વચ્ચે મંયોજક સ્વર છે. (૧) સ્વરાંત અંગો પછી, (૨) આશાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પહેલાં અને (૩) લવિધ્ય કાળના પહેલા પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પહેલાં મંયોજક સ્વર નથી, અન્યત્ર છે.

સંયોજક સ્વર ધણુખરું 'અ', તો ક્વચિત્ 'આ', 'ઇ', 'એ' કે 'એ' છે.

કાળ

નિર્દેશાર્થમાં (૧) વર્તમાન અને (૨) લવિધ્ય; તથા આશાર્થમાં વર્તમાન અને (૪) લવિધ્ય—એટલાં રૂપ છે. આ રૂપો કર્તારિ તથા કર્મણિ પ્રયોગનાં ભૌતિક તથા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સધાયેલાં છે. લવિધ્ય માટે ખાસ અંગ છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણો સ્વરૂપ અને પ્રમાણની દૃષ્ટિએ મુકાબલે મહાદિત હોવાથી તેમાં આમાંના અમુક જ રૂપપ્રકારના નમૂનાઓ છે

આ સિવાયના કાળ વગેરેના લાવ ઉક્ત કાળનાં રૂપો દ્વારા, કૃદતો દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે વ્યક્ત થયા છે. તેમને માટે વિશિષ્ટ રૂપો નથી.

નિર્દેશાર્થ વર્તમાન

સંયોજક સ્વર : વ્યંજનાંત અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે મંયોજક 'અ' હોય છે. ઇંદવશ વપરાયેલાં આગલી ભૂમિકાનાં કેટલાંક રૂપોમાં મંયોજક 'એ' કે 'આ' છે. પ્રત્યયો અને રૂપો : લાક્ષણિક અપખંડ રૂપો ઉપરાંત ક્વચિત્ આગલી ભૂમિકાનાં (ધણુખરું ઇંદ, પ્રાસ વગેરે ખાતર) તો ક્વચિત્ વધુ વિકસિત ભૂમિકાનાં રૂપો પણ પ્રયુક્ત થયેલાં છે. એવાં 'કાકે'નાં રૂપો ને પ્રત્યયો કૌંસમાં ચૂક્યાં છે.

૧ હો પુ. એકવ.	ઉં	કરું
" " બહુવ.	હું	લહું, જહું, (ચડાહું)
૨ ને " એકવ.	હિ, (સિ)	મરહિ, અઅહિ, જહિ, રચ્ચસિ)
" " બહુવ.	હુ, (હ)	મરહુ, (અઅહુ)

- ૩ જો , એકવ. ઇ, (દિ) કગ્ઠ, પિઅઃ, જાઠ, (કરેઠ);
(ક્રીલદિ, ઘડદિ, જોએદિ)
,, , બહુવ. હિ, ('ન્તિ' = અનુ- કરદિ, સુઅહિ, લેહિ, (ગણ્ણતિ,
ગ્વાઠ + 'તિ') જતિ, દેતિ)

એ જ પ્રમાણે બીજા કેપો નીચે પ્રમાણેના અગ્રો પઠ્યા સધાયેલા છે :

- ૧ જો પુ. એકવ. કડ્ઠ, જાણ, ઝિજ્ઞાઠ, દેઠ મ; (કર્મણિ) કિજ્ઞાઠ, જોષ્ઠાઠ
,, , બહુવ : ('આ' મયોજકવાળા) મરા, વવા
૨ જો , એકવ. આઠ, ગજ્ઞાઠ, નીસર, વજ, વિમ્બર
,, , બહુવ : ('હ' પ્રત્યયવાળા) જાણ, પુઞ્ઠ
૩ જો , એકવ : આવ, ઉતર, ઉમ્મિલ્લ, કજ, ખજ, ગજ, ગૃણ્ઠ, ગોઠ, ઘજ, તડખ્ઠ, દેઠ, ધર, નિઞ્વજ, પડિપેઠ, પરિદર, પયદ, પયાસ, ફિઠ, મિવ, રુઞ્ઠ, ડન, વજ, વિમ્બર; (રચગત અગ) એઅ, પિઅ, ખા, જા, દો, ધા, મા, પડિહા, અણ્ણજો, એ, દે, હો; (ત્રેરક અગ) માર, વાપ, દેઠ, ડવ, ઉઠ્ઠવ, (કર્મણિ અગ) આણિઅ, જાણિઅ, જોહિલઅ, પાલિઅ, માણિઅ, વણિઅ, કપિજ્ઞાઠ, ગિવિજ્ઞાઠ, અપિજ્ઞાઠ, જાઠજ્ઞાઠ, મિલિજ્ઞાઠ, ડમિજ્ઞાઠ, નિણ્ણિજ્ઞાઠ, સુમરિજ્ઞાઠ, ખજ્ઞાઠ, કિજ્ઞાઠ, ઊજ્ઞાઠ, પિજ્ઞાઠ, ઘેપ્. ડજ્ઞાઠ, લખ્ખ, (ત્રેરક કર્મણિ) પઠાવિઅ; (એ' મયોજક વાળા) કરે, તરે, તિરે, ચરે, ધરે, મારે, વજ્જે, મંમાણે, સિરે.
૩ જો પુ બહુવ : ('હિ' પ્રત્યયવાળા) હર, ધર, નવ, પડ, પરાવ, લજ, સજ, મુકેઠ, મહિવિઅ, (કર્મણિ) દિજ્ઞાઠ, ('ન્તિ' પ્રત્યય વાળા) ગૃણ્ઠ, જુજ્ઠ, મજ્ઞાઠ, મજ, લજ, વમ્, નિહસ; ખા, જા, થા, દે, હો, (ત્રેરક) હોઠ; (કર્મણિ) ઘેપ્.

'કરે' ઉપરથી 'કરે', હકાર લુપ્ત થતા 'ક-હિ' ઉપરથી 'કરે'; 'કગ્ઠ' ઉપરથી 'કરે', 'કગ્ઠ' ઉપરથી 'કરે' એમ અર્વાચીન ગુજરાતી રૂપ થયા છે

નિર્દેશાર્થ ભવિષ્ય

ભવિષ્ય અગ + (મયોજક રચ) + પ્રત્યય=ભવિષ્ય રૂપ

પહેલા પુ એકવ ના રૂપમા મયોજક રચ નથી બીજા પુ એકવ માં દ્રવિયત

'મ' મયોજક છે

પ્રત્યય

૩૫

- ૧ લો પુ એકવ. 'ઉ' - (અંગસાધક 'ઈ-') કઠીસુ, પાઠીસુ, પાનીસુ, શુદ્ધીસુ;
(કર્મણિ) બલિકીસુ, (અગસાધક 'એ-') ઝસેસુ; (અગસાધક 'ઇસ્') કુટિસુ.
૨ લો પુ એકવ. 'હિ' : (અંગસાધક 'એમ્') સહેમહિ
૩ લો પુ. એકવ. 'ઇ' : (અગસાધક 'ઇમ્') ચુપ્પીહોઇસઇ; (અગસાધક 'સ્')
હોસઇ; (મયોજક 'ઇ') એસી; (અગસાધક 'ઇહ', મયોજક 'ઇ') ગમિહી;
(અગસાધક 'હ', મયોજક 'ઇ') હોહિઇ.

ખીખ' રૂપેના ઉદાહરણો નથી.

'એસી' < એસિઇ; 'ગમિહી' < 'ગમિહિઇ' એમાં 'ઇ+ઇ' = 'હ' એવી મંધિ છે
હેમચંદ્ર 'કીસુ' ને કર્મણિ વર્તમાનત્વ રૂપ ગણે છે (સ. ૩૮૯), પણ કર્મણિ
અગ 'કિ' ('કિજજૈ', વંશમાં છે તે) + લક્ષિય અગસાધક 'ઇમ્' + પહેલો પુ.
એ. વ. નો પ્રત્યય 'ઉ' એમ ગ્રંથ પૃથક્કરણ કેવી શકાય છે.

૪૨૨/૨૩ માં 'સહેસઇ' ને બદલે ત્રિવિક્રમને અનુસરી 'સહેસહિ'
પાઠાતર લેનાનું છે.

૪૧૮/૪માં 'હોસઇ' અને 'દિઅહા ઝસારા'ને એકવચનના રૂપ ગણવાનાં છે.

આગાર્થ વર્તમાન

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો ગીધા જ અગને લાગ્યા છે. વ્યવનથી શરૂ થતા
પ્રત્યયો અને વ્યંજનાત અંગ વચ્ચે મયોજક 'અ' હોય છે.

પ્રત્યય

રૂપ

- ૨ પુ. એકવ. ઇ અચિહ, ચિ. જ પિ, જોઇ, કુટિ મેરિલ ગજ-
જુણિ, રોઇ, નાચિ, મુમગિ
એ કં
ઉ કરુ ગજજ, દેજુ, પેજુ, વિવજુ
અ પેજઇ, લા
હિ આપુદિ, કગદિ, હરુદિ ધગદિ, મુમગદિ, ખાદિ
૨ લો પુ. બહુવ. હ મહુ, નમહુ, પિઅ, મગહુ, દેહુ
હ પલવહ, પુજહ, જુવહ
૩ લો પુ એકવ. ઉ અચહ, વિનહ, (કર્મણિ) મમપહ; મહ, હોહિ
૩ લો પુ. બહુવ. નુ (= અનુગ્રા + 'નુ') પીકનુ

આમાં 'અ' (ખીજે એ. વ.), 'હિ' (ખીજે એ. વ.), 'હ' (ખીજે બ. વ.) પ્રત્યયવાળાં રૂપ પ્રાકૃતમાંથી લીધેલાં છે. 'એ' પ્રત્યય 'ઇ'ની પૂર્વભૂમિકા છે. 'ચરિ', 'જેઇ' ઉપરથી 'ચર', 'જે'; 'કરહુ' ઉપરથી 'કરો'; 'કરહિ' (ત્રીજે પુ. એ. વ.) જેવાં ઉપરથી 'કરો' ('ભગવાન તમારું લાકુ કરો,' જેવા પ્રયોગોમાં); એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે.

('ઇ', 'એ'—મંદ્રકૃત વિધ્યર્થ પરમ્. ખીજ પુ. એક વચનના 'એ' પ્રત્યયમાંથી; 'હ' 'મા ગમ' જેવા અદ્યતનના રૂપ ઉપરથી; 'હુ', 'હ,' વર્તમાનના; 'ઉ' < 'તુ'.)

આજ્ઞાર્થ સવિધ્ય

ખીજે પુ. એક વ.	હિ	(અંગસાધક 'જાહ') દિગ્જાહિ
,, , બહુવ.	હુ	(અંગસાધક 'એજાહ') રૂપેજાહુ

આ ઉપરાંત 'અ' પ્રત્યયવાળાં પ્રાકૃત રૂપ પુન્ય ને વચનથી નિરપેક્ષ રીતે વપરાતાં. ઉદાહરણોમાં ('જાહ' અંગસાધકવાળા) અજાહ, સમિજાહ (ખીજે પુ. એકવ.), અને ('જાહ' અંગસાધકવાળું) 'હોજાહ' (ત્રીજે પુ. એક. વ.) આવા રૂપ છે. 'સજાહ' (પહેલો પુ. એ. વ.) એ મંદ્રકૃત 'સજાહ' (વિધ્યર્થ પહેલો પુ એ વ.) નું જ રૂપાંતર છે.

'દિગ્જાહિ' (કે 'દેજાહિ'), 'રૂપેજાહુ' (કે 'રૂપિજાહુ') જેવાં રૂપો ઉપરથી અર્વાચીન 'દેજે', 'રાખજે' જેવાં રૂપો થયાં છે.

કૃદંતો

વર્તમાન, કર્મણિ ભૂત, વિધ્યર્થ ને મંગધક ભૂત (હેત્વર્થ) એમ ચાર કૃદંત છે. વર્તમાન કૃદંત, પ્રત્યય 'ન્ત' (= અનુસ્વાર + 'ત'). વ્યંજનાત અંગે પછી લાગ્યો હોય ત્યાં વચ્ચે મેયોજક 'અ' હોય છે. કેટલીક વાર ધ્વાર્થિક 'અ'થી વિરતારિત બની 'ન્તય' (મંદ્રચિત્ત 'ન્તા') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. ત્રીસિંગમાં એ જ, અને 'ન્તિ' ને વિરતારિત 'ન્તિઅ' છે. હંદવશ રૂપચિત્ત અનુસ્વારનો અનુનાસિક થયો છે. અર્વાચીન વર્તમાન કૃદંતમાં નાસિક્યતા હ્રુપ્ત થઈ, માત્ર 'ત' પ્રત્યય રહ્યો છે (' કરત', ' કરતી', ' કરતું').

ઉદાહરણ — જુજ્જંત, દારંત, નિવસંત, પવસંત, મેલ્લંત, લહંત, વહંત; ઝોંત, દોંત; છોદિલજ્જંત, દસિજ્જંત, કૂઝિલજ્જંત; નામેતય, રકંતય, જંતય, હોંતય, ચિંતંતા, નવંતા.

(સ્ત્રીલિંગ) કરંત, નિઅંત; ગણુતિ, દિંતિ, મેલતિ, જ્ઞેઅંતિ; ઉકાવંતિઅ, લહંતિઅ.

કર્મણિ ભૂત કૃદંત. પ્રત્યય 'ઇઅ' (કવચિત્ 'ઇદ'). કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ'થી વિભક્તારિત બની 'ઇઅય' (કે 'ઇઆ') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. ત્રણે લિંગમા સરખે રૂપે પ્રત્યય છે. પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર ઉપરાંત કર્મણિ ભૂત કૃદંતનો બીજો પ્રકાર તે સિદ્ધ પ્રકાર—જેમાં સીધું મંસ્કૃત કર્મણિ 'અનિટ' ભૂત કૃદંતનું ધ્વનિપદ્ધિવર્તિત રૂપ હોય છે. એમાં અગ ને પ્રત્યય જુદા નથી પડતાં. આમાં પણ કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ' દ્વારા વિરતાર થયેલો છે. સ્ત્રીલિંગ ક્વચિત્ 'ઇ' (કે 'ઈ'), 'ઇઅ' પ્રત્યયથી.

ક્રિદાહરણ—(પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર): 'ગણિઅ' અને તે જ પ્રમાણે ઉદલાલ, ચિત્, ઠ્, ડોહ, તોઅ, નિનિજ, પડ, પી, બાલ, લણ, મિલ, મુણ, લિહ, મંપડ, મંપેઅ, મંચલ—એ અંગે ઉપરથી; 'વારિઆ' અને તે જ પ્રમાણે હર્, અડ, નિવડ, પસડ, જોતલ, વાલ—એ અંગે ઉપરથી; 'ધડિઅય' અને તે જ પ્રમાણે વિન્ના-સિઆ, મારિઆ; ('ઇદ' પ્રત્યય વાળા) કધિદ, વિણિમ્મવિદ, વિહિદ.

(સિદ્ધ પ્રકાર): ગય, જાય, નિગાય, મુઅ, નુઅ; કુદ, નિવદ; ઇદ, દિદ, પદ, પાલદ, દહ; ઉંવાણ, છિણ, વિહાણ; પત, સમત, તિત; કિઅય, મુઅય, દિહય, પદહય, પણહય, બપહય, વિણહય, જુતય, વિદતય, વુતય, લુખય; મુઆ, હુઆ, ફઆ, લગ્ગા, વુદા, પસુદા, દટ્ટા, દિખણ, ઉવત્તા; આગદ, ગદ, કિદ.

(સ્ત્રીલિંગ) પછઠિ; દિઠિ, ઋઠિ, દિષણી, રુદી; ગમ્મઅ, મુમ્મઅ; રત્તિઅ.

વિક્ષયર્થ કૃદંત: પ્રત્યય 'એવઅ', 'એવા' કે 'એવ'. કેટલાક રૂપોમાં સંયોજક સ્વર 'ઇ' છે. કેટલાકમાં મંયોજક સ્વર નથી.

ઉદાહરણ: સદેવઅ, કગિએવઅ, મરિએવઅ; જગ્ગેના, સોએવા, દેવ.

હેમઅંદ 'દેવ' ને દેવર્થ કૃદંતનું રૂપ ગણે છે, પણ એ વિક્ષયર્થ કૃદંત જણાય છે.

મંઅંધક ભૂત કૃદંત: પ્રત્યય 'વિ', 'પિ', 'વિણ', 'પિણ', 'ઇ' 'ઇડ'.

'વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પૂર્વે સંયોજક સ્વર 'ઇ', 'એ' કે 'અ'.

(સોપસર્ગ ધાતુને સંસ્કૃતમાં લગતા સંજ્ઞાધક ભૂતકૃદંતના 'ય' પ્રત્યયમાંથી 'ઇ' ને વિવેચનથી 'ઇડ' તથા વૈદિક પ્રત્યયો 'ત્રી' ને 'ત્રીનમ્'માંથી બાકીના બીજાં આગ્યા છે). → કૃત્વર્થના 'ઇતુમ્' ઉપરથી

ઉદાહરણ : ‘વિ’—ચુખિવિ, દેકિખિવિ, જુરિવિ, લગિવિ, આધિવિ, લાઇવિ;
કરવિ, પિટ્ટખેવિ, લેવિ; ફિટ્ટવિ, મેલવિ, મેલ્લવિ, વિછેડવિ.

‘પિ’—ગમેપિ, જિભ્રેપિ, ગપિ, જપિ.

‘વિષ્’—છરેવિષ્, આએવિષ્, મેટ્ટખેવિષ્, લેવિષ્.

‘પિષ્’—કરેપિષ્, ગમેપિષ્, ગૃણેપિષ્, ચએપિષ્. મેલેપિષ્, ગપિષ્,
દેપિષ્, લેપિષ્.

‘ધ’—કરિ, જો, મારિ.

આ ઉપરાંત ‘ઘઉ’ પ્રત્યય પણ છે, અને હેમચંદ્રે તે નોંધ્યો છે. પણ તેના ઉદાહરણ તરીકે કોઈકે ૩૫ જુદી રીતે ઘટાવી શકાય. તેમ છે પણ અન્યત્ર ‘ઘઉ’વાળા સંબંધક જૃતકૃત્તનાં રૂપો મળે છે. ‘ધ’વાળાં રૂપોમાંથી અર્વાચીન હિન્દીનાં રૂપ (‘કર કે’, ‘ખોલ કર’), અને ‘ઘઉ’વાળાં રૂપોમાંથી અર્વાચીન ગુજરાતીનાં રૂપ (‘કરી’, ‘ખોલી ને’) બેતરી આવ્યાં છે.

વંકદિપક ‘ગપિ’, ‘ગપિષ્’મા વ્યજનાદિ પ્રત્યય છતાં સંયોજક સ્વર નથી.

‘ચએપિષ્’, ‘પાલેવિ’ ને ‘લેવિષ્’ને હેમચંદ્રે હેત્વર્થનાં ૩૫ ગણ્યાં છે (જુઓ સ. ૪૪૧ પરની વૃત્તિ તથા ખીજું ઉદાહરણ), પણ એ રૂપોને સં. જૂ. ક. નાં રૂપોથી જુદા ગણવાની જરૂર નથી. અર્વાચીન ગુજ.ની જેમ અપભ્રંશમાં પણ ‘શક’ સાથે સં. જૂ. ક.નું રૂપ પ્રયોજાતું એમ ગણવું જ સુકત છે. પણ અન્યત્ર ‘તિકખાલેવિ’માં તેમ જ ‘વિ’, ‘પિ’, ‘વિષ્’ ને ‘પિષ્’ પ્રત્યયો હેત્વર્થ કૃદંત માટે વપરાયેલા મળે છે સામે પક્ષે ‘ઘઉ’ ના મૂળમાં મંદકૃત હેત્વર્થ કૃદંતનો ‘ધતુમ્’ રહેતો છે.

આ ઉપરાંત હેમચંદ્રે ‘એવ’, ‘અણ્’, ‘અણ્ઠ’ ને ‘અણ્ઠિ’ એ પ્રત્યયો પણ હેત્વર્થના ગણ્યા છે (સ. ૪૪૧ અને વૃત્તિ). પણ ‘એવ’ મૂળે વિધ્યર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય છે, અને બાકીનાં ક્રિયાવાચક ‘ણ્’ પ્રત્યય (‘દ્રણ્’ વગેરેમાં છે તે) તથા તેનાં વિલક્ષિતરૂપો છે, અને હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે પણ વપરાય છે. ‘ધ’ વાળાં રૂપો ઉપરથી મારનાડીનું ‘કરણો’, હિન્દી ‘કરના’, મગાડી ‘કરણો’ વગેરે પ્રદારનાં સામાન્ય કૃદંત આવ્યાં છે.

શબ્દસિદ્ધિ

આ વિભાગ નીચે મુખ્યત્વે નામિક અગ સાધતા કૃત્ત ને તદ્વિત પ્રત્યયો તારવ્યા છે.

કૃત પ્રત્યયો

આખ્યાતિક અગતે કૃત-પ્રત્યય લાગીને નામ કે વિશેષણ બને છે. બધા કૃત-પ્રત્યયો પરપ્રત્યયો છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

અ. ક્રિયાવાચક નામ સાથે છે. સ્ત્રીલિંગમાં 'અ'ને બદલે 'ઈ' ('ઇ') પણ હોય છે.

ઉદાહરણો : (પુ. ન.) ધુંટ, ચૂર, વંચ, સિકખ.

(સ્ત્રી.) ઉઠ, ધત્ત, ધર, ળઈસ, મળીસ-ડી, મુહઝી-ડી (મુહઝિઅ).

હેલાં બે ઉદાહરણમાં સ્વાર્થિક 'ડ' ને 'અ' પ્રત્યય પણ છે.

ધર. તાઝીત્વવાચક : જંપિર, ભમિર

ઉઅં. કર્તૃવાચક : પવાસુઅ.

ણ. અગ અને પ્રત્યય વચ્ચે મંચોજક 'અ' હોય છે.

ક્રિયાવાચક : અજલત્થણ, અત્થમણ, અસણ, અબણ, આલવણ, એઝણ, કરણ, ગિલણ, નિવડણ, પગિહણ, મુમરણ.

કર્તૃવાચક : અજમુદગણ, મગગણ

તાઝીત્વવાચક : (સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) કુદ્ધુય, જોતલણુય, ભસણુય, મારણુય, રસણુય.

તદ્વિત પ્રત્યયો

પરપ્રત્યયો :

(૬) વિશેષણ-સાધક : (૧) નામ ઉપરથી વિશેષણ (સ્વામિત્વવાચક) 'આમ' : પરાય; 'ઈક' : બપ્પીકી (સ્ત્રી.); (મત્વર્થી) 'આલ' : મુંગલ; 'મ' (સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) : વળજમા.

(૨) વિશેષણ ઉપરથી વિશેષણ—(અધિકતાવાચક) 'યર' : તુઝયર.

(૩) સર્વનામ ઉપરથી વિશેષણ—સ્વામિત્વવાચક 'આગ' (સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) : મહારય, તુહારય, અમહારય; (સાદસ્થવાચક) 'હ' (એકલો કે સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) : જેહય, તેહ, કેહય; 'ઈસ' : અઈસ, જઈસ, તઈસ, કઈસ; (ધયતાવાચક) 'તુત્ર' : એતલ, કેતલ, જેતલ, તેતલ; (મહતાવાચક) 'વડ' : એવડ, જેવડ, તેવડ, કેવડ.

(૫) નામ-સાધક : વિશેષણ કે નામ ઉપરથી લાવવાયક નામ—‘ઇમ’ : ગહીરિમ, વંકિમ, સરિસિમ, મુણીસિમ; ‘તણ’ (વિકલ્પે ‘અ’થી વિસ્તારિત) : ઉણતણ, તુંગતણ; વડૂતણ; થિરતણ, વડૂતણ; પતતણ, ‘પણ’—વડૂપણ.

પુલ્લિંગ ઉપરથી ઓલિંગ નામ—‘ઇ’ (મ્વાયિક પ્રત્યય ‘અ’થી વિસ્તારિત ‘ઇઅ’ કે ‘ઈ’) વિશેષણને (અંપાવણી, ગોરિ, કુમારી, તઇજી, વડી, ચકણી), કૃદતને (દિણી, રઠી, ગઇઅ, મુઇઅ, જોઅંતિ, ગણંતિ, ઉડાવતિઅ). પ્રત્યયને (‘ઇઅ, ‘ઉઅ) લાગ્યો છે.

(૬) ક્રિયાવિશેષણ-સાધક : સર્વનામ ઉપરથી ક્રિયાવિશેષણ—(રીતિવાચક) ‘મ’ (કે ‘ય’) : એમ (એય), ઇમ, જેય, જિય, તેય, તિય, કેમ (કેય), કિય, ‘હ’ : જિહ, તિહ, કિહ; ‘ધ’ : જિધ, તિધ; (અળવાચક) ‘ત્ય’ : એત્ય, જેત્ય, તેત્ય, કેત્ય; ‘ત્ત’ : જત્ત, તત્ત; (મર્થાદવાચક) ‘મ’ : જમ, તામ; ‘હ’ : જહ, તાહ; ‘મહિ’ : જમહિ, તામહિ.

(૭) સ્વાધિક : ‘અ’ (અં ‘ઇઅ’) : ઘણો જ વ્યાપક છે. નીચેનાં અંગોને લાગ્યો છે :

વિશેષણ—અગલ, અપૂર, ઉજલ, ઉબલ, ગરુ, તુચ્છ, નિઅ, બહુ, વહિલ, અપણ, ઇત, એહ, જેહ, તેહ, તેવડ, મહાર, કેર, તણ; કૃદંત-પ્રત્યય : વર્તમાનનો ‘-ન્ત’, બૂતકૃદંતનો ‘-ઇઅ’, વિધ્યથ-કૃદંતનો ‘-એવ’, તામિહ-ધવાચક ‘હ’.

સર્વનામ—અપ, એછમેછ.

નામ—અગ, અગિહ, અધાર, કસવડ, કુડીર, કુડંબ, દડવડ, દવછ, પગથ, લડ, માહ, રઅ, વેગિઅ.

પ્રત્યય—‘ડ’, ‘તણ

ઓર્લિંગ—અજરતિઅ, કણિઅ, ગોન્અ, મુણાલિઅ, મુંડમાલિઅ, મહિઅ, (જૂતકૃદંત) ગઇઅ, મુઇઅ; વર્તમાન કૃદંતનો ‘ન્તિઅ’ પ્રત્યય.

‘ઇઅ’ : અવરાહિઅ.

‘ઉઅ’ : બહિણિઅ (ઓ.)

‘ઉડ’ (‘અ’થી વિસ્તારિત) : બપુડય વડુડય.

‘ઉલ’ (‘અ’થી વિસ્તારિત) : કુલ્લી (ઓ.) ચૂલ્લય : ‘બપુલય’મા

‘ઉલ’ + ‘ડ’ + ‘અ’ એ સાથે છે.

‘ડ’ : ધ્વાનિક ‘અ’ ની સાથે જોડાઈને આ પ્રત્યય ઘર્ણબદ્ધ ‘ડય’ (કે ‘ડા’) રૂપે મળે છે. ઓલિંગ ‘ડ’, ‘ડય’ (પ્રાકૃત ‘ડિયા’) કે ‘ડી’. નીચેનાં અંગોને તે લાગેલો છે: કન્ન, ગોટ્ટ, દિવ્યહ, દ્વઅ, દેહ, નેહ, પચ્છાયાત્ર, પારક્ક, મણિઅ, મારિઅ, મિત્ત. મોઝકલ રન્ન, રઅ, સંદેસ, હત્થ, દિઅ, હુંકાર; (ઓલિંગ) અમ્મ, અંત્ર, ગોર, ધૂલિ, નિદ, પરિદાસ, શુદ્ધિ, ભંતિ, મળ્લીસ, મુદ્ધ, ગત્તિ, વત્ત, મુહમ્મિહ.

આમાં ‘મણિઅડા’માં ‘અડય’ પ્રત્યય છે. ‘અમ્મુદા’માં ‘ઉત્તડય’.

પૂર્વપ્રત્યયો :

અ. નમર્થક : અગલિઅ, અચિત્તિઅ, અડોલિઅ, અરિપઅ, અલહંતિઅ.
સ. સદાર્થક : સકલ્લુ, સંગેસ, સલ્લલ્લ, સસળેડી.
મુ. પ્રાશસ્ત્રવાચક; મુઆમુ, મુપુરિસ, મુભિઅ, મુવસ.

ઠ. લિંગપરિવર્તન

તદ્ભવોનું મૂળ મંદૃતમા હવું તે લિંગ પ્રાકૃતમા અને વિશેષે અપત્રંશમાં બદલાવું રહ્યું છે. અત્ય રવરનું માદૃશ્ય કે પર્યાપનો પ્રલાવ આમાં પ્રધાનપણે કારણભૂત હોય છે. ૪૪પમા મુત્રમાં હેમચંદે લિંગપરિવર્તનની નોંધ લીધી છે. ત્યાં પુંલિંગનું નપું. (‘કુલઈ’), નપું.નું પુંલિંગ (‘અબ્લા લગ્ગા’) ન.પું.નું ઓલિંગ (‘અંત્રડી’) અને ઓલિંગનું નપું (‘ડાલઈ’) એ ઉદાહરણો આપેલાં છે. ‘તેવહુંક’ (૩૭૧), ‘ખલાઈ’ (૩૩૪) માં પુલિંગને બદલે નપુંસકલિંગ, ‘સોએવા,’ ‘જગેવા,’ ‘પારિઆ’ . (૪૩૮-૩) માં, નેમ જ ‘ફલ,’ ‘સિદિઆ’ (૩૩૫), ‘નપાણ’ (૪૨૨-૧), ‘નડા’ (૩૬૪) વગેરેમાં નપું. ને બદલે પુંલિંગ રૂપ છે. ‘મુખિ’ (૪૩૨) અંત્ય ધ્વરને કારણે ઓલિંગ ગયું છે. દિન્દીમાં પુંલિંગ-નપુંસકલિંગનો ભેદ લુપ્ત થયો છે, અને દિન્દી તેમ જ મુજરાની અનેક તદ્ભવોનાં લિંગ મૂળ મંદૃતથી જુદાં છે તે આ વલણનું જ પર્ણિતમ. પંડીથી ઓલિંગ લઘુતાના લાવનું વાચક જની ગયું છે. તેની ગર્યાન ‘અંત્રડી’ (=નાનું આંતરડું) જેવામાં ભેદ શકાય છે.

પૂ. જ. નામિક રૂપતંત્ર

પહેલા ને બીજા પુરૂષ સર્વનામોને બાદ કરતાં બાકીના સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન પણ કોઈક અપવાદે મંદાના રૂપાખ્યાન જેવાં જ છે, એટલે મંદા, વિશેષણ ને સર્વનામ સૌનાં રૂપાખ્યાનનું આ વિભાગમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે.

અકારાન્ત પુંલ્લિંગ

૧/૧. ૧. 'ઉ' પ્રત્યયઃ અહરુ (અહર-), મંકરુ (મંકર-), નિગગુ (નિગગ-)
ધડિઅઉ (ધડિઅય-); તે જ પ્રમાણે માણ, વિહાણ, લક્ષ્મ, મિલિઅ,
પત્ત, કમલ, તણ, સાયર, જુત્તય, જય, સન્ત, ચૂર, ઘાય, કંત
વગેરે ઉપરથી,

'આ' પ્રત્યયઃ : અકિઆ, અમ્હારા, કંચુઆ, ગરુઆ, ઝુંપડા, ઢોલ્લા, દટ્ટા,
દીહા, દેસડા, નેહડા, પચ્છાયાવડા, બજુહાડા, ભગ્ગા, ભક્ષા, મહારા,
મારિઆ, વડા, વાગિઆ, વિસમા, વેગ્ગવા, સામલા, સીઅલા, હુઆ.

૧/૨. ૨. અપ્રત્યયઃ ખગ્ગ, પલ્લવ, ગુણ, કર, વિસમ, થણ, દેસ, કુદ, સમ,
ધર, મણોરહ, ભોગ.

'આ' પ્રત્યયઃ અહા, અપણા, ગોહડા, ઘણા, ઘોડા, અડિઆ, જાયા,
તણા, દિઅહા, દિઅહડા, દિહા, દિણા, નિમિઆ, પયડા, મુઆ,
વલયા, રવણા, મંતા, સિદ્ધતા.

૩/૧. 'એ' પ્રત્યયઃ અખ્લે, અહરે, ંહિણ્ણે, કજ્જે, ેખેવે, તે, દહવે,
દહવે, મચ્છે, વાઅ, હત્થે; કેરએ, પિએ, મંદેસે, કુંકાન્ડએ;

'ઈ' પ્રત્યયઃ નિચ્છઈ (૩૫૮-૧).

'એણ' ('એણ', 'ઇણ') પ્રત્યયઃ ખણેણ (ખણ-); તે જ પ્રમાણે કવણ,
જાણ, નહ, પવગંત, કુટુંણ, મોકકલડ, વાસ, સવ, સિર : એ
અંગે ઉપરથી; મોહુંણ, વૃહારેણ, પાણિએણ; ખગ્ગિણ, વસિણ, સરિણ.

અહિહરણ્યવાર રૂપો : ઢોલ્લા, સામલા (૩૩૦/૧), દીહા.વારિઆ (૩૩૦/૨), ગરુઆ
(૩૪૦/૨), મીઅલા (૩૪૩/૧), દટ્ટા (૩૪૩/૨), અમ્હારા (૩૪૫), ભલ્લા હુઆ,
મારિઆ, મહારા, ભગ્ગા (૩૫૧). નેહડા (૩૫૬), વેગ્ગલા (૩૭૦/૪), લહુહા
(૩/૪), વિસમા (૩૮૫/૪), અકિઆ (૩૮૬/૪), દિઅહા રસણા (૪૧૮/૪), દેસડા,
(૪૧૮/૬), ઝુંપડા (૪૨૮/૭), પચ્છાયાવડા (૪૨૪) બજુહાડા (૪૩૦/૩), કંચુઆ
(૪૩૧/૧), સીએવા, વારિઆ, જગ્ગેવા (૪૩૮/૩), અજ્જા, ભગ્ગા, એહા (૪૪૫/૨)
કુલ વીશ ઉદાહરણોમાં પ્રથમા એકવચનનું પું ન. આકારાન્તરૂપ છે. ૩૪૦/૨, ૩૪૩/૧,
૩૫૬ અને ૩૮૪ માં આકારાન્ત અને ઉકારાન્ત રૂપ સાથેસાથ મળે છે. જુએ
આલસડોઈ, અપવ્રંશ સ્તુત્રીન, પૃ. ૧૦ નોંધ ૧, ૨,

‘આ’ પ્રત્યય : દોહલા પદિઆ, મિત્તડા હિઅડા, દિઆ.

૮/૨. ‘લો’ પ્રત્યય . તરણુલો, લોઅલો

આમા ‘હ’ સમૃતના ૫ એ વ. ના સધિરૂપમાથી નિષ્પન્ન પ્રાકૃત ‘ઓ’ માથી (જન > જનો > જણો > જણ), ‘ક’ હિ. એ વ. ‘મન > ‘મનો’ > ‘મણો’ > ‘મણ’ જેવા પ્રકાર ઉપરથી નથા ‘અ’ ના ‘ઓ’ જેના ઉચ્ચારણ પરથી એ < ‘ઓણ’, હિ’ < ‘લિ’, ‘લો’, ‘હ’ < ‘સ’ (‘મનસ’ જેનાનો), ‘લે’ < ‘સે’ < ‘મ’ (‘તમ’ વગેરેનો; પત્રી ચતુર્થા / ધત્રી / પચમીનુ ક્ષેન એકઉપ), હું < ‘સામ’ (‘મનમામ’ વગેરેનો) અને સંમેા બ ન ‘લો’ < ‘સ.’ (‘સુમનસ’ વગેરેનો) એ ગીતે ઉદ્દલ્યા છે

અકારાન્ત નપુંસકલિંગ

પ્રથમા દ્વિતીયા સિનાય પુલિંગવી જુદા પ્રત્યયો નથી, પ્ર દ્વિ એકવ મા પણ સાદુ અગ હોય ત્યા પુલિંગમા છે તે જ પ્રત્યયો છે પણ ગ્વાર્ધિક ‘અ’ પ્રત્યયવાળુ અગ હોય ત્યા વિકલ્પે હું’ પ્રત્યય લાગ્યો છે. બહુનચનમા પણ પુલિંગની જેમ થતા રૂપ ઉપગત ‘ઈ’ પ્રત્યયવાળા રૂપ પણ છે ‘ઈ’ ના પૂર્વવર્તી ‘અ’ નો વિષયે આ’ થાય છે

૧/૨ એકનચન ‘અગલહું’ અને એ પ્રમાણે નીચેના અગોમાથી .

અપણ્ય, ઉપહય, એકમેમ્ય, એહય, કિઅય, કુડબય, ‘છદય, તણ્ય, તુમ્હય, તેવકુય, યિગ્તાપુય દિહય પસરિઅય, બોધિઅય, લગ્ગય, વનહય, વિદત્તય, વુત્તય, હિઅય હિઅડય

‘ગિઆ’, ‘જગેના’ સોએવા’ પુલિંગ પ્રમાણે છે ‘સવવિઅ પ્રાકૃત રૂપ છે

૧/૨ બહુનચન ‘કમલહું’ અને એ જ પ્રમાણે નીચેના અગોમાથી :

અલિઉન ફલ અડ, ડમગ, નિમ્ચિત, પન્ન, ફવ, મણોરહ, લોઅણ, મર;

‘ફનાઈ’ અને એ જ પ્રમાણે નીચેના અગોમાથી

ખન, ‘ગંડ, રણ્ણ વફ, વનણ વિશુત્ત સય, હગિણ

‘ફલ’, ‘લણ’ વગેરે તથા ‘લિહિઆ’, વડા’ વગેરે પુલિંગની જેમ

‘અઈ’, ‘આઈ’ ના મૂળમા સ. ‘આનિ’ છે.

ઘકારાન્ત/ઘકારાન્ત પુર્વિલિંગ નામો

૧/૨. ૧. અને ૨. અપ્રત્યય : સામિ, કેસરિ, મુણિ કહ્યું.

૩/૧ 'એ' પ્રત્યય : અગિએ; 'ણ' પ્રત્યય : અગિણ; અનુસ્વાર : અગિ-
'મતે' (૪૪૧-૨) મા પ્રત્યય પહેલાં અંગનો અંત સ્વર દ્રુપ્ત થયો છે.

૩. ૨. 'હિ' પ્રત્યય : બિહિ.

૫. ૧ 'હે' પ્રત્યય : ગિગિહે, તરુહે.

૫. ૨. 'હુ' પ્રત્યય : સામિહુ, તરુહુ.

૪/૬. ૨. 'હુ' પ્રત્યય : તરુહુ; સકિણિહુ.

૭. ૧. 'હિ' પ્રત્યય : કલિહિ.

૭. ૨. 'હિ' પ્રત્યય : નિહિ; 'હુ' પ્રત્યય : કુહુ.

ઞીલિંગ

૧/૨. ૧. અપ્રત્યય : ધણ, રેહ, મુહ, સિલ, ભલિલ, કિત્તિ, પઠકિ, દિણ્ણી,
વંકી.

૧/૨. ૨. અપ્રત્યય : ઉદાહત પદોમાં આવતુ નથી અન્યત્ર મળે છે
'ક' (૬ 'એ') પ્રત્યય—જજ્જરિઆહિ, જજ્જરિઆઓ, અંગુલિક, ધુગિહિ,
સલ્લપહિ, વિવામિણિઓ. 'મનિજહિ' માં પૂર્વવર્તી 'અ' લુપ્ત થયો છે.

૩/૧. 'એ' પ્રત્યય—યદિમએ, ભઠકિએ, નિદએ, કંતિએ.

૩/૨. 'હિ' પ્રત્યય—દિતહિ, સરિહિ.

૫/૧. 'હે' પ્રત્યય—માલહે.

૫/૨. 'હુ' પ્રત્યય—વયસિઅહુ.

૪/૬. ૧. 'હે' પ્રત્યય—અલહંતિઅહે, 'જ'પિરહે, તહે, તિસહે, ધણહે,
મજ્જહે, નિવાસહે, મુદ્દકહે, હાસહે; જ્ઞેઅંતિહે, મેદનંતિહે,
રામાવલિહે; કંગુહે.

'ગણ્ણતિએ' (૩૩૩) પ્રાકૃત છે.

૪/૬. ૨. 'હુ' પ્રત્યય : વયસિઅહુ; 'હુ' પ્રત્યય : માયદ

૭/૧. 'હિ' પ્રત્યય : એકહિ, ઉજ્જેણિહિ, ગિદિહિ, વારાણસિહિ,
સલ્લપહિ, સંધિહિ; 'હિ' પ્રત્યય : મહિહિ.

૬/૨. 'દિ' પ્રત્યય દિમિદિ.

૮/૧. અપ્રત્યય ડધ, ધપ્પિ, પુત્તિ બદિપ્પિ, અદિ, ગોદિ,
'એ' પ્રત્યય અમિએ, બદિપ્પએ, મિદીએ;

'ધ' પ્રત્યય અમિ, મુદિ •

૮/૨. 'દો' પ્રત્યય તરણિદો

મંગોધન એકવચનનો 'એ' મિદીએ મા ૭૬જાતર દોષ દગયો છે 'દે' નું
નળ 'એ' મા (તસ્યે > તન્ન > તસે > તદે એવા ફરે) છે.

પહેલો ને બીજો પુરુષ સર્વનામ

એકવચન

બહુવચન

પહેલો પુરુષ

બીજો પુરુષ

પહેલો

બીજો પુરુષ

૧. હઉં તું અમે, અન્હોં તમે, તુન્હોં

૨. મહું તણ, પહું , , , ,

૩. , , અમ્હેંદિ તમ્હેંદિ

૪/૫/૬. મહુ, મગ/મુ તહ,તહિ,તુજાં તમ અન્હાદેં તમ્હાદેં

૭ મહું તણ, પહું અમ્હામુ તમ્હામુ

૭૬ને કારણે 'અમ્હાં' નું 'અમ્હાદેં' થયું છે

અન્ય વિગિષ્ટ આર્વાનામિક રૂપો

પ્રત્યય

અગ

રૂપ

પ્રથમા/દ્વિતીયા એકવ.

જ, ત (નપુ)

ધુ, નં.

, , બહુવ એ (અ, ઇ) ત, એ, ઓ તે,તે,તિ; એ,ઓ,

પન્વમી એકવ તો જ, ત, ઇ જણો, તણો, મ્હો

મતમી દિ જ, ત, ક, અન, જલિ, તલિ, કલિ,

એક અજલિ, એકલિ.

'એ' નું પું ૧/૨ એકવ મા 'એલોં'; નપુ. ૧/૨ એકવ મા 'એક' અને પછી એકવ મા 'આ' આગ-૧૨નાળા 'નમુ', 'તામુ', 'મમુ' એવા રૂપ થાય છે ઉપગત પ્રાકૃત સમયથી પ્રચલિત રૂપો પશ્ચ વપરાય છે આર્સિંગ અંગ્રે અકાગત કે આકારાન હોય છે—'જ', 'જા', 'ત', 'તા' વગેરે

અનુગો

૨/ગો

વિભક્તિપ્રત્યયો દર્શાવાતા અર્થગંગાઓનો કોઈ છાયાવિશેષ, અથવા તો જુદો જ અર્થગંગાંધ દર્શાવવા ગંરૂતમાં અમુક રૂપો ખાસ વપરાતાં. એવાં રૂપોનો વપરાશ મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં વધતો ગયો. અર્થદૃષ્ટિએ તેવા શબ્દો મૂળથી દૂર ખસતા ગયા, અને વ્યક્તિતાની દૃષ્ટિએ શીઘ્ર શબ્દોને પડછે ગોણું બનતા ગયા. ધીમે ધીમે વિભક્તિપ્રત્યયોનું કાર્ય ને ધ્યાન આ અનુગો લેતા ગયા. લિંગલિન્ગ વિભક્તિઓના અલગ અલગ પ્રત્યયો ધ્વનિપરિવર્તનને પરિણામે એકરૂપ બનતાં જ્યારે અર્થગૂંચવાડો થવા લાગ્યો, ત્યારે અનુગો દ્વાગ તેમથી રસ્તો કઢાતાં તેમને વપગશ વધતો ગયો. પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશમાં નવનવા અનુગો ચલણી બન્યા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં તે બંને રીતે વપરાયા છે : નામિક અંગ સાથે સમસ્ત રૂપે, તેમ જ વિભક્તિપ્રત્યયને યોગે. તેમની યાદી નીચે પ્રમાણે :

‘સાથે’ અર્થમાં : સમાણ (મં. ‘સમાન’; મં. ‘મમમ’=‘સાથે’ ને અનુસરીને) — (મમસ્ત) ‘પથરક્ષમસમાણ’ ૪૧૮.૩; (તૃતીયાને યોગે)

‘પુષ્કવદિ સમાણ’ ૪૩૮.૩

સાહુ (=મં. ‘સહ’) ૪૧૯.૫, ૩૫૬.

‘વિના’ અર્થમાં : વિહુ. (મં. ‘વિના’). (તૃતીયાને યોગે). ૩૫૭.૩, ૩૮૬.૧, ૪૨૧.૧, ૪૪૧.૨.

‘માંથી’ અર્થમાં : હોંતહિ (=‘હો’નું વર્ત. ફ.), (પંચમીને યોગે). ઉદાહરણો : મૂળ ૩૫૫, ૩૭૨.૧, ૩૭૩.૧, ૩૭૯.૧ ને ૩૮૦.૧ નીચે. ફિહિ (મં. ‘ગિયત’) સમસ્ત—‘હિઅયદિહિ જમ નીસરહિ’ ૪૩૬.૪ = ‘જો’હૃદયથી—હૃદયમાંથી નીસરે’. ‘અમ્હાસુ દિઅં’ (૩૮૧) અને ‘તુમ્હાસુ દિઅં’ (૩૭૪) એમાં ‘દિઅં’ અનુગારૂપે છે કે ‘રહેલું’ અર્થે, તે મંદર્ભ વિના નક્કી ન થાય.

‘માટે’ અર્થમાં : કેહિ (મં. ‘કૃતે’, પ્રા. કએ, કએહિ), તેહિ, રેસિ, રેસિં (+ ‘રેસ’ ? નું ત. એકવ.) અને તણુણ (‘તન’-‘તણુ’ નું ત. એકવ.) (પદ્મીને યોગે). ઉદાહરણ મૂળ ૪૨૫ નીચે.

‘મંચધી’ અર્થમાં : કેરહિ (ન. કેરહિ, સી; કેરી; મં ‘કાર્ય’ ?) અને તણુહિ (ન. તણુહિ, સી. તણી; સં. ‘તન’ ?), (પદ્મીને યોગે). જુઓ

સૂત્ર ૪૨૨ (૨૦, ૨૧) તથા ૩૬૧-૧, ૩૭૩-૨, ૩૭૬-૫. અર્વા.
શુભરાતી કાવ્યભાષામાં 'કેરું' 'તણું' શ્રવતા છે.

૬. પ્રયોગો

૧. વર્તમાન કૃદંત પ્રથમા એકવચનનું રૂપ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થે વપરાય છે.
જદ મળ્યા ઘરુ ઇંતુ ૩૫૧ 'ને ભાગીને ઘરે આવત.' જદ સસિ છોદ્ધિંતુ તો
મુહ-કમલિ સરિવિમ લહતુ ૩૬૫. ૧ 'ને ચદ્ર છોલવામાં આવ્યો હોત, તો
મુખકમળની સાથે સમાનતા પામત.'

વર્તમાન કૃદંતનો આવો અર્થ પ્રાકૃત ભૂમિકાથી જ વિકસી ચૂક્યો હતો.
હેમચ દ્રે પ્રાકૃત વિભાગમાં (સૂત્ર ૮.૩.૧૮૦) આ વાત નોંધી છે.
અર્વાચીન શુભરાતીમાં પ્રયોગ શ્રવંત છે.

૨. 'શુ' પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે.
એચ્છશુ ૩૫૩, કરશુ ૪૪૧.૧.

૩. 'વ' પ્રત્યયથી સાધિત વિધ્યર્થ કૃદંત હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય
છે. દેવં ૪૪૧.૧.

વિભક્તિપ્રયોગો.

૪. તૃતીયા. નિરપેક્ષ ('એન્સોલ્યુટ') રચનામાં:

પુત્તે જાણ કવણુ ગુણુ ૩૬૫.૬ 'પુત્ર જનમ્યે શૌ લાલ ?'

પુત્તે મુણ કવણુ અવગુણુ ,, 'પુત્ર મયે શુ' તુલસાન ?'

વિણ દિદે મુહુછવી હોદ ૪૨૩.૨ 'પ્રિય દીકે (=દેખ્યે) શુભરાતા થાય છે'

૫. ચતુર્થી/પઞ્છી. (૨) નિરપેક્ષ રચનામાં:

પિમહો પરોક્ષહો નિદ્ધી-કેવે ૪૧૭.૧ 'પ્રિયતમજી આંખથી દૂર હોતે
હતે નિદ્રા કેવી ?'

(૨). વર્તમાન કૃદંતવાળી નિરપેક્ષ રચનામાં:

પિમ જોઅંતિહે મુહ-કમલ ૩૩૨.૨ 'પ્રિયતમનું મુખકમળ નેતાં.'

પહલે નિતતાહ ૩૬૨ 'એ ચિંતવતાં' જાહે અવરોપક જોઅંતાહે ૪૦૬

'જેમના અરસપરસ નેતાં'. દેતહો હલે ઉચ્ચરિય, જુગજંતહો કરવાલુ

૩૭૬.૨ 'દેતાં હું ભિગરી, યુદ્ધ કરતા તલવાર'.

અર્વાચીન શુભરાતીમાં 'ઓલતાં, કરતા, ફરતા' વગેરેમાં દેખાતી રચનામાં આ
પ્રયોગ ભિતરી આવ્યો છે.

(૩) 'પ્રત્યે' 'તરફ' અર્થે : કુંજર અન્નહૈં તરફરહૈં કોટ્ટેળ ઘલ્લઈ હત્યુ ૪૨૨ ૯
'હાથી બીજ તરુવર તરફ તો કુતૂહળથી સુંદ ફે'ક છે.'

સિંહ લ્હસિંહ સંઘસુ ૪૫૫.૩ 'શિર ખાંધ તરફ ઢબું છે'.

સાહુ વિ લોહ સત્વાવત્યહૈં આલવણ કરેઈ ૪૨૨.૨૨ 'સ્વરથ અવરથા
વાળા પ્રત્યે (=ની સાથે) તો સૌ લોક ખોલે.'

(૪) 'જુ' પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામનું ૫ઠીનું ૩૫ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે
વપરાય છે. અક્ષરણહૈં ૩૫૦.૧, મુંજળહૈં ૪૪૧.૧.

(૫) નીચેના ક્રિયાપદોને યોગે :

તુલના અને અનુકરણવાચક : 'ઉવમિઅ'—સીંહો ઉવમિઅઈ
૪૧૮.૩ 'સિંહ સાથે સરખાવાય છે'. 'અણુહર'— સુપુરિસ કંગુહે
અણુહરહૈં ૩૬૭.૪ 'સતપુરપ કાંગને મળતા આવે છે'. સસિ વિઅહો
અણુહરઈ ૪૧૮.૮ 'અંદ પ્રિયતમને મળતો આવે છે'. 'આ'—તત્તસુ
જ્ઞાણવિણુ ૪૪૦ 'તરવનું ધ્યાન ધરીને'. ૫જુ છમ્મુહુ જ્ઞાઈવિ ૩૩૧માં
'આ' દ્વિતીયાને યોગે વપરાયો છે. 'ગણ'— તાળ ગણતિઈ ૩૩૩ તેમને
ગણતાં.'

૧. સપ્તમી. (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં :

અવસરિ નિવઢિઅઈ ૩૫૮.૨ અને એવી બે રીતે ૩૭૦.૩, ૩૮૩ ૨,
૩૯૬.૨, ૪૦૬.૨, ૪૧૮.૮, ૪૨૨.૧૨ ને ૪૨૭.૧ એ ઉદાહરણોમાં.

(૨) 'જુ' પ્રત્યયથી બનેલા ક્રિયાનામનું સપ્તમીનું ૩૫ હેત્વર્થ કૃદંત
તરીકે વપરાય છે : મુંજળહૈં ૪૪૧.૧

૭. ધતર વિશિષ્ટ પ્રયોગો. હેત્વર્થ કૃદંત સાથે ન અને જાનાં ૩૫ મૂળ
ક્રિયાની અતિદુષ્ક્રતા કે કરવાની અશક્તિનાં વાચક છે. ત અક્ષરણહૈં
ન જાઈ ૩૫૦.૧ 'તે કંઈ જતું નથી'; સુહુ મુંજળહૈં ન જાઈ ૪૪૧.૧
'સુખ ભોગવું જતું નથી' (=ભોગવી શકાતું નથી). અર્વા.
ગુજરાતી તથા હિન્દીમાં આ પ્રયોગ જીવંત છે, અને ન
વિનાની રચના હિન્દીમાં કર્મણિ રચના તરીકે ગિર ધર્ષ છે.
ઉપરાંત 'બલિ કિર્ણહૈં', 'ભાલ્લા હુઆ', 'ન-વિ તિલતાર',
'એકકહિં અગિખહિં સાવણુ અન્નિહિં ભાદવઉ', 'ઠાઉ ફેડધ',

‘વડા ઘર’, ‘દહ-કેવર’, ‘અહો મુદ્દે’, ‘કનજો કવણેણ’, ‘સુદ
ચક્રેષ્ઠ’, ‘અગણ લાખવિ’, ‘મઈ જાણિઉં’, ‘ધર હોમ’, ‘પરિઅ
આસ’, ‘કાઈ જોતિયએણ’, ‘પરિ પડહિ’, ‘કવણુ ગુણ’,
‘મણારહ વહધ’, ‘તેહુ તેહુ’, ‘જેત્યુ-વિ, તેત્યુવિ’ ‘અંતરુ દેધ’,
‘ન લાંતિ’, ‘ન એમ ન તેમ’, ‘વિમ્હધ પાડિઉં’, ‘સાવ-સલોણી’,
‘જહિ કહિ-વિ’, ‘કહિ...કહિ’, ‘જમ પરમત્યુ પુરુષ’,
‘અપૂગધ કાસિ’, ‘મજ્જીસડી દેધ’, ‘અધકિઆ’, ‘ઉદ-બઈસ
કગવિઆ’, ‘કઈ નાઈ’, ‘ધૂલડિઆ-વિ ન દિદ’, ‘પિઆસ છિજજધ’,
‘એતહે તેતહે’, ‘કિ અજિલ ચડાદુ’ વગેરે રૂઢાંકિતો મોટ
લાગે અપભ્રંશ વાગ્યાપારમા વિકસેલી વિશિષ્ટતાઓ છે, અને
તેમનો ફીક ફીક અંશ ગુજરાતી, હિન્દી આદિ અર્વાચીન ભાષાઓમાં
હજી જળવાઈ ગયો છે.

ઉચ્ચાર

આ પૃથક્કરણથી પ્રાપ્ત સામગ્રીમા ‘પ્રાચીન’ અને ‘આર્વાચીન’ તથા
ભિન્નદેશીય લક્ષણોની સેજબેજ વરનાઈ આવે છે. આધારભૂત ઉદાહરણોનાં મૂળ
સ્થળકાળની દૃષ્ટિએ વિવિધ હતા એ એનું કારણ છે.

વ્યંજનોના લોપને બદલે ધોપતવનું વક્ષણ તથા ઝંકાર અને મંયુક્ત
પરવર્તી રકાર તથા જકાર જાળવી રાખવાનું વક્ષણ અપેક્ષાએ પ્રાચીનતાસૂચક છે.
ખીન્ પક્ષે સંયુક્ત વ્યંજનોના ચેકતવનું વક્ષણ અપેક્ષાએ આર્વાચીનતાસૂચક છે.

ઞવરમધ્યવર્તી મૂ ને વ ની તથા સયુક્ત પરવર્તી રૂ ની જાળવણી, સકારવાળું
લવિષ્ય અંગ, જવાળું લવિષ્યઆગાર્થ અંગ, આગાર્થ ખીજ પુ. એકવ. નો દ,
જૂતકૃદંતનો દ્વય, સંજધક જૂતકૃ. નો ફડ, હેત્વર્થનો દ્વ, વિધ્યર્થકૃ. નો દ્વય
ને પુલિંગ પ્રથમા એકવ.નો અડ એ પ્રસયો તથા નપુંસકલિંગનાં રૂપો : આ
લક્ષણો પાછળથી ગુજરાતીની વિશિષ્ટતા બન્યાં છે. તો સામે પક્ષે, ઞવરમધ્યવર્તી
મૂ નો વૈ કે લોપ તથા વ નો લોપ, સંયુક્ત પરવર્તી રૂ નું સાદૃષ્ય, હકારવાળું
લવિષ્ય-અંગ, સંજધક જૂતકૃ. નો દ, હેત્વર્થ તરીકે વપરાતાં ‘ણ’ પ્રસયવાળાં
૩૫, પુલિંગ પ્રથમા એક. નો આ તથા નપુંસકલિંગનો અભાવ : આ લક્ષણો
પાછળથી વજ, ખડી જોડી વગેરેના પશ્ચિમી હિંદી ભાષાજૂથની વિશિષ્ટતા બન્યાં છે.

હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમા કેટલાક 'મિશ્ર' લક્ષણો ધરાવતા પદો પણ છે, જેમા પુ. પ્રથમા એકવ. ના અડ ને આ વાળા લિન્નદેશીય ઉપો સાથેસાથ વપરાયા છે બોધીનક્ષણોની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોની ભાષાને વધુ સ્ફુર્તતાથી તપાસવી જોઈએ.

પણ ઉપર તારવેલી હપ્તકતો પગથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોના અપભ્રંશને પ્રાચીન ગુજરાતી, પ્રાચીન મારનાડી કે પ્રાચીન હિન્દી કહેવી એ એકાગ્રી અને આશ્ચર્યીય છે એ ઉદાહરણોમા ઉક્ત ત્રણે ભાષાઓની કેટલીક લાક્ષણિકતા બીજરૂપમા ધરાવના પદો છે એવું વિધાન કરીએ તો જ તે વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ ગણાશે

હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ ઉદાહરણોની અર્થચર્ચા

હેમચંદ્રે ઉદ્ધૃત કરેલા અપભ્રંશ ઉદાહરણોનો અર્થ અનેક કારણે અનેક સ્થળે અશત્ અરપટ્ટ, અગ્રાત કે મતભેદનો વિષય રહ્યો છે. આચીનોમા ત્રિવિક્રમ, ઉપકલ્પશગણિ વગેરેએ તથા અર્વાચીનોમા પિશેય, ગુલેરી, દેસાર્ધ, વૈઘ, આલ્ડોર્ડ, દિ પ્રીમ વગેરેએ-આમ કરીને છેલ્લા બેએ ચિંત્ય ગયાનોનું અને ગ્રીણુવટથી-અર્થવિવરણ કહ્યું છે. તેમાથી કેટલીક ગૂચો ઉકેલવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. સંદર્ભશ્રિ નીચે પ્રમાણે છે. (ઉદાહરણોનો નિર્દેશ સૂત્રાનુસાર છે) :

પિશેય : હેમચંદ્રસ આમાતિક દેર પ્રાકૃત-સ્પ્રાકન, ભાગ-૧ (૧૮૭૭), ૨ (૧૮૮૦)

,, : માતેરિઆલીન ત્સુર કેન્નીસ દેસ અપભ્રંશ (૧૯૦૨)

ગુલેરી (અધધર શમી) : પુરાની હિંદી (મૂળ પ્રકાશિત : નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, નવીન સંસ્કરણ, ભાગ ૨, ૧૯૨૨; પુસ્તકાકારે ૧૯૪૮; પૃ. ૧૫૧-૨૧૫)

દેસાર્ધ (મોહનલાલ દવીચદ) : જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧ (૧૯૨૬), પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨૮-૧૮૪.

વૈઘ (પરશુરામ લક્ષમણ) : પ્રાકૃત વ્યાકરણ (૧૯૨૮)

વૈઘ (, ,) : પ્રાકૃત આમર ઓવ ત્રિવિક્રમ (૧૯૫૪)

આલ્ડોર્ડ (લુક્વિશ) : અપભ્રંશ-સ્તુદીન (૧૯૩૭)

દિ પ્રીસ (કે.) : અપભ્રંશ સ્ટુડીઝ (જર્નલ ઓવ દ. અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ૭૪. ૧૯૫૪, ૧-૫, ૧૪૨-૧૪૬)

સ્વકૃત : અપભ્રંશ વ્યાકરણ (૧૯૬૦)

૩૩૯

તણુહં તખ્જી લગિ ન-વિ, તે અવડ-મડિ વસંતિ
અહ જણુ લગિવિ ઉત્તરધ, અહ સહ સઈ મજ્જંતિ

ત્રિવિક્રમમાં 'તે' પાઠાંતર પણ છે. અન્યત્ર 'તે' છે, જે ઉદયસૌભાગ્યગણી, પિશેલ, આલ્ડોઈ, વૈદ્ય, શુક્લેરી, દેસાઈ, દિ પ્રીમને માન્ય છે. ઉપરાંત આલ્ડોઈ 'સહ સઈ' ને બદલે 'સહસઈ' (= સહસાનિ, 'હજારો') લેવાનું સૂચવે છે. ઉદાહરણરૂપ દુહો એક અન્યોક્તિ છે, અને તેનો લાવાર્થ સ્પષ્ટ ન પડકાવામાં 'તે' ને બદલે 'તે' પણ કારણભૂત છે. પ્રસ્તુત અર્થ છ સંગ્રામ ખેલતા વધાર સુભટોનો: સ્વામીલક્ષ્મી સંનિકોને માટે રણમંગ્રામમાં એ જ ગતિ હોય છે —કાં તો તેમની સહાયતાથી સ્વામી વિજય પ્રાપ્ત કરે છે મંગ્રામ 'તરી' જાય છે, કાં તો તેઓ સ્વામીની સાથે જ ખપી જાય છે—'હૂએ' છે, ધરાકાંઠે જગતા હૈયા (ચીવા) જેવા તૃણને માટે પણ, તેમના સ્થાનને કારણે એ જ ગતિ હોય છે : કાં તો તેમનો આધાર લઈને, હૂળતો માણુમ તરી જાય છે, અથવા તો તેઓ તૂટી જઈને, હૂળતા માણુમની સાથે જ હૂએ છે.

દિ પ્રીસે યોગ્ય રીતે જ પંચતંત્રની આર્યા (૧, ૩૪) તુલના માટે ટાંકી છે :

મતસ્ય નદીકૂલે તસ્ય તૃણસ્યાપિ જન્મ કલ્યાણુ

યત્ સલિલે-મર્જીનાકુલ-જન-હસ્તાલમ્બનં ભવતિ

'નદીકાંઠે જન્મેલા ધાસનો પણ જન્મ કલ્યાણરૂપ છે, કેમકે તે પાણીમાં હૂળવાથી આકુળન્યાકુળ થયેલા લોકોના હાથનો આધાર બને છે.' 'તે' પાઠ લેવાથી અર્થ બેસે તેમ નથી. 'તે' = 'એટલે, તેથી.' તેમાં પૂર્વાકયને હેતુ અને ઉત્તરવાક્યને પરિણામ લેવાનું છે. પણ 'તે' લઈને 'જ' (= કારણ કે) તેની આગળ સમજતાં અર્થ દીવા જેવો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. 'તૃણ માટે એ જ ગતિ છે: એ પરિસ્થિતિના પરિણામે તે ધરાકાંઠે વસે છે' એ અર્થ દેખીતો જ બેઠે છે. વસ્તુસ્થિતિ બહારી છે. ધરાકાંઠે વાસ છે એ હકીકતને પરિણામે જ તેમને માટે એ જ માર્ગ રહે છે. તોરવાસ કારણ છે, ગતિદય પરિણામ છે. ઉદયસૌભાગ્ય-ગણીનો લાવાર્થ પણ તે ખોટો રહેતો ચડી ગયા હોવાનું સૂચવે છે. તેઓ કહે છે : જે ખીજુ કોઈ પણ 'મરુ' કે શત્રુઓને જીતું' એ બે પ્રકારને વળગી રહેવા માગે છે, તે આવી જ મંકડામણમાં હોય છે. વસ્તુતઃ 'અર્થ' છે—આવી મંકડામણ જેણે પોતા માટે પમંદ કરી હોય તેને પણ ધરાકાંઠેના ધાસની જેમ એ જ ગતિ હોય છે.

૩૪૦/૨

દુહું દિસિંહું—આલ્ડોઈ અને તેને અનુસરીને દિ પ્રીસ અનવધાનથી એમ સમજ્યા

છે કે હેમચંદ્ર સમગ્ર બહુવચન 'દુહું દિસિંહું' ને પછી બહુ-

વચનના ઉદાહરણ તરીકે આપવાની જૂલ કરી છે વારતવમાં
 વૃત્તિમાં હેમચંદ્રે ‘પ્રાયોગધિકારાત્ શ્વચિત્ મુષોડપિ હું’ એમ
 સપ્તમી બહુવચન માટે પણ ‘હું’ વપરાતો હોવાનો પેટાનિયમ
 આપીને તેના એટલે સપ્તમી બહુવચનના—ઉદાહરણ તરીકે જ ‘હું
 દિસિહિ’ આપ્યો છે. એટલે તેમાં હેમચંદ્રનો કશો પ્રભાવ નથી.

૩૫૦/૨

ફારો’તિ જો દિઅડઉં અપ્પણુડું, તાહું પરાઈ કવણુ ધણુ
 રાખેજીહુ લોઅહોં અપ્પણા, બાલહેં જાઆ વિસમ યણુ

પાઠાંતર : ‘લોઅહોં’ને બદલે ‘તરણુહોં.’

આલ્સડોઈ : અપ્પણા = આત્મીયો (જનનો)

બાલહેં—દિ ગ્રીસ : બાલહે જાઆ = બાલાયા : જાયાયા :

ઉદય° ને દિ ગ્રીસને અનુસરી ‘અપ્પણા’ ને ‘આત્માનમ’ (= પોતાને, જાતને)
 સમજવાનું છે. ‘બાલહેં’ હેમચંદ્ર પંચમી તરીકે લે છે, તેથી અને ‘જાઆ’ એ
 ‘જાયા’ કે ‘જાતા’ જ હોઈ શકે એથી સમજાયા દિ ગ્રીમને ઉત્તરાર્ધનો અર્થ
 કરવામાં મુશ્કેલી પડી છે, અને ‘જાઆ’ને પ્રત્યયરહિત ધબ્બી ગણવાની ફરજ
 પડી છે. વારતવમાં ‘બાલહેં’ દેહલીદીપન્યાયે ‘ગકખેજીહુ’ સાથે (પંચમી તરીકે)
 અને ‘યણુ’ સાથે (ધબ્બી તરીકે) લેવાનું છે. એટલે ‘જાઆ’ (=જાનો) સ્વાભાવિક
 રીતે જ ‘યણુ’ સાથે સર્જ શકાશે. અર્થ થશે :

‘જે પોતાનું (જ) હૈયું ફાડે છે (= ફાડે છે), તેને પારકાની દયા કેવી ? હે લોકો,
 (આ) બાલાયા જાતને બચાવજો, (કેમ કે) તેના સ્તન વિકટ બન્યા છે.’

૩૬૫/૩

આયહોં દટ્ટું-કલેવરહોં, જાં વાહિઉ તં સારુ
 જાં ઉચ્છુખ્સખ તો કુડખ, અહ ડગ્ગાંખ તો જારુ

ઉચ્છુખ્સખ—બધા ટીકાકારો તથા વિવરણકારો ‘ઉદ્દમખ’ પાઠ લે છે, ને
 ત્રિવિક્રમ વ૦ કેટલાક મંસ્કૃત હયા ‘ઉત્તમ્યતે’ આપે છે, તો કેટલાક
 ‘આચ્છવતે’ કે ‘સ્થાપ્યતે’. તેનો અર્થ પણ પિશેલ ‘દટ્ટાય છે,’ તો શુભેરી,
 દેસાઈ ‘ઢંકાય છે—એટલે કે દટ્ટાય છે’ એવા કરે છે. આલ્સડોઈ ‘પશુ રહેવા
 દેવું’ એવો અર્થ કરે છે. પણ ‘ઉદ્દમખ’નો એવો કોઈ અર્થ કરવા માટે

કશેા આધાર નથી. હસ્તપ્રતોમાં ‘ ડૂ ’ અને ‘ ઝહ ’ વચ્ચે નિયમ તરીકે ગોટાળો થતો એ અસંત જાણીતું છે. એટલે અહીં ‘ ઉઝહુબ્ભ’ ને ત્યાને ‘ ઉડુબ્ભ’ ચાલુ થઈ ગયું હોવાનો પૂરતો મંભવ છે. ‘ ઉઝહુ’ (= ઉત્સૃ’ટ) નું કર્મણિ ‘ ઉઝહુબ્ભ.’ તેના જૂતકૃદંત ‘ ઉઝહુ’ નો અર્થ ‘ લકત ’ કે ‘ ઉઝિઝત ’ થાય છે. આગમ સાહિત્યમાંથી પાઠઅસદ્મહણ્ણવે તથા અભિધાનરાત્રેન્દ્રે ‘ ઉઝહુ-સરીરા ’ (= જેણે નિઃપૃહલાવે સરીર તથા ઘર ત્યજ્યું છે) એવો પ્રયોગ નોંધ્યો છે. એવો પાઠ અટકળીએ તો અર્થ તદ્દન વિશદ બને છે :

‘ આ બબ્બા કમેવરનો જે કાઈ લાલ લેવાય, તે જ (તેનો) સાર. (કેમ કે જીવ જીડી ગયા પછી તો) બે તેને ત્વજ દેવામાં આવે—નાખી દેવામાં આવે તો ને કાઢી જાય, ને જે બાળવામાં આવે તો ગખ (થઈ જાય)’.

૩૬૬/૧

સાહુ—વિ લોહિ તડપ્કક, વડુતજુહોં તલેથુ
વડુપ્પણુ પર પાવિઅષ, હથે મોક્કલકેથુ

પર—‘પર પાવિઅષ’ અને ‘પરિપાવિઅષ’ બંને પાઠ છે, અને વિવરણકારોએ એક કે બીજો પસંદ કર્યો છે. દિગ્રીસ ‘પરિપાવિઅષ’ સ્વીકારે છે, પણ હેમચંદ્રમાંથી મળતા ‘પર’ના પ્રયોગો (૩૩૫ ૩૩૮, ૩૫૪/૨, ૩૭૬/૨, ૩૬૫/૭, ૩૬૬/૩, ૪૦૬/૨, ૪૧૪/૩, ૪૨૦/૩, ૪૨૨/૩, ૪૩૮/૧, ૩, ૪૪૧/૧) બેતાં જણાશે કે ‘પર’નો અર્થ ‘જ’, ‘માત્ર’ છે, તેમ ‘પર’નું પણ છે, અને હિન્દી ‘પર’થી આનું સમર્થન થાય છે. એટલે દુહાના પૂર્વાર્ધમાં રહેલા સામાન્ય કથનની મર્યાદા ઉત્તરાર્ધના વક્તાવ્યથી બાંધતા મર્યાદામુલક અવ્યય તરીકે ‘પર’ને વ્યાભાવિક રીતે ઘટાવી શકાય છે.

હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાં અંગવિસ્તારક ‘ડ’ અન્યત્ર વ્યાપકપણે મળે છે. તે પાદપૂરક છે, અને આપુ પ્રયોગ ‘મોક્કલે હાથે’ = ‘છૂટે હાથે’, ‘ઉદારતાથી’ સુવિદિત છે. ટીકાકાર ‘મુતકવ’ એવું સંસ્કૃતીકૃત રૂપ આપે છે. એ જૈન સંસ્કૃતમાં સુપ્રચલિત હતું. પૂર્ણાલદ્રના પંચાખ્યાનમાં ‘મુતકલાપ’ (= હિન્દી ‘મુકલાના’=વિદાય માગતી) એમ પ્રેરક નામધાતુરૂપે પણ તે મળે છે. અન્ય પ્રયોગો માટે જુઓ મૂવરાજ જૈન ‘જુદિવિજયકૃત ચિત્રસેન પદાવતી કથા,’ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧ તથા ન્યૂ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરિ, ૧૯૩૮, પૃ. ૩૪૨-૪૩.

સાહુ—એ ‘સાવહુ’ (<સવ્વ-હુ<સર્વે ખનુ) ઉપગથી સધાયો છે. યુજરાતી ‘સહુ’, ‘સૌ’.

તણેણ—પછી ‘કારણેણ’ અધ્યાહત કરવાનું છે. પ્રાચીન ગુજરાતમાં તાદ્ધર્થ ‘ને’ ના પ્રયોગને આ પ્રયોગ મળતો છે.

દુહાનો અર્થ થશે : ‘સહુએ લોક મોટાઈને માટે તડકડિયાં મારે છે : પણ મોટાઈ તો મોકળા હાથથી (જ) મેળવી ચકાય.’

૩૬૭

મઈ જાણિઉં પ્રિય-વિરહિયહું. ક-વિ ધર હોઇ વિઆસિ
નવરિ મિઅંકુ-વિ નિદ તવઇ જિહ દિલુવરુ ખય-ગાસિ

પ્રિય-વિરહિય કેટલાક વિવરણકારોએ ‘પ્રિય’ને અસમસ્ત અને મંગોધનનું રૂપ ગણ્યું છે, પણ સમસ્ત ‘પ્રિયવિરહિય’ વધારે સારી વાક્યરચના આપે છે, અને દિ વ્રીસે બનાવ્યું છે તેમ એ સમાસ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યમાં રૂઢપ્રાય છે.

મઈ જાણિઉં ‘મઈ જાણિઉં’ એ ‘મને થયું’, ‘મને લાગ્યું’, ‘હું એમ સમજ્યો’ એવા અર્થનો રૂઢિપ્રયોગ છે. અપભ્રંશમાં નુપ્રચલિત છે (દેમચંદ્રમાં અન્યત્ર, વિક્રમેાર્ણવીયમાં, કરકંડુચરિત્રમાં). ગુજરાતીમાં પણ તે ઊતરી આવ્યો છે : ‘મેં જાણ્યું જે બૂલી મુજને માત જો’ (મોટાદકર); ‘મેં ઘેલીએ એમ જાણ્યું કે સોડમાં દોઢો મેલ’ (લોકગીત) તથા આજી પ્રયોગોમાં પણ.

ખય-ગાસિ ‘ખય-ગાસિ’નો અર્થ દિ વ્રીસ નિષ્કારણ, ‘પ્રલયકાળે’ લેવાને બદલે સામાન્યતઃ ‘વિનાશકાળે’ એવો લે છે, અને ઉત્તરાર્ધનો પણ ‘પણ વિનાશને વખતે ચંદ્ર પણ સૂઈ જોવો તપે છે’ એવો અનર્થ કર્યો છે. વસ્તુતઃ ‘પણ ચંદ્રેય જોવો પ્રલયકાળે સૂઈ તપતો હોય. તેવો તપે છે’ એ જ સ્વાભાવિક અર્થ છે. પ્રલયકાળે સૂઈ તેના સાત કે બાર ગ્વરૂપે તપે છે તે જાણીતી પૌરાણિક માન્યતા છે (જુઓ વિષ્ણુ તથા અન્ય પુરાણોનાં પ્રલયવર્ણનો). વિરહાવસ્થામાં ચંદ્ર પ્રલયકાળના બાર સૂર્યો જોવો અત્યંત દાહક લાગે છે એ જાણીતી વચનલાંબિનું જ ઉચ્ચારણ છે.

૩૮૬/૧

ખગ્ગ-વિસાહિઉં જહિં લહહું, પિઅ તહિં દેસહિં જાહું
રણ-દુખિમકમેં લગ્ગાઈ, વિણ જુજાએ ન વલાહું

વલ્—‘વલાહું નો અર્થ દોષકવૃત્તિને અનુસરીને પિચૈલ, પૈલ, ગુલેરી, દેસાઈ તથા આસ્તરોડેઈ ‘મગ્ન નથી આવતી’, ‘આનંદ નથી પડતો,’ ‘સુખ નથી થતું’ એવો અર્થ કર્યો છે પણ તે માટે આધાર શો છે તેનો કોઈને ખ્યાલ આવ્યો નથી. ગુલેરી અને દેસાઈ એ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે દોષકવૃત્તિ ‘ન રતિ’ શાસ્ત્રમઃ’ એમ અર્થ આપે છે, પણ તે મતોષકર નથી.

વાસ્તવમાં દોષકવૃત્તિએ આપેલો અર્થ ભાવાર્થ છે. ‘ભગ્ગાઈ’ અને ‘વલાહું’ એક ખીજના વિરોધમાં સાથે ઘટાવવાના છે. દુર્લિક્ષ—દુકાળથી શરીર ક્ષીણ થઈ જાય—ભાગી પડે, પછી તે યોગ્ય આહાર મળે તો પાછું વળે. આ ગુજરાતી પ્રયોગ ‘તેનું શરીર વળ્યું’ તે જ દુહાનો ‘વલાહું’ ‘વળ્યું’ એટલે મંદવાડમાં દૂબળું થયેલું શરીર ભરાઈને સારું થતું—મૂળ સ્થિતિમાં પાછું આવતું. આ વિશિષ્ટપણે ગુજરાતી પ્રયોગ છે : રોગ વગેરેથી શરીર ભાગી પડે અને આહારથી વળે, તેમ યુદ્ધપ્રિય યુદ્ધ વિના ભાગી પડે અને યુદ્ધ મળતા સારો થાય. એટલે દુહાનો અર્થ થશે :

‘હે પ્રિય, ખડ્ગથી સાધેલું’ (ખડ્ગ વાપરીને પ્રાપ્ત થતું) જ્યાં આપણને મળે તે દેશમાં જઈએ, (અહીં) મગ્નમના દુકાળથી આપણે તો ભાગી પડ્યા : યુદ્ધ વિના આપણું શરીર નહીં વળે’

છે. શુદ્ધ પ્રાસ કાં તો જુદો જ શબ્દ ને કાં તો જુદો અર્થ માગે છે. 'હોષિ' નો મંત્રવ વિચારી ગકાય. તે પછી પણ 'હિંક' 'બોમો રહે' જેવા સામાન્ય અર્થમાં સમજવાનું છે. 'ધતકિ' = 'એટલું', નહીં કે 'આમ'. અર્થ યથે :

‘એટલું બોલીને શકુનિ રહી ગયો. પછી દુઃશાસન (આ પ્રમાણે) બોલીને (રહી ગયો): ‘જો મારી આગળ આવો (?) બોમો રહે તો હું જાણુ કે આ (ખરો) હરિ.’

૩૮૫/૧

જિયં તિયં તિકખાલેવિ કિર, જમ્ સસિ છોરિલ્લં તુ
તો જમ્ ગોરિલ્લં મુહ-કમલિ, સરિસિમ કા-વિ લહ તુ

ત્રિવિક્રમ (પાઠાંતર), વૈદ્ય, ગુણેરી, દેસાઈ : તિક્ખા લેવિ.

ત્રિવિક્રમ (પાઠાંતર), પિશેલ : તિક્ખાલેવિ, તિક્ખાલેવિ.

ત્રિવિક્રમ, પિશેલ, વૈદ્ય : કર.

ત્રિવિક્રમની એક પ્રતમાં ‘તીક્ષ્ણા લાલા’ છે : ગુણેરીએ (ને તેને અનુસરી દેસાઈએ) ‘તીક્ષ્ણ’ નો અર્થ ‘તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો’ કરીને તેનો મંબધ ‘કર’ (= કિરણ) અને ‘મસી’ બંને સાથે ઘટાડ્યો છે. વૈદ્ય ‘તીક્ષ્ણ કિરણો છોલી કાલ્યા હોય’ એવો અર્થ કરીને ‘લેવિ’ ને છોડી દીધો છે, અને ‘સર’ (= શર) પાઠાંતર સાથે ‘તીક્ષ્ણ જાણોથી ચશીને છોલ્યો હોય’ એવો અર્થ કર્યો છે. પિશેલે પણ ‘તિક્ખાલે’ પાઠને આધારે ‘જો મંદ્ર કાઈક રીતે પોતાના કિરણો તીક્ષ્ણ બનાવે’ એવો અર્થ કર્યો છે, પણ તેમાં ‘તિક્ખાલેવિ’ અને ‘છોલિલ્લં’ તુ નો વ્યાકરણાનુસાર અર્થ નથી કર્યો.

તિક્ખાલેવિ પ્રથમ તો ‘તિક્ખાલેવિ’ એ એક જ શબ્દ છે. તેમાં આખ્યાતિક અંગ ‘તિક્ખાલ્’ છે. ‘તિક્ખાલ્’ એટલે ‘તીક્ષ્ણ બનાવવું’ : ‘તિક્ખાવ’ જેવો જ અર્થ છે. દેશીનામમાલા (૫, ૧૩) માં હેમચંદ્રે ‘તિક્ખાલિય’ શબ્દ ‘તીક્ષ્ણીકૃત’ અર્થમાં નોંધેલો છે. પાદઅલ્પચીનામમાલા (૫૬૦) માં પણ તે ‘નિશાત’ (= તીક્ષ્ણીકૃત) ના અર્થમાં આપ્યો છે. પાદઅસદ્મહાવૈયોએ સુરસુંદરીચરિત્ર (૧૨, ૧૦૬) માંથી ‘તિક્ખાલિલ્લં તિ’ પ્રયોગ નોંધ્યો છે.

કિર બોલું 'કર'ને બદલે ૩૪૯/૧ (નિઅ-મુદ-કરહિં વિ મુદ કિર)ની જેમ અહીં 'કિર' (= કિલ) એ ઉત્પ્રેક્ષાસૂચક અવ્યય જોઈએ.

‘તિકખાલેવિ’ મંગધંક જૂ. કૃ. નહીં, પણ હેતુર્થ લેવાનું છે. અર્થ યથો: ‘ગમે તેમ કરીને ચંદ્રને તીક્ષ્ણ કરવા માટે ધારો કે છાલવામાં આવે તો તેને ગોરીના મુખકમળની કાંઈક સમાનતા પ્રાપ્ત થાય તો થાય’

૪૨૬/૧

સુમરિજ્જઘ તં વલ્લહલ્લે, જં વીસરઘ મણ્ણહલ્લે

જહિં પુણ્ણ સુમરણ્ણ જહિ ગઙ્ગ, તહો નેહલ્લે કપ્પં નાહલ્લે

દિ વ્રીસ : સુમરિજ્જઘ = ‘સામાન્યતઃ કહેવાય છે’, ‘કહેવાની પ્રથા છે.’

ત્રિવિક્રમ, પિણ્ણ, ગુણેરી: તં વલ્લહલ્લે—‘તે વલ્લભ’

ગુણેરી : મણ્ણહલ્લે—‘મનથી’

પિણ્ણ, ઉદય, ગુણેરી, આલ્લહલ્લે : જહિ (પદાંત ‘જહિં’) = ‘માવત’ = ‘સુધી’

દિ વ્રીસ : જહિ ગઙ્ગ—‘થયો તેવો જ ગયો.’

આ અપભ્રંશ ઉદાહરણના મૂળમાં સપ્તશતકની ૧/૯૫ ગાથા ■ એ લક્ષમાં ન આવ્યાને કારણે તેનો મંતોષકર અર્થ કાઢી નથી આપી શક્યું. માત્ર દેમાર્ધને લાવાર્થ સાચો સમજાયો છે—‘જેનો નેહ છે તે કદી ભૂવી શકતો નથી અને તેના રમણ્યની જરૂર નથી.’ ગાથા નીચે પ્રમાણે છે :

સો જ્ઞામ મંભરિજ્જઘ પલ્લસિઓ જ્ઞે ખણ્ણંપિ હિઅઆહિ

મંભરિઅવ્વં ચ ક્કઅં ગવ્વં-વ પેઅમં નિરાત્તળં

(મુદ્રિત પાઠ ‘ગવ્વંચ’ છે, પણ ‘ગવ્વં-વ’ હોવા ધણો મંભવ છે)

‘મંભારવાનો તો તેને હોય, જે હૃદયમાંથી એક ક્ષણ પણ ખસ્યો હોય : પણ સંભારવા જેવો કયો તે પ્રેમ આધાર વગરનો. હોઈ ગયા જેવો જ ભણવો.’

ઉપયુક્ત અપભ્રંશ દુહામાં ‘વલ્લહલ્લે’ = ‘વલ્લાહું માણુસ’ અને ‘સુમરણ્ણ જહિ ગઙ્ગ’ = ‘મંભારવાની અવસ્થાએ પહોંચ્યો.’ આના પ્રકાશમાં દુહાનો અર્થ આમ યથો :

‘મંભારવાનું તો તે વહાલાને કોય, જેને (મન) જરાક પણ વીસરે. પણ જ્યાં રહેલ મંભારવાની અવસ્થાએ પહોંચ્યો, ત્યાં તેનું નામ પણ શું લેવું ?’ (એટલે કે તે રહેલ ‘રહેલ’ નામને પાત્ર નથી).

ગુજરાતી ભાષાનો કુળક્રમ

ભાષાઓ સતત પરિવર્તનશીલ છે. બોલાતી ભાષાનું સ્વરૂપ ક્રમે ક્રમે મુક્તમ રીતે, અભાનપણે અવિરત પલટાતું રહે છે. વર્ષો રૂપો વાક્યરચના શબ્દભંડોળ અર્થમંડલો ને જાંધારણુ—એ સીમા વધતુંઓધું રૂપાંતર થતું જ રહે છે. અને આ રીતે જેમ કાળને અનુસરીને ભાષામાં વિકાર થાય છે, તેમ સ્થળ અને સમાજજાંધારણુને અનુસરીને એ ભાષાસ્વરૂપમાં પલટો આવે છે. અમુક પ્રદેશ પર એકરૂપે બોલાતી ભાષાની એકરૂપતા ઓછો સમય લાગ્યે જ ટૂંકા રહે છે. તે પ્રદેશના જુદાજુદા વિભાગો અને જૂથો વચ્ચેનો મંબંધ ને વ્યવહાર ઐતિહાસિક આર્થિક ને સમાજિક કારણોને લીધે ઓછો થતાં, તે તે વિભાગનાં લોકોની બોલીમાં આગવી વિશિષ્ટતાઓ વિકસે છે—એટલે કે એકરૂપે બોલાતી ભાષામાંથી બોલીઓ ઉદ્ભવે છે. ઐતિહાસિક જગોની અનુકૂળતા મળતાં આ બોલીઓ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વાળી ભાષાઓ બની રહે છે.

*

ઉત્તર ભારતની ધણીખરી ભાષાઓ ભારત-યુરોપીય પરિવારની છે. એટલે કે મૂળે એકરૂપે રહેલી ભારત-યુરોપીય ભાષાના જ એ રૂપાંતરો છે. ભારત અને યુરોપમાં પ્રચલિત ધણી ભાષાઓનું મૂળ ભારત-યુરોપીય છે. ભારત-યુરોપીય પરિવારની દસ શાખાઓ તે ભારત-ધ્રિની, બાલ્ટિક-સ્લાવિક આર્મિનિઆઈ, આલ્બેનિઆઈ, ગ્રીક, ઈટલિક, સેલ્ટિક, જર્મેનિક, તોખેરી અને હિતો. ભારતીય-ધ્રિનીની એક ઉપશાખા તે ભારતીય-આર્ય—ભારતમાં આવી વસેલા આર્યોની ભાષા. ઉત્તર ભારતની પ્રાચીન સમયની મંરકૃત, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓ તેમ જ તેમાંથી કાળક્રમે ઉદ્ભવેલી ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, જંગાણી વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓ આ ભારતીય-આર્ય શાખાની છે.

*

✓ ભારતીય-આર્યનો વિકાસ ત્રણેક તબક્કામાં વહેંચવો અધ્યયનદષ્ટિએ અનુકૂળ છે : પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય, મધ્યમ ભારતીય-આર્ય અને અર્વાચીન ભારતીય-

આર્થ. વૈદિક ભાષા, સંસ્કૃત વગેરેનો સમાવેશ પહેલી જૂમિકામાં, પાલિ, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ વગેરેનો સમાવેશ બીજી જૂમિકામાં અને હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે ઉત્તર ભારતની અર્વાચીન ભાષાઓનો સમાવેશ ત્રીજી જૂમિકામાં થાય છે.

*

કોઈ પણ ભાષાના વિકાસનું પૂરેપૂરું ચિત્ર તૈયાર કરવાનો આધાર તે માટે ઉષ્ણબંધ માધ્યમસામગ્રીની પર્યાપ્તતા પર રહેલો છે. સાધનસામગ્રીની મર્યાદાથી વિકાસચિત્ર એક કે બીજી દૃષ્ટિએ અધૂરું કે ખામીભર્યું રહે છે. ભાષા એ એક ધ્યવહારાર્થ પ્રયોગનું પ્રતીકતત્ત્વ હોવાથી એનું અસ્તિત્વ બોલનાર સમૂહથી અન્ય ન હોઈ શકે. બોલનાર સમૂહના જીવનમાં થતા પરિવર્તન તેની ભાષામાં પણ કોઈ નહિ ને કોઈ સ્વરૂપે અંકિત થતા રહે છે. એટલે ભાષા-વિકાસની સર્વાંગીણ વિચારણા માટે બોલનાર સમૂહના ઇતિહાસનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. પણ એ જ્ઞાન તે માટે મળતી સાધનસામગ્રીના સ્વરૂપ ઉપર જ અવલંબે એ દેખીતું છે.

*

એક ભાષા બોલનાર સમૂહને બીજી ભાષા બોલનાર સમૂહથી અળગો રાખે તેવી સ્પષ્ટ ભૌગોલિક સીમાઓનો અભાવ, રાજકીય સીમાડાઓનો સંકોચ-વિસ્તાર, સાધુન્યાસી, યાત્રાળુઓ, સૈન્યો, મકદ્દમસ્ત પ્રદેશના લોકસમૂહો, પરદેશી આક્રમણકારો ને જાતિદુલો વગેરેના આનુ ભ્રમણો કે સ્થળાંતરો—આ બધા બળોને લઈને ભારતીય-આર્યમાં એક બીજાથી જુદી તરી આવે તેવી સ્પષ્ટરેખ બોલીઓ વિકસવા આડે ઠીક ઠીક નડતર હતા. અને એવી અલગ બંધિતન ધરાવતી બોલીઓ વિકસ્યા પછી પણ ભાષાસામગ્રીની આપલે વધતેઓછે અંશે આનું રહી પ્રાચીન અને મધ્યમ જૂમિકાની ભારતીય આર્ય બોલીઓમાં આની સામગ્રીની આપલે સારા પ્રમાણમાં થતી રહી હોવાનું જણાય છે. આ કારણે પણ એ બોલીઓના સ્વરૂપનું ચોક્કસ અલેખન કરવાનું કામ સારી રીતે મુશ્કેલ બની જાય છે. આ વાત બીજી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓને તેમ જ ગુજરાતીની પૂર્વજૂમિકાને સમાનપણે લાગુ પડે છે. અર્વાચીન ભારતીય આર્ય જૂમિકામાં પણ રાજકીય, ધાર્મિક કે સાહિત્યિક મહત્ત્વને લઈને ગ્રજ, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી જેવી ભાષાઓની ગુજરાતી ઉપર અસર પડી છે.

*

સમકાલીન સહજન્ય બોલીઓની અસપરસ થયેલી અસર ઉપરાંત બીજી એક દિશામાંથી પણ ભારતીય-આર્ય સમૂહની બોલીઓના વિકાસ-યાપાર પર પ્રબળ

પ્રભાન પડતો રહ્યો છે શિષ્ટ ચતુર્થ, સાહિત્ય ને નસ્કારના લાપા તરીકે
મસ્કૃત મધ્યમ અને અર્વાચીન ભૂમિકાઓને સતત પ્રભાવિત કરતી રહી છે
વિશેષ કરીને અર્વાચીન ભૂમિકામાં નવતર વિલાસો દર્શાવના માટે મસ્કૃતના અખૂટ
અને સમૃદ્ધ શબ્દલઢારનો શતાવ્દીઓથી લાભ ઉઠાવતો આવ્યો છે—જે કે
ખીજે પક્ષે મસ્કૃતમાં પણ તે તે મમયની લોકબોલીઓના પ્રભાવથી પરિવર્તન થતું
રહ્યું છે મસ્કૃત ઉપગત મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશ જેની ખીજ મસ્કૃતોત્થ વ્યાપક
માહિતિક લાપાઓ પણ સમગ્રની લોકબોલીઓ પર પોતાની અમર પાવા
મિના ન જ રહી હોય

*

એક નીજ દિશામાંથી પણ ભારતીય આર્ચના ઇતિહાસને વ્યાપક અસર પહોંચતી
રહી છે આર્ચના ભારતપ્રવેશથી માડીને અત્યાગ સુધી ભારતીય-આર્ચનો અનેક
લિન્ન પરિવારની લાપાઓ—પરલાપાઓ સાથે વધતોઆઉં છે આછોઘેરો
મપર્ક રહ્યો છે તે તે જાપાલાપીઓનું મુકામને મખ્યાણ, તેમનો સારકારિક
કે રાજકીય મોભો, મપર્કનો અવધિ વગેરે અનુસાર તેમના પ્રભાનની માના
અંગે અનુમાન કરી શકાય અંગેની લાપામાં દ્રાવિડી તેમ જ ડાલ-કુડા
લાપાઓના પ્રભાવના ચિહ્નો જોઈ શકાય છે પછીના મમયની વાત કરીએ તો
જાલની ગુજરાતી-ગજરાતીના પ્રદેશનો મમય કાળક્રમે બેકરીયનો, શેઠો,
ક્ષત્રપો, ગૂર્જરા, હજો, આરમો, મોગનો, પારમીઓ, કન્નડલાપીઓ, ફિરંગીઓ,
અંગ્રેજો વગેરે પરદેશીઓ—પરલાપીઓ સાથે રહ્યો છે પણ પ્રાગર્વાચીન અસરોનું
ચોક્કસ રચય અને પ્રમાણ નક્કી કરના માટે આપણી પાસે નજીવા જ સાધનો
છે ગુજરાતીના વિશાળ અધ્યયન કરનામાં ઉપકાર અને એવી ગુજરાતીઓના
ઇતિહાસની જે સામગ્રી આપણને મળે છે તે ઘણી જ અધૂરી છે એ અંગે
મામાન્ય મૂલ્યો અને મમાય અટકળો જ મોટે ભાગે કરવાના રહે છે

*

ભાષાવિકાસના સર્વદેશીય નિઢપણનો મોલનાર સમૂહના ઇતિહાસ સાથે નિકળે
નમ ડ છે એ ખરું, પણ તેના પાવાનો મમય તો તે ભાષાને સીધેમીધી સ્પર્શતી
સાધનસામગ્રીના રચય સાથે છે જોતાતી ભાષાના પૂર્વચરણોના મળતા ઐતિહાસિક
નમૂના જેટલા વિપુલ અને જેટલે અંગે પ્રતિનિધિરૂપ હોય, તથા તેને લગતી
વ્યાકરણ, જ્ઞાત, વગેરે રૂપે રહેલી, ને આનુષંગિક પુરાવા તરીકે કામમાં આવે
તેની સામગ્રી જેટલે અંગે પ્રમાણભૂત અને સમીક્ષિત હોય, તેટલે અશી ભાષાની
પૂર્વભૂમિકાઓનો કડીબદ્ધ અખડ ઇતિહાસ રચી શકાય, અને અતમા અઘતન

ભૂમિકાનો વિકાસઆધાર તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સમજાવી શકાય. આને અંગેની સાધનસામગ્રીના સ્વરૂપનું મહત્ત્વ આંકીએ તેટલું ઓછું.

*

ભારતીય-આર્યના આખાએ વિકાસગાળામાં તેના જે નમૂના મળે છે, તે થોડા અપવાદો બાદ કરતાં, બાબાના બોવચાવના સ્વરૂપના નહિ, પણ ઔપચારિક કે વૈધ સ્વરૂપના છે. બોલીના વાસ્તવિક સ્વરૂપ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા નમૂના ભાગ્યે જ જળવાયા છે. જળવાયેલી ભાષા ધર્મપુરુષ સ્વદેશિક જ છે અને તે પણ વિશેષે કરીને આલંકારિક, અને પાયાની જીવંત બોલી મૃત બની ગયા પછી કૃત્રિમ સ્વરૂપમાં સદીઓ સુધી વિશિષ્ટ વર્ગે જીવતી રાખેલી આમા પ્રાચીન ભૂમિકાનું સાહિત્ય વિપુલ છે. મધ્યમ ભૂમિકાના ભાષાભેદોમાં નિમ્ન સાહિત્ય તેમનાં સ્વરૂપનો મતોપપ્રદ ખ્યાલ આપવા માટે તદ્દન અપર્યાપ્ત છે. ગુજરાતી ભૂમિકાના પ્રાચીન અને મધ્યમ તમકા માટે સેકડો કૃતિઓ અને હસ્તપ્રતો જળવાઈ રહી છે, જે કે આગંભના સમયમા રચાઈ હોય તેવી કૃતિઓ ઘણી થોડી છે પંદરમી શતાબ્દીથી સંખ્યાબંધ કૃતિઓ આપણને મળે છે

†

મંદકૃતના સ્વરૂપના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન માટે તો બીજું એક અમૂલ્ય સાધન પણ ઉપયોગ્ય છે. પાણિનિ અને તેના પુરોગામીઓની અસાધારણ વ્યાકરણી પ્રતિભાને પરિણામે મંદકૃતનું સૂક્ષ્મતમ પૃથક્કરણ અને ઠંડકમાં ઠંડક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને આધારે તૈયાર થયેલું સમકાલીન વર્ણન આપણને મળે છે. પણ પાણિ, પ્રાકૃત કે અપભ્રંશનો પ્રાચીન ભારતીય વ્યાકરણોએ આપેલો વૃત્તાત છુપનાયે તદ્દન ઉપગ્યોટિયો, ગ્રંથ અને પદ્ધતિદોષથી ભરેલો છે અર્વાચીન ભૂમિકાની કોઈ બોલીનું સાચું બોલું કરવાનો પણ પ્રાચીનોએ પ્રયાસ નથી કર્યો—ઔકિતકામા મળતી આછીપાતળી સામગ્રીના અપવાદે.

~

પ્રાચીન અને મધ્યમ ગુજરાતી ભૂમિકા પૂર્ણ પ્રચુર નમૂના મળે છે એમ ઉપર જણાવ્યું છે. પણ તેનાથી બહુ હરખાવા જેવું નથી. કેમકે તેમાંથી અમુક કૃતિઓની જ રચનાનો ચોક્કસ સમય અને સ્થળ આપણે જાણીએ છીએ. બાકીની કૃતિઓ માટે તે ચોક્કસ કયા ગ્રંથને ગ્રંથાંતરે તેના નિર્ણય કરવાનું કે

સાધન નથી, બ્યારે તેમના રચનાસમય અંગે તો સાપેક્ષ રીતે અટકળ કરવા સિવાય વિશેષ કશું કરી શકાય તેમ નથી.

*

પણ રચનાસમય અને રચનને લગતી ચોક્કસ માહિતીના અભાવ કરતાં બીજી એક ઘણી ગંભીર ખામીને લીધે પ્રાગર્વાચીન ગુજરાતીના ભરપૂર જળવાયેલા નમૂનાઓનું મૂલ્ય આપણે માટે ઓછું યદ્ જાય છે. ઘણીખરી કૃતિઓની હસ્તપ્રતો તેમના રચનાસમયની એક બે કે વધારે શતાબ્દી પછીની છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કૃતિના રચનાસમય અને તેની મળતી હસ્તપ્રતોના પ્રતિલિપિસમય વચ્ચે ઘણુંખરું ઠીક ઠીક અંતર રહેલું છે. સાથે વ્યાકરણરચાપિત ધોરણ અને શિષ્ટરૂઢ સ્વરૂપની અસ્પષ્ટતાને લીધે સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત ભાષા પણ બોલચાલની ભાષામાં થયે જતા ફેરફારનું વધતેઓળે અંશે પ્રતિબિંબ પાડતી રહેતી. કૃતિ જેમ લોકપ્રિય, તેમ આ મર્યાદા તેને વધુ લાગુ પડે. ત્રીજી બાજુ લેખનપદ્ધતિ માટે ધોરણ નિશ્ચિત ન થયું હોવાથી, સૂક્ષ્મપણે બદલાયે જતા ઉચ્ચારણને વ્યક્ત કરવાના અધિકચરો પ્રયત્નોને કારણે જખરી ગરબડ જિભી યર્ષ હતી. આથી લહિયાને હાથે જાણુતા-અજાણુતા પ્રતિલિપિપ્રાપ્ત કૃતિની ભાષાને પોતાની બોલીનો પાસ અપાતો ને પરિણામે રચનાસમય ને પ્રતિલિપિસમય વચ્ચે અતર હોય ત્યારે તે કૃતિની ભાષામાં મૂળના અંશોની અને મુકાબસે અર્વાચીન અંશોની અનિયંત્રિત બેળસેળ અનિવાર્ય બનતી. અલાનપણે આયું થયું હોય ત્યાં મૂળનાં ઉચ્ચારણ ને રૂપ યથાતથ જળજી રાખવાની કે તેમને રચાને થોડાક ફેરવાળાં નવાં ઉચ્ચારણ ને રૂપ મૂકી દેવાની બાબતમાં સાવ અતંત્રતા પ્રવર્તતી. આમાં જુદા જુદા બોલીપ્રદેશમાં થતી અમુક એક કૃતિની પ્રતિલિપિઓમાં રચાનિક અંશો પણ પ્રવેશતા અને પરિણામે ભાષાનું મૂળ સ્વરૂપ વધુ સેજબેળિયું બનતું. એટલે પહેલવહેલા પ્રાચીન ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિના અધ્યયન દ્વારા તથા અર્વાચીન ગુજરાતી વ્યવસ્થાને પડછે હસ્તપ્રતોની ભાષાના પ્રાચીન, અર્વાચીન અને રચાનિક અંશોને જુદા પાડવાનાં ધોરણો નિશ્ચિત કરવાનું અને તેમને ઉપયોગ કરીને કૃતિઓનો સમીક્ષિત અંચયાઠ તૈયાર કરવાનું આરંભિક કાર્ય યર્ષ જાય, તે પછીજ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાભાગ્યને ઐતિહાસિક વિકાસ તપાસવા માટે પૂરી છૂટથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય. આતરિક પુનર્ઘટના તથા વૃત્તાત્મક પદ્ધતિનો પણ આ માટે આવશ્યક ઉપયોગ કરાય.

સમગ્રપણે કે સમયસમયની પ્રાચીન ગુજરાતીનું ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ અધ્યયન

કરવા ઇચ્છનારને તેના આધારભૂત સાધનસામગ્રીની આ મર્યાદાઓ અને મૂલવણી નજર સામે રાખીને જ પ્રવૃત્ત થવાનું રહે છે.

~

આપણે ગુજરાતી ભાષાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણા મૂળમાં બીજી ભાષાઓથી લિન્ન હોય એવી એક ભાષાનો ખ્યાલ હોય છે. લિન્ન એટલે પોતાના આગના ગ્વરૂપથી, અલાયદા વ્યક્તિત્વથી બીજી ભાષાઓથી જુદી પડી આવતી. ગુજરાતીને આ વ્યક્તિત્વ ક્યારથી મળ્યું ? એ પહેલાથી જ સિદ્ધ હતું ? આપણે જાણીએ છીએ કે ભાષાનો ઉદ્ભવ ને અંગિત સમાજને કારણે છે. પરિણામે ભાષાનું વ્યક્તિત્વ તેના સમાજના વ્યક્તિત્વ ઉપર નિર્ભર હોય છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ જેટલું કોઈ સામાજિક જૂથનું વ્યક્તિત્વ સુરેખ ને નિર્ભેજપણે અલગ તારવી શકાય તેટું નથી હોતું એ ખરું, પણ સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ રૂપમાં આપણે તેને ઓળખતા હોઈએ છીએ એ પણ એટલું જ ખરું વાણિયો ને સોની, સૂતી ને અમદાવાદી, હિંદુ ને મુસ્લિમ વગેરેની લોકજીભે તારવી આપેલી ખાસિયતો સૌને જાણીતી છે.

સામાજિક જૂથના વ્યક્તિત્વનો પાયો તેની રહેણીકરણની વિશિષ્ટતામાં હોય છે. એક જૂથ અને બીજા જૂથ વચ્ચે પહેરવેશ, રીતરિવાજ, ખાનપાન, બોલી, માનસિક વલણો વગેરે જેવી ખાખતોમાં ઉગાડો ફરક હોય છે—ને ફરક પણ આજકાલનો નહિ, પણ પરંપરાથી બધાતો આવેલો. દરેક સમાજના જૂથોને સાધનારી કડીઓ તે બીજી કોઈ નહિ, પણ આવી સમાન સાસ્ત્રીય વિશિષ્ટતાઓ જ છે સમયે સમયે પ્રતેલા ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક ને આર્થિક પરિબળોથી એ વિશિષ્ટતાઓ ઉદ્ભવે છે, ને જૂથભાવના પ્રકટ ભાન સાથે પોષાતી જાય છે. આ રીતે બધાતા સામાજિક વ્યક્તિત્વમાં ભાષા એ સૌથી ઉપર તરી આવતું બેદક નક્ષત્ર બને છે.

આ દષ્ટિએ સમજી શકાશે કે ગુજરાતી સમાજનું અને તેના અનુષંગે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યક્તિત્વ સમયના પ્રવાહ સાથે ઉત્તરોત્તર મિદ્ધ થતું આવ્યું હોઈને, મપડની માત્રા ઓછી થતી ગઈ, તેમ ક્રમે ક્રમે જ ગુજરાત પ્રદેશના લોકો બીજા પ્રદેશના લોકોથી રહેણીકરણમાં જુદા પડતા ગયા હોય, અને ગુજરાતી સમાજ અને ભાષાનું આગતું વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું હોય.

આ પ્રક્રિયા સર્વસામાન્ય છે, એટલે બીજી ભારતીય ભાષાઓ ને સમાજોના વિકાસ પરત્વે પણ સમજવાની છે. અને ગુજરાતીનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ કેટલેક અંશે અન્ય ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓ સાથે નિકટપણે સંકળાયેલો હોવાથી, ૨૫૫૨ ચિત્ર ઉપસાપવા માટે તેમને અલગ રૂપે નહિ પણ સમગ્રના મંદર્ભમાં જ ભેવાનો રહેશે.

*

ઈસવી સન પૂર્વે બારસો-તેગસો વચ્ચેના અરચામાં જ્યારે આર્યોએ ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ભારતમાં જુદા જુદા ત્રણેક કુળની ભાષા બોલતા લોકો વસેલા હતા. ઉત્તર-પૂર્વ અને પૂર્વ સરદદ પર ચીનીતિજતી બોલીઓ, મધ્ય ભારતની મુણ્ડા બોલીઓ અને દક્ષિણ ભારતની દ્રાવિડી બોલીઓ. દ્રાવિડીભાષી લોકો તે વેળા ઉત્તર ભારતમાં પણ અમુક અંશે વસેલા હતા. હડપ્પા મંસ્કૃતિ (સિંધુ મંસ્કૃતિ)ના લોકોની ભાષા દ્રાવિડી હતી કે બીજી કંઈ તેનો નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી. ગુજરાતીનું મૂળ ત્રીજી પેઢીએ આ આર્યોની ભાષામાં રહેલું છે.

જ્યાં આર્યો એકસાથે ભાગતમા ન આવ્યા હોય, પણ જુદે જુદે સમયે અમુક ટોળાઓના જથ્થા આવતા રહ્યા હોય એ સમજી શકાય તેમ છે. એટલે આર્યોની ભાષા સાવ એકરૂપ હોવા કરતાં વધતોઓહો બોલીબેદ ધરાવતી હોવાનો ધણું સંભવ. અને બીજી રીતે પણ તે માટે થોડાક પુરાવા પાછળથી મળે છે.

*

ભારતમાં આવેલા આદિમ આર્યોમાં સામાજિક બેદ અનુસાર જુદા જુદા સ્તરનાં ત્રણ ભાષાસ્વરૂપ પ્રચલિત હતા. દેવતાનાં સ્તોત્રો કે સૂક્તો તથા અન્ય ધાર્મિક કાવ્યો રચવા માટે બ્રાહ્મણો—પુરોહિતો એક ખાસ (ને મુકાબલે પ્રાચીન) ભાષાસ્વરૂપ વાપરતા. ઋગ્વેદની ભાષા એ એનો જળવાઈ રહેલો નમૂનો છે. આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણો તથા અન્ય કુટુંબ વર્ગોમાં શિષ્ટ વ્યવહાર અને અધ્યયન—અધ્યાપન માટે એક એવું ભાષાસ્વરૂપ વપરાતું જે સૂક્તોની ભાષાથી વધુ આગળ વધેલું, વધુ અર્વાચીન હતું. આ બે સિવાય ત્રીજું ભાષા સ્વરૂપ જનતામાં નિત્યના વ્યવહાર માટે વપરાતું, જે ઉપયુક્ત બીજા સ્વરૂપથી પણ વધુ પરિવર્તન પામેલું હતું. આમાંનું બીજું સ્વરૂપ પછીથી ‘મંસ્કૃત’ ભાષા તરીકે સ્થિર થાય છે અને ત્રીજા સ્વરૂપનો મધ્યદેશ અને પશ્ચિમ કાંઠે પ્રવર્તતા બેદ, શતાબ્દીઓ પછી શૌરસેની પ્રાકૃતની આધારશિલા બને છે.

*

ભાષાનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ બંધિયાર બનતું જાય છે. બોલચાલનું સ્વરૂપ જ

પરિવર્તિત રહે છે. તે અનુસાર સમય જતા આર્યો પંચમ ને ગંગાધિપતિના દોઆખમાં થઈને પૂર્વ તરફ બિહાર સુધી વિસ્તર્યા, તેમ તેમ તેમની બોલીઓમાં પ્રાદેશિક ભેદો સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પકડતા ગયા. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ઉદ્દીચ્ય (ઉત્તરને), મધ્યદેશીય (એટલે હાલના મધ્ય પ્રદેશનો નહિ, પણ ગંગાધિપતિ દોઆખનો) ને પ્રાચ્ય (પૂર્વનો) એવા ભાષાભેદોના ઉલ્લેખ છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠી-પાંચમી શતાબ્દીમાં મધ્યદેશીય ભાષાના શિષ્ટ વ્યવહારમાં વપરાતા ૩૬ સ્વરૂપને નિયમબદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. તેવા પ્રયત્નો પાણિનિના વ્યાકરણમાં અંતિમ કક્ષા સિદ્ધ કરે છે, અને ઉપર કહ્યું તેમ ‘સંસ્કૃત’ નામે એ ભાષાપ્રકાર મધ્યપ્રદેશના સાંસ્કારિક વર્ચસ્વને કારણે, વધુ ને વધુ પ્રચાર પામતો રહી સર્વકાલીન ગૌરવનો લાગી બને છે.

ભારતીય-આર્યની મધ્યમ ભૂમિકાનો પણ આરંભ ઈસુ પૂર્વે છઠી સદી સગમગ થયો હતો. તે અરસામાં બુદ્ધ અને મહાવીરે તેમના સમયમાં પડિતો અને શિષ્ટ વર્ગમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપદેશ નહીં કરતાં, સામાન્ય જનતાની નિસના વ્યવહારની ભાષામાં ઉપદેશ અને પ્રચાર કરવાનું પર્મદ કર્યું હતું. આ રીતે સંસ્કૃતની જેમ પૂર્વના પ્રદેશની એક જનબોલીને પણ પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ મળ્યાં. પૂર્વની એ માગધીની જેમ મધ્યદેશની ઉત્તરની તથા પશ્ચિમની જનબોલીઓ પણ આગવા સ્વરૂપે વિકસી રહી હતી. ત્યારથી ભારતીય-આર્ય ભાષાઓની ત્રીજી ભૂમિકા—‘પ્રાકૃત’ ભૂમિકા આરંભાય છે. ઈસવી સન પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીમાં અશોકના શિક્ષાએબોની ભાષામાં આપણને તત્કાલીન બોલીઓનું સ્થૂળ ચિત્ર જોવા મળે છે. તેમાં પ્રકટ રીતે પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરની બોલીઓ તારવી શકાય છે. ગિરનારના અશોકલેખની ભાષાનાં કોઈ કોઈ લક્ષણો પશ્ચિમ અને મધ્યપ્રદેશની ભાષામાં ઉત્તરોત્તર ક્રમે જળવાતાં રહીને ગુજરાતી સુધી જતરી આવ્યાં છે—મંયુક્ત ઉત્તરવર્તી રકારની જળવણી, દંસ ને વકાર (મકાર)ના મંયોગને રચાને દીર્ઘ ઓષ્ઠ્ય વ્યંજન, વગેરે.

*

અશોકાલીન બોલીઓ પછી ઘણી સદીઓ સુધી ગુજરાતની કે તેની સાથે ભાષાદૃષ્ટિએ ગંબદ પ્રદેશની વિશિષ્ટ ભાષા વિશે કશું જાણવા મળતું નથી. સમયના વહેવા સાથે પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ આકાર મળતો જાય છે. ઈસવી ત્રીજી-ચોથી શતાબ્દીની ભાષાવિષયક પરિસ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપણને હરતનાટચસાએ ઉપરથી મળે છે. નાટકના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ

તેમાં ગણાવેલી સાત ભોલીઓ તે માગધી ને પ્રાચ્યા (પૂર્વની), શૌગ્ધેની (મધ્યની), આવન્તી (મધ્ય ને પશ્ચિમની મિત્ર), અર્ધમાગધી (પૂર્વ ને મધ્યની મિત્ર), ખાદ્ધીકી (ઉત્તરની) ને દાક્ષિણ્યાલા (દક્ષિણ-પશ્ચિમની) આ ઉપરાંત આભીર, આંડાલ, વગેરેની જાતિવિશિષ્ટ ભોલીઓ અને હિમાલય, સિંધુ, અર્જુન વગેરે પ્રદેશના ભોલીભેદોની પણ અજડતી નોંધ આપી છે.

*

પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દીના અગસામા પશ્ચિમ કાશ્મીર અને મધ્યપ્રદેશની લોક-ભોલીઓના આશિક મિત્રજીવાળી એક નવી સાહિત્યલાપા વિકસી. એ ભાષા તે અપભ્રંશ, અપભ્રંશને લગતા પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ ધર્મજી પાંચમી સદીથી બહુ આગળ જતા નથી. સાતમી સદીનો જાણુલટ્ટ 'ભાષાકવિ'નો ઉલ્લેખ કરે છે. છઠ્ઠી સદીનો વલ્લીરાજ મૈત્રક ગુહસેન મંકૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એમ ત્રણે ભાષામાં સાહિત્યરચના કરતો, એવો ઉલ્લેખ છે. પાંચમી સદીના જૈન માહારાષ્ટ્રી ગ્રંથ વસુદેવહિંદીમાના એક પદ્યમાં કેટલાંક વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ રૂપે વપરાયેલાં છે. તે પહેલાંના કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથોની સંસ્કૃત પર અને ત્રીજી સદી પછીના જૈન માહારાષ્ટ્રી ગ્રંથ પદ્મચરિત્રની ભાષા પર તત્કાલીન લોકભોલીની અપભ્રંશને મળતી અસર છે. આ ઉપરથી ધર્મજી પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દી લગલગમાં અપભ્રંશ, મંકૃત અને પ્રાકૃતોની હરોળમાં ગણાવાને પાત્ર એક સાહિત્યલાપા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂકી હતી એમ ચોક્કસ કહી શકાય.

*

મૈત્રકોનું વલ્લી વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનું તથા વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું. દેવ-ધર્મિગણિ, ભદ્રિ, રિધરમતિ, ગુણમતિ વગેરે અનેક આચાર્યો ને કવિઓ ત્યાં થઈ ગયા. રાજસ્થાન પ્રદેશમા પણ જ્ઞાણપ્રત, હરિભદ્ર, ઉદ્યોતન વગેરે પ્રખર વિદ્વાનો થયા. તે સમયનાં રાજસ્થાન, ગુજરાત ને માળવામાં મંકૃત, માહારાષ્ટ્રી, અર્ધ-માગધી, પાલિ ને અપભ્રંશનું અધ્યયન-અધ્યાપન રસપૂર્વક થતું. નવમી શતાબ્દી સુધીમાં અપભ્રંશનું સાહિત્યલાપા લેખે વર્ચસ્વ ધણું વધી ગયું. પશ્ચિમના અને મધ્ય ભારતના સંખ્યાબંધ જૈન કવિઓએ શતાબ્દીઓ સુધી અપભ્રંશનું સાહિત્યનિર્માણ કર્યું છે. નવમી શતાબ્દીનો રાજશેખર પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ (ગુજરાત, રજપૂતાના વગેરે) અપભ્રંશ કવિઓનું ખાસ ગૃહાન હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે.

*

પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં સાહિત્યિક ઉપયોગ માટે પ્રારંભમાં ચાર મુખ્ય પ્રાકૃતો ગણાવવાની એક પરંપરા હતી. શૌરસેની, માગધી, માહારાષ્ટ્રી ને પૈશાચી પછીથી આમાં અપભ્રંશને પણ ભેળવતા. પણ બોલીઓના વિકાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સાતમી-આઠમી શતાબ્દી લગભગ સિંધ-પંજાબની બોલીઓનું જૂથ તથા પહાડી બોલીઓનું જૂથ પશ્ચિમ અને મધ્યના શૌરસેની બોલી-જૂથથી અલગ પડી ગયું મानी શકાય અને આગળ જતાં દશમી શતાબ્દી મુધીમાં શૌરસેની જૂથ પણ મધ્યમ ને પશ્ચિમી બે શાખામાં ફટકાયું—એ શાખાઓ હિંદી જૂથ અને રાજસ્થાની-માવવી-ગુજરાતી જૂથ તરીકે આપણને જાણીતી છે. આઠમી શતાબ્દીમાં થયેલા ઉદ્યોતનસૂરિ પ્રાકૃત કથાગ્રંથ ‘કુવલયમાલા’માં મધ્યદેશ, ટંકક (પંજાબ), સિંધુ, મરુ, માવવ, ગુર્જર ને લાટના વેપારીઓની બોલીઓ જુદી જુદી હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. પણ એ નિર્દેશ ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ એવા અર્થના બોલીભેદને અનુલક્ષીને હોય એ ધણું સંભવિત છે.

અપભ્રંશના સ્વરૂપનો વિગતૃત પરિચય આ પહેલાં (જુઓ પૃ. ૩૦-૪૨) આપેલો છે, તેમ બારમી શતાબ્દીમાં થયેલા હેમચંદ્રે ઉદ્ધૃત કરેલાં અપભ્રંશ ઉદાહરણોનું વ્યાકરણ પણ પ્રસ્તુત કરેલું છે. (જુઓ પૃ. ૪૩-૬૮) હેમચંદ્રનાં કેટલાંક ઉદાહરણપદોનો અપભ્રંશ સ્વયંશ્રુ (નવમી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ), પુષ્પદંત (દશમી શતાબ્દી)ના હિંદ્ય અપભ્રંશની તુલનાએ અર્વાચીન હોવા ઉપરાંત, તેનું ખાસ મહત્ત્વ તો એ રીતે છે કે એ એક મિશ્ર ભૂમિકા રજૂ કરતો જણાય છે. અન્યત્ર ખતાવ્યું છે તેમ તેમાં પ્રથમાનાં ઉકારાંત ને આકારાંત રૂપો (ગુજરાતી ‘ધોડક’ — ‘ધોડા’, હિંદી ‘ધોડા’), મકાર અવિકૃત ને મકારનો વકાર (ગુજરાતી ‘નામ’, હિંદી ‘નાવું’), વકારની જાળવણી ને વકારનો લોપ (ગુજ. ‘દીવો’, હિંદી ‘દિવા’), ‘ઈ’વાળા તેમ જ ‘ઈ’વાળાં સંબંધક જૂતકૃતો (ગુજ. ‘કરિક’, — ‘કરી’ હિંદી ‘કરિ’—‘કર’) વગેરે જેવાં લક્ષણો સાથોસાથ મળે છે, જે પાછળથી રાજસ્થાની-ગુજરાતી અને હિંદી બોલીઓ માટે લાક્ષણિક બની જાય છે. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં અપાયેલા માલવપતિ મુંજ રચિત અપભ્રંશ દુહાઓ, તથા યૌતુક્ય કાળની પાટણ અને ધારા વચ્ચેની સાહિત્યિક તથા વિદ્યાચાતુર્યની સ્પર્ધા આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે ને તેવી જ સૂચક છે હિંદી ને ગુજરાતી-મારવાડી વચ્ચેની અનેક દેશ્ય ને તળપદા શબ્દોની, રૂપોની ને રેહોક્તિઓની સમાનતા—જે સમાનતા ઉપગ્રહી અપભ્રંશના સમાન વારસાને જ આભારી છે.

શબ્દભાગના વિષયમાં એક ખાસ નોંધવા જેવી વિશિષ્ટતા એ છે, કે પ્રાકૃત વ્યાકરણોએ જેમને ‘દેસ્ય’ કે ‘દેશી’ એવું નામ આપ્યું છે, તે શબ્દોનો પ્રચાર પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશમાં અને તેથી અનેક ગણો પછીની ભૂમિકામાં થયો છે. ‘દેસ્ય’ એટલે વસ્તુતઃ નો એવા શબ્દો જે પ્રાકૃતમાં-અપભ્રંશમાં પ્રવર્તતા સાદા અને વધુ વ્યાપક ધ્વનિવલ્લભની નીચે સહેલાઈથી ન આવતા હોય, જે શબ્દનું પૂર્વરૂપ મંડૂતમાં કે તેની પૂર્વ ભૂમિકામાં ન જળવાઈ રહ્યું હોય, જે શબ્દો દ્રાવિડી વગેરે ભારતની આર્થેતર ભાષાઓમાંથી અથવા તો ભારત બહારની પરદેશી જાતિઓની ભાષામાંથી આવ્યા હોય, અથવા તો ઉત્પત્તિ જેમનું મૂળ અગાત હોય.

*
પૂર્વભૂમિકા—કહો કે જનની—તેએ અપભ્રંશની ગુજરાતી હિંદી જેવી અર્વાચીન ભૂમિકાની ભાષાઓ સાથે આંતરિક નિકટતા હોવા છતાં જાણ દેહે એ એક મધ્યમ ભારતીય-આર્ય ભાષા જ છે, જ્યારે ગુજરાતી વગેરે અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાની ભાષાઓ છે.

અપભ્રંશનો પ્રભાવ-અપભ્રંશરંગી શબ્દો, લઘુો ને રૂઢિપ્રયોગો તો પંદરમી-સોળમી શતાબ્દી સુધી સાહિત્યક્ષેત્રે વપરાતાં રહ્યાં છે. પણ જારમી શતાબ્દીથી જ આપણને રાજસ્થાન ગુજરાત માલવ પ્રદેશની તળપદી બોલીઓની રપબ્દ છાપ ધરાવતી ભાષામાં સાહિત્ય મળવા લાગે છે. દશમી શતાબ્દી પછી ઉત્તર-ભારતીય બોલીઓની જે નવી-ત્રીજી ભૂમિકા મંડાય છે, તેની એ હંકીકત ઘોતક છે. ઉક્ત સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા સાહિત્યિક પ્રયોજન પૂરતી એકરૂપ ગણી શકાય તેમ હતું. નરસિંહ, ભાલણ, ગણપતિ વગેરે જેવા જેમ આપણા તળ ગુજરાતના સાહિત્યકાર તેમ ‘કાન્દડકે-પ્રજંધ’નો કર્તા પદનાભ, મીરાં વગેરે જેવા આપણા જ તળ રાજપૂતાનાના સાહિત્યકાર. અને ગુજરાતીના જૈન રાસાકારો ને ગદ્યકારોમાંથી અનેકે ગુજરાતમાં રહીને તો અનેકે રાજપૂતાનામાં રહીને પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ કરી હોવાનું જાણીતું છે.

*
‘ગુજરાતી’ નામના મૂળમાં ‘ગુજરાત’ એ પ્રાદેશિક મંડા છે. ‘ગુજરાત’નું પ્રાચીન રૂપ હતું ‘ગુજ્જરતા’ (મંડૂત બનાવેલું રૂપ. ‘ગુર્જરત્રા’ કે ‘ગૂર્જરત્રા’), ને એનો અર્થ હતો ‘ગુર્જર લોકો’ ‘ગુર્જર લોકોનો સમૂહ’ અને પછી ‘ગુર્જરોના અધિકાર નીચેનો પ્રદેશ.’ મૂળે પરદેશી જણતા ગુર્જરો (કે ‘ગૂર્જરો’) સાતમી શતાબ્દી સુધીમાં તો આર્ય પ્રજામાં એટલા લગીને એકરૂપ થઈ ગયેલા કે તેમના મૂળ વિશે કશો ઉલ્લેખ તેઓ નથી કરતા. પણ જ્યારે જ્યારે કોઈ

પણ પરદેશી જૂથ સમયાન્તરે ખીજા લિન્ન ભાષાભાષી મોટા જૂથમાં બળી નવ્ય છે અને પોતાની ભાષા અને રહેણીકરણી તથા દર્ધ ક્રમે કરીને ખીજાં અપનાવે છે, ત્યારે ત્યારે ત્યજી દીધેલી ભાષા ને રહેણીકરણી પોતાની વધતી-ઓછી છાપ-મૂકી ગયા વિના રહેતી નથી. તદનુસાર પ્રાચીન ગુજરાતી મૂળ ભાષા પણ અત્ય ભાષા પર પોતાના થોડાક મંસ્કાર મૂક્યા વિના ન જ રહી હોય. ગુજરાતી શબ્દલંકારમાં રહેલા દેશ્ય શબ્દોમાંથી જે અંશ ઇતર ભારતીય ભાષાઓમાં નથી મળતો—ગુજરાતીનો જ લાક્ષણિક અંશ છે, તેને અમુક અંશે ગુજરાતી મૂળ ભાષા સાથે ઠીક ઠીક લેવાદેવા હોય એમ માનવું વધારે પડતું નથી.

*

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં તેની પૂર્વજૂથિકાથી જુદી પ્રાકૃત લક્ષણો વ્યવહારદષ્ટિએ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય :

ધ્વનિવિકાસના વિષયમાં, (૧) પૂર્વ જૂથિકામાં આરંભાયેલું દીર્ઘ વ્યંજનોને હ્રસ્વ કરવાનું (અનુસ્વારનો અનુનાસિક કરવાનું) અને સાથેસાથ પ્રથમાક્ષર પૂરતું પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ કરવાનું વલણ હવે કરીને ઠામ યાય છે. 'સત્ત' જેવા ઉચ્ચારને રથાને 'સાત' જેવો ઉચ્ચાર મંલનાતો યાય છે, ખીજા પણ ઘણી નવ્ય ભારતીય-આર્ય ભાષાઓ માટે આ વલણ લાક્ષણિક છે. ખુદ્દા અક્ષરો ગોલવાની આ આસિયતથી પ્રાચીન ગુજરાતી વજેરેમાં, મંસ્કૃતમાં હતા તેવા સ્વરાન્તર્ગત એકવકા રૂપર્થ વ્યંજનો કરી પ્રચારમાં આવે છે અને પરિણામે મંસ્કૃત શબ્દોને તેમના અધિકૃત રૂપમાં અપનાવવા શક્ય બને છે, (આગલી જૂથિકામાં, સ્ત્રીકૃત મંસ્કૃત શબ્દો અમુક ધ્વનિવિકાર સાથે જ વાપરી શકાતા.) ખીજા ધ્વનિવલણોમાં (૨) અમુક ધ્વનિમંદર્ભમાં હકાર ને વકારનો લોપ, (૩) અંત્ય ઉકારનો અકાર, (૪) મંપર્કમાં રહેલા સ્વરોનો મંકોચ, એ ગણવા શકાય. રૂપવિકાસના વિષયમાં, આગળના વિલક્ષિતતત્ત્વની વિચિત્રતા, અનુગોનો વધનો જતો વપરાશ અને તેમને મંત્રવે એક મામાન્ય રૂપનો વિકાસ, સહાયક ક્રિયાપદોની અને કૃદંતમૂલક કાળોની રચના, અને કર્મધ્વિ પ્રત્યય વગેરે જેવા નવતર પ્રયોગો લાક્ષણિક રીતે ધ્યાન ખેંચે છે. શબ્દલંકારમાં અનેક નવતર શબ્દોના ભરણા ઉપરાંત સ્વાનુકારી અને દ્વિરુક્ત ઘડતરના શબ્દોનું પ્રમાણ ઘણું વધી નવ્ય છે.

આ બધાં લક્ષણો જે ભાષા ધરાવતી જણાય તેને જ અર્વાચીન ભૂમિકાની કહેવાય. પ્રાચીન ગુર્જર ભાષાની આરંભની કૃતિઓ વજ્રસેનકૃત 'ભરતેશ્વર-ખાદુબલિ-ધોર' (ઈ.સ. ૧૧૫૯ લગભગ), શાલિભદ્રકૃત 'ભરતેશ્વર-ખાદુબલિ-રાસ' (ઈ.સ. ૧૧૮૫), ધર્મકૃત જંબૂસામિચરિત્ર (ઈ. સ. ૧૨૧૦) અને વિજયમેનચરિત્રકૃત રેવંતગિરિરામ (ઈ. સ. ૧૨૩૦ આસપાસ) છે. આ કૃતિઓની ભાષા ઉપરની કસોટીએ અર્વાચીન ભૂમિકાની જણાય છે. કવચિત નવમીદસમી સદીની અપભ્રંશમાં પણ કોઈ કોઈ શબ્દમાં એવડા વ્યંજનને એકવડો કરવાનું ને તેની પૂર્વેના હ્રસ્વ સ્વરને દીર્ઘ કરવાનું વલણ છે. પણ ત્યાં આ વલણ કુટુંબ શબ્દોમાં જોવા મળે છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત કૃતિઓમાં તે વ્યાપકપણે અને દૃઢભૂળ થયેલું જોઈ શકાય છે. તેવી જ રીતે વિશિષ્ટ અનુજોનો વપરાશ અપભ્રંશ ભૂમિકાથી જ શરૂ થઈ ગયો છે, પણ પ્રાચીન ગુજરાતીની ઉપર ગણાવેલી કૃતિઓમાં તેમનો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં અને લાક્ષણિક રૂપે થયો છે. આમ પ્રાચીન ગુજરાતી બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તો માહિત્યભાષા તરીકે વપરાતી થઈ ગઈ હતી. ઉપરાંત આપણે ઉપર જોયું કે હેમચંદ્રીય અપભ્રંશને પણ અર્વાચીનતાનો પામ લાગેલો છે. એ લક્ષમાં લેતાં બોલચાલના વ્યવહારમાં બારમી સદીના આરંભથી કે તે પહેલાં પચીસપચાસ વરસથી અર્વાચીન ભૂમિકા અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ ગણાય.

†

ચોદમી શતાબ્દી પછીથી રાજસ્થાની-ગુજરાતી-માલવી જૂથના જે ફાંટાં પડે છે એક તરફ જયપુરી ને બીજી તરફ ગુજરાતી-મારવાડી-માલવી. આ બીજો ફાંટો પંદરમી શતાબ્દી લગભગ જુદી જુદી ત્રણ શાખાઓમાં વિભક્ત થવા લાગે છે. એ શાખાઓ તે મારવાડી, માળવી ને ગુજરાતી. નપુંસકલિંગની જળવણી અને બીજાં ટૂંકાંક લક્ષણો જેતાં અર્વાચીન ગુજરાતી વધુ અગ્રે પૂર્વપરંપરાને વળગી રહી હોવાનું કહી શકાય. બીજું એ કે પશ્ચિમ રજપૂતાના અને ઉત્તર ગુજરાતનો ઘણોખરો પ્રદેશ મંચુકત રીતે આઠમીથી અગિયારમી શતાબ્દી વચ્ચે 'ગુજ્જરતા' 'ગુર્જરા' નામે જાણીતો હતો. એટલે એ પ્રદેશમાં સમાનપણે પ્રચલિત ભાષાને 'જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની' કે 'મારુગુર્જર' એવે નવે નામે ઓળખવા કરતાં 'પ્રાચીન ગુર્જર' કહેવી વધુ યોગ્ય લાગે છે. પણ ખરા સ્વરૂપને લક્ષમાં રાખીએ તો નામનું એવું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

*

આ ઈસવી બારમી સદીનો આરંભ એ ગુજરાતીના ઉદ્ભવ માટે આપેલી સમય-

મર્યાદા અભ્યાસદષ્ટિએ જ સાચી ગણાય. બાકી તો ભાષામાં અવિરતપણે પરિવર્તન થયા કરતું હોય છે તેની ગતિ પ્રમાણમાં ધીમી અને સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ અને કૃત્રિક હોવાથી એ પરિવર્તન તત્કાલીન નજરે ચડતું નથી. ભાષા બોલનાર લોકોને તો પોતાની ભાષા સદાને માટે એક જ રૂપે બોવાતી હોવાનો ખમ રહે છે. ઉચ્ચારણમાં પડતો જતો સૂક્ષ્મ ફરક, શબ્દોની ધીમે ધીમે બદલાતી જતી અર્થછાયા, પ્રચલિત શબ્દોનો વપરાશલોપ અને નવતર શબ્દોનો પ્રચાર, પ્રયોગોની ચડતીપડતી—આ પરિવર્તનોનો પેટાળમાં વહેતો પ્રવાહ ભાષા બોલનારના લક્ષની બહાર રહે છે. પણ પોણોસો કે સો વરસ જેટલા અંતરે ગહેના એ ભાષાનમૂના તપાસતા થયેયું પરિવર્તન આપણે તરત પકડી શકીએ છીએ જેમ આપણી બાબ મામે સતત રહેતા માણસમાં થતો ફેરફાર આપણે કળી શકતા નથી, પણ દસપંદર વરસને અંતરે એકની એક વ્યક્તિને જોતા તેનામાં થયેલો ફેરફાર તરત જ દષ્ટિગોચર થાય છે, તેવું જ ભાષાનું છે. આમ હોવાથી કોઈ પણ ભાષાના ઇતિહાસમાં અમુક ચોક્કસ મમથે આગવી ભૂમિકા શરૂ થઈ એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. પણ ભાષામાં થતા પરિવર્તનની ગતિ એકધારી નથી હોતી ઐતિહાસિક કારણોને લઈને અમુક એક ગાળામાં ભાષામાં પ્રમાણમાં થોડા ફેરફાર થતા હોય, તો બીજો સમયનો ગાળો એવો હોય, જેમાં ભાષાના વિવિધ અંગોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં પનટો આવે. ત્યારે પરિવર્તનના મખ્યાબધ વળણો અમુક સમયના ગાળામાં અપેક્ષાએ સ્થિર થયેલા જોવામાં આવે ત્યારે ભાષાની નવી ભૂમિકા સિદ્ધ થઈ એમ ગણી શકાય. નવી ભૂમિકાની તુલનામાં આગવી ભૂમિકાના અનેક લક્ષણોની કાયાપલટ થઈ ગયેલી દેખાય છે. અને એક ભૂમિકા પૂરી થાય અને બીજી ભૂમિકા સિદ્ધ થાય તે વચ્ચે હમેશા મંકાતિનો ગાળો સ્વીકારવાનો હોય છે, જેમાં કેટલીક બાબતમાં આગવી ભૂમિકાનાં વળણો અને પાછલી ભૂમિકાના વળણો સાથોસાથ પ્રવર્તતા હોય છે એ દષ્ટિએ ઇસવી અગીયારમી સદી લગલગથી ઉત્તર ગુજરાત અને મારવાડના પ્રદેશની ભાષામાં અર્વાચીન વલણો પ્રબળ થયા હોવાનું અને ઇસવી બારમી સદીમાં તે વલણો સ્થિર થયા હોવાનું આપણે માનીશું તો તે સચુક્તિત ગણાશે.

✽

આપણી પાસે પ્રાચીન ગુજરાતીની ઠેઠ બારમી સદી લગલગની કૃતિઓ હોવાથી આપણે ગુજરાતીના ઉદ્ભવનો સમય કાઠકિ ચોક્કસાઈ સાથે ઠરાવી શક્યા ઉત્તર ભારતની અર્વાચીન ભૂમિકાની ઘણી ભાષાઓનું સાહિત્ય આટલું વહેતું નથી મળતું, કેમ કે સાહિત્યભાષા તરીકે રૂઢ થયેલી ભાષાને બદલે બોલચાલની

ભાષા સહિત્યરચના માટે વપરાય તેવું અસાધારણ ગંભીરોમાં જ બનતું. અપભ્રંશ જેવી સદ્ગોષ્ઠી પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષાની તુલનામાં બોલચાલની ભાષા ગ્રામ્ય ગણાય, અને તેમાં સાહિત્ય રચવાનું કોઈની કલ્પનામાં પણ ન આવે. પણ અપભ્રંશમાં ક્રમેક્રમે ‘ગ્રામ્ય’ તત્ત્વોનું ભરણું થતું ગયું, એટલે શિષ્ટ અપભ્રંશની સાથેસાથ આ ‘ગ્રામ્ય’ તત્ત્વોવાળો—એટલે કે બોલચાલની ભાષાની સેળભેળવાળો ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ પણ સાહિત્યરચના માટે વપરાતો થયો. ઉપરાંત ગુજરાતના જોનો (અને બૌદ્ધો)માં પહેલેથી જ સામાન્ય જનતાની—મધ્યમવર્ગની ભાષામાં સાહિત્ય રચવાનો પ્રઘાત હોવાથી તેમણે અપભ્રંશની થોડીક છાંટવાળી લોકબોલીમાં જ સાહિત્ય રચવા માંડ્યું. પ્રાચીનતમ ગુજરાતી કૃતિઓ જૈન લેખકોની છે તેનું એક કારણ આ છે.

*

પ્રાચીન સમયથી જ ગુજરાત અનેક પરદેશી જાતિઓના વધતાઓછા ને આછાગાઢા સંપર્કમાં રહ્યું છે. દરિયાકાંઠાના અને વાણિજ્યપ્રિય હોવાને કારણે ગુજરાતીઓની ભાષામાં અન્યાન્ય ભાષાઓમાંથી સામગ્રીની આયાત થતી રહી હોય એ સમજી શકાય તેમ છે. દશમી શતાબ્દી સુધીમાં ગ્રીકો, શક-ક્ષત્રપો, હૂણો, ગુર્જરા જેવી વિદેશી જાતિઓ રથજાતર કરીને ગુજરાતમાં આવી અને કેટલીક જાતિઓએ રાજકીય વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમની બોલીઓમાંથી કેટલીક સામગ્રી અપનાવીને ગુજરાતની લોકભાષા સમૃદ્ધ બનતી રહી. પછીના સમયમાં મુસ્લિમો દ્વારા ગુજરાતી ઉપર ફારસી-અરબીનો ઘણો દુરગામી પ્રભાવ પડ્યો અને ખાસ કરીને ગુજરાતી શબ્દભંડોળને આ સંપર્કથી ઘણી અસર પહોંચી. હિંદી ને મરાઠી ને ફિરંગી અસરોએ પણ આ જ દિશામાં કામ કર્યું. પણ અંગ્રેજોના સંપર્કથી તો ગુજરાતીની કાયાપલટ થઈ ગઈ. વિચારની માથેસાથ વાંચના ઢાળા ને લઢણો ધરમૂળથી પલટાઈ ગયાં ને બુદ્ધિ ને તર્કના ભારને ગ્રીસતું ગદ્ય ચિકર્યું.

બીજી દૃષ્ટિએ, ઇસવી સનના આરંભથી અહીંના લોકો યથાપ્રાપ્ત મંદકૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ને દેશી ભાષામાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરતા રહ્યા હોવાથી તેમની ભાષાને મંદકારનું પોષણ સતત મળ્યા કર્યું છે અને વ્યાવહારિક ઉપરાંત સાંસ્કારિક જીવનની સૂક્ષ્મ અને અનેકવિધ આવસ્થકતાઓને પહોંચી વળવાની ક્ષમતા તે ખીલવતી રહી છે. એ જૂલવાનું નથી કે અત્યારની ગુજરાતી માત્ર અત્યારની નથી. તેની પાછળ હેમચંદ્રની, નરસિંહ ને પ્રેમાનંદની, ગોર્ધનરામ ને ગાંધીજીની ગુજરાતીની ઉન્નત અને બલિષ્ઠ પરંપરા છે, અને એ પરંપરાને જળવધાવો ને દીધાવધાવો ભાર અત્યારના મંદકારી વર્ગને શિરે છે.

પ્રાકૃત-અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી

૧. અઉગ, ઉગા

મરાઠીમાં આજુ પ્રચારમાં રહેલા, પણ અર્વાચીન ગુજરાતીમાંથી હુતપ્રાય બનેલા 'ઉગા' કે 'અઉગા' શબ્દના ૧૨ મી, ૧૩ મી, ૧૪ મી, ૧૬ મી ને ૧૭ મી શતાબ્દીના પ્રાકૃત, પ્રાચીન ગુજરાતી તથા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પ્રયોગો મળે છે

(૧) પ્રાચીન ગુજરાતી પ્રયોગો

(૧) ત્રિવંદ્રિક ગચ્છના હરજીત ભરડકનત્રીશી રાસ' (રચના વર્ષ^૧ ઈ. મ. ૧૫૮૭-૮૮)ની પહેલી વાતનો સાર 'નરસિંહ યુગના કવિઓ' (અંપા ક. મા. મુનશી, કા. ગુ. ત્રૈમાસિક ૩.૩.૧૯૩૮, પૃ ૩૨૦) એ લેખમાંથી નીચે ઉદ્ધૃત કરું છું:

એક ભરડો જમવા ગયો હતો. પંગતમાં બેઠો. પીરસવા માડતાં વાડકીમાં એક વાનું પીરસાયું. પેલો સમજ્યો નહીં કે આ શું છે, તેથી, તેણે બેઠે બેઠેલાને પૂછ્યું, 'આ શું?' પામે બેગનારે કહ્યું 'મ અખિ' ('મા = 'ન' બોલ), પછી ઘેજર પીરસાયાં. એટલે પેલાએ પાછું પાડોશીને પૂછ્યું: 'આ શું?' એટલે તેને જવાબ મળ્યો કે 'ઉગા' (નકામો પૂછે છે). પછી થીખંડ પીરસાતાં પૂછ્યું: પેલાએ કહ્યું: 'ચૂપ'. ઘેર ગયા પછી મિત્રોએ તેને પૂછ્યું: 'આજે શું જમ્યા?' ભરડાએ કહ્યું:

“ ‘મ અખિ’ પડી કટોરડા, ‘ઉગા’ પડિયા પ ચ,

અવગ ન કાંઈ મીઠુકુ, જેહરી મીઠી ‘ચૂપ.’ ”

૧. હરજીતના “ભરડકનત્રીશી રાસ”ના સમયની શ્રી મુનશીની અટકજી (સં. ૧૫૦૦ આસપાસ) નિરાધાર દર્શાવી એ. દ. દેસાઈએ તે વિ સ ૧૬૨૫માં અથવા ૧૬૪૫નો દોવાનું જણાવ્યું છે. ('જેન ચૂર્જર કવિઓ', ભાગ ૩, પૃ ૭૧૩). પણ 'વેદ યુગ રસ ચંદ' એટલે ૧૬૪૪ હરજીતી 'વિનોદચોત્રીશી કથા'નો સમય ૧૬૪૧ છે, એ ધ્યાનમાં રહે.

મૂખે ભરડો ન બોલવાની કે મૂંગા રહેવાની સૂચનાના સમ્બંધે તે તે ખાદ્યનાં નામ સમજી બેઠો! ઉપર આપેલા ઉદરણમાં ‘મ ઝખિ’ અને ‘ઉગા’નો લાવાર્થ આપેલો છે... ‘ઝખ’^૨=‘લવારી કરવી,’ ‘બકવાસ કરવો.’ એટલે ‘મ ઝખિ’= ‘બકબક ન કર.’ ‘ઉગા’=‘મૂંગો’ કે ‘મૂંગો રહે’ એવો અર્થ છે અને એટલા પૂરતો તે ‘ચૂપ’નો પર્યાય છે.

(૨) ‘ભરડકબત્રીશી રાસ’ની આધારભૂત વાતો પરથી મંદકૃત ગદ્યમા—ખરી રીતે તો જૈનપ્રચલિત લૌકિક મંદકૃતમાં—તપાગચ્છના પ્રખ્યાત ઉપાધ્યાય સમય-સુદરના શિષ્ય સાધુરાજના શિષ્યે, સાધુરાજ પાસેથી વાતો સાંજળીને—‘ભરડક-દ્વાત્રિશિકા’ (પ્રકાશક મેસર્સ એ. એમ. કંપની, પાલીતાણા, ૧૯૨૬) રચી હતી (આશરે ઇસવી ૧૭ મી સદી). તેમાં ઉપરની વાત ૨૪ મી કથા તરીકે આપેલી છે. વીગતોમાં ફેર છે. પહેલા કટોરામાં પાણી આપ્યું ત્યારે ભરડાએ ‘આનું નામ શું?’ એમ પૂછ્યું, એટલે સાથે બેઠેલાએ ‘મ ઝખિ’ કહ્યું. પછી પડસુંદીડના ગણ્યા પીરસાતા પૂછ્યું ને ‘ઉગા’ કહ્યું. છેવટે લાપસી વખતે ‘ચૂપ’ કહ્યું. ઘેર આવીને ભરડાએ બોજનનું વર્ણન કરતા કહેલો દુહો શબ્દસઃ ઉપર પ્રમાણે છે. ‘ઉગા’ ઉપરના દિષ્ટાંતમાં તેનો અર્થ ‘ન બોલ’ એવો કયો છે.

(૩) વિનયચંદ્રકૃત નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા (આ. ૧૩૦૦)માં ‘અઝગ’ શબ્દવાળી પંક્તિ અને તેનો સંદર્ભ આ પ્રમાણે છે :

ભણુક વધુ ઉમ્મરેણુક જાય
 ‘કરિસુ ધમ્મુ, સેવિસુ પ્રિય-પ્રાય’
 મિલિહિ સખી રાજલ , પલણુંતિ
 ‘મિણુય જેમ ન મિરિય ખજજ’તિ
 અઝગીઅચ્છી, સખિ, ઝખિ મનઆલ
 તપુ દોહિલ્લહિ, તહિ સુકમાલ’ (૩૫-૩૬)

‘ઉમ્મરેનની પુત્રી (આ) શબ્દો બોલે છે, ુ ધર્મ આચરીશ, પ્રિયનાં ચરણો સેવીશ.’ સખીઓ મળીને રાજલને કહે છે, ‘મરી કાઈ ચણાની જેમ નથી ખવાતા. સખી, મૂંગી રહે. નકામો બકવાસ ન કર. તપ છે દોહલું, ને તું છે સુકમાર.’ અહીં પણ ‘ઝખિ મન’ની સાથે ‘અઝગી અચ્છી’નો પ્રયોગ થયો છે.

૨. પ્રાચીન પ્રયોગોમાં ‘ઝખ’ મળે છે. જુઓ પ્રસ્તુતિ અંક પૃ. ૧૪૯.

૩. અંકારે ‘પડસુંદી’ માટે ‘પદ્યુદ્ધિ’ અને લાપસી માટે ‘લપનમી’ એવા સંસ્કૃત શબ્દો બનાવવાને મુક્યા છે.

(૪) ઈ. સ. ૧૨૦૦ લગભગ રચાયેલા મુનિ રત્નસૂરિકૃત મસ્કૃત ‘અગડ કથાનક’ કે ‘અગડચરિત્ર’માંથી ચીમનલાલ ડા. દલાલે ‘પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતો’ (‘સાહિત્ય’, મે ૧૯૧૪) એ લેખમાં કેટલાક પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિત ઉદ્ધૃત કર્યા છે. તેમાં નીચેનું સુભાષિત પણ છે :

ઉગી ઉગી બાપડી, મુઠ દાકી મન રોષ,
હુ જામ લાંચધ ફિરધ તુ, ફિરલ (૧) ન મરધ કોષ.

અત લાગમાં પાઠ બ્રહ્મ જણાય છે, પણ અર્થ સમજાય છે - બાપડી ! મો દાકીને છાની છાની રો નહોં. જમ જે લાચ લેતો ફરતો હોત, તો તો કોઈ ન મરત

(૨) અર્વાચીન ગુજરાતી પ્રયોગ

સાહિત્યમાં કે વ્યવહારમાં સામાન્ય નામ તરીકે ‘ઉગા’નો પ્રયોગ મારા લક્ષમાં આવ્યો નથી, પણ વિશેષ નામ તરીકે ‘ઉગા’ જાણીતો છે. આપણા અનેક વ્યક્તિનામોના ઉદ્દાપ વહેમમાં છે. મેલી નજરથી, દષ્ટિદોષથી સત્તાને બચાવના તેનું નામ નિરર્થકતા, તુચ્છતા વગેરેના વાચક શબ્દો પરથી પાડવામાં આવતું. ‘ઉગો’ એટલે ‘મૂગો’, ‘છાનો’, ‘નકામો’, ‘અમગ્નો.’ એ રીતે ‘બીખો’, ‘કચરો’, ‘પૂજો’ મફત, ‘અમથો’, ‘ગોકો’, ‘ધૂળો’ વગેરેના વર્ગમાં ‘ઉગો’ પણ બેસે છે.

(૩) પ્રાકૃત પ્રયોગ

ઈ. સ. ૧૦૫૨માં રચાયેલા જિનેશ્વરસૂરિકૃત ‘કથાકોષ-પ્રકરણ’^૪ના ‘શાલિભદ્ર-કથાનક’માં પ્રવ્રજ્યા લેવાના શાલિભદ્રના નિર્ણયથી રડી રહેલી તેની બહેન અને તેના બનેલી ધન્ય વચ્ચેની વાતચીતનો એક અંશ નીચે પ્રમાણે છે :

ભણિય^૫ ધન્નેણ, ‘મા રુચસુ કાઠિરિસો સો કંઠ પવ્વજ્જ કાઠી, જે એકકોઠિકય’^૬
વૃણિય^૭ મુયધ.’

ભણિયમણાએ, ‘દેવ, અઉગ્ગમ્મો અચ્છ, સપ્પુરિસો તુમ એવ નૂણુ જે અત્તિ પવ્વજ્જસસિ.’

“ધન્યે ડહુ, ‘રો મા. જે (રાજની) એક એક તળાઈ તળે છે, એ કાચર પુરુષ શુ પ્રવ્રન્તા લેગે ?”

૪. એ લેખ “જૈન ગુર્જર કવિઓ, ભાગ ૧, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૬૫ અને પછીના પર ઉદ્ધૃત કરેલો છે આગળ આપેલો હુદો આમાંથી લીધો છે.

૫. સ પાદક, ત્રિનવિન્ય મુનિ, સિંધી જૈન શ્રવણા, ૧૧, ૧૯૪૯.

તે બોલી, 'દેવ, મૂંગા રહે, લડતીર એક તું જ ખરા ને, જે ઝટ કરતોકને પ્રત્યક્ષા લઈ લે.'

આ પ્રયોગને લક્ષમાં લેતા વિકાસની સાકળ આ પ્રમાણે સમજી સકાય: પ્રાકૃત 'અઉગગો', પ્રાચીન ગુજ. 'અઉગઉ', મધ્ય, ગુજ 'ઉગો'.

(૪) મરાઠી પ્રયોગો

'ઉગા'નો અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વ્યવહાર નથી, પણ અર્વાચીન મરાઠીમાં તે સુપ્રચલિત છે 'મૂગુ' 'શાત', 'હાનુ' 'કશી બોવયાન કર્યા વગર' એવા અર્થો જાણીતા છે 'ઉગા ખેસ, અગદી હાલુ નકો,' 'ઉગા ખેસ', 'મરીના ભગ ઉગા ખેસ' વગેરે અનેક ચાતુ પ્રયોગો છે.

પ્રાચીન મરાઠીમાં પણ તેના ચાતુ પ્રયોગ થતો. પ્રાચીનતમ પ્રયોગ મુનિશ્વરીના છે એક ઉદાહરણ: 'મહાશૌનિ ઉગા' (૧૩,૬૬)

૨. અપૂરણ મર

નાની વયમાં અકરમાતથી રોગથી કે સાહસ, અવિચાર વગેરેથી નોતરી લઈને મૃત્યુ પામનાર તેનું નિર્મિત આયુષ્ય પૂરું કર્યા વિના મરી ગયાનું મતાય છે એવા મૃત્યુ માટે અકાળે મૃત્યુ કે 'આયુષ્ય કે અવનકાળ ખૂટ્યા વગરનું મૃત્યુ' કહેવાય છે. ચાતુ પ્રયોગમાં 'વણખૂટયે મિચાગ દેક મરી ગયા' વગેરે જાણીતા છે. પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આ પ્રયોગ (કે તેવા બાવના વાચક મળતા પ્રયોગ)ના કેટલાક ઉદાહરણ

(૧) પુષ્પદત્તકૃત અપભ્રંશ મહાકાવ્ય 'મહાપુરાણ' (૧૦મી શતાબ્દી) • ૧૬/૭/૧૦
તો પણવહુ જઈ કાલિ ન ખુદરક.

'જે આયુષ્ય ન ખૂટવું હોય તો પ્રજાગ કરો'.

અહીં ટિપ્પણમાં 'કાલુ'નો અર્થ 'આયુ' આપેલો છે.

(૨) મહાપુરાણ ૮૧/૫/૧૦

મા મરઉ અપુણ્યક કાલિ

'અધૂરા આયુષ્યે તે ન મરો'

(૩) મહેન્દ્રચંદ્રકૃત પ્રાકૃત કથા 'નમ્મયાસુદરીકથા' (૧૨મી શતાબ્દી) પૃ. ૬૮.

સચ્ચો જણપવાઓ મરઈ ન અપુદે જીવિએ કામ.

'જીવિત ખૂટ્યા વિના કોઈ ન મરે—એ લોકોકિત ખરેખર સાચી છે.'

(૪) ધનપાલકૃત ભવિષ્યકથા (૧૩૩૭) ૧૪/૧૧/૮ માં આને મળતો પ્રયોગ :

જેત્યુ અગિરમ કાલિ મગિજ્ઞ
'જ્યા અધૂરે આયુષ્યે મરણ આવે છે'

(૫) ભગતેશ્વર બાહુબલિગમ, કડી ૧૧૦ખ :

ગિરિકંદરિ અરિ છપિછ ન છટછ, તું બાહુબલિ મરિ મ અખૂટછ

'શત્રુગિરિકંદરામાં ધુપાય'તો પણ નથી જયતો. માટે હે બાહુબલિ, તું વણખૂટયે મર મા'.

(૬) એ જ, કડી ૧૩૦ખ :

જામ ગિરિકંદરિ વિવરિ વીર પદસંતુ ન છટછ

જામ જાલિ જગલિ જામ કિન્હમ તમ મરમ અખૂટછ

'વાગ ગિરિકંદરામાં પેસે, દરમાં પેસે તોપણ તેનાથી જાયે નહીં : જામમાં કે જાગલમાં જામ, પણ ગમે તેમ કરીને તેને અખૂટયે મરવાનું જ રહે'.

(૭) એ જ, કડી ૬૧ખ :

આખ અખૂટછ કાલિ, ખૂટક રહિ રહિ ધમ લણમ એ

"વણખૂટલો કાળ આજ ખૂટ્યો માટે રહી જા' એમ તે કહે છે."

(૮) એ જ, પંક્તિ ૧૪૯ક :

ચિતવમ ય મુહુરત રાહિ જોમ આજુ ખૂટઉં આઉ

'મુહુરતજ વિચારવા લાગ્યો : જો, આજ આયુષ્ય ખૂટ્યું'.

સિદ્ધહેમના એક અપભ્રંશ ઉદાહરણ પદમાં (૪, ૪૨૨/૧૪) 'અપૂરમ કાલિ' = 'અધૂરે કાળે' — 'વખત બરાવા પહેલાં' એવો પ્રયોગ મળે છે.

(૯) કાન્હડદે પ્રબધ(૧૪૫૬), ૧, ૬૧ખ.

માધવ લણમ કર્ણ જા નાસી કામ મરમ અણખૂટમ

'માધવ કહે : કર્ણ, તું નામી જા, વણખૂટયે કા મર છે"

(૧૦) તે જ, ૨, ૧૧૪ :

હાથી ઘોડઉં આડમ આવમ તેહ મરમ અણખૂટમ

'હાથી કે ઘોડુ તેની આડે આવે તે વણખૂટયે મરે.'

૩. અસરાલ :

અર્થ ' પુષ્કળ ', ' અત્યંત '; પછીથી ' મોટું '.

નવમી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ (૨વયંભૂતકૃત પદ્મચરિત્ર, સ્વર્ગપાદિત, ૧૯૫૩)

(૧) કે વિ ધણુષ્ઠ ધણુષ્ઠ અસરાલઈં (આણુષ્ઠ) (૨, ૧૬, ૪/ખ)
' કેઈ પુષ્કળ ધન ને ધાન્ય આણે છે '

(૨) જહિં તે લોહ-રુકખ કંટાલા, અસિપત્ત અસરાલ વિસાવા (૩૫, ૧૪, ૩)
' જ્યાં પેલા પુષ્કળ વિશાળ ને કાંટાળાં લોહવૃક્ષ હોય છે. '

(૩) તહિં અસરાલુ કાણુ અચ્છેવડ (૪૨, ૫, ૫/ક)
' ત્યાં ધણો સમય રહેવાનું હોય છે. '

૯૫૭-૬૫ (પુષ્પદંતકૃત મહાપુરાણ, વંદનપાદિત,)

૧૯, ૨, ૪; ૫૬, ૩, ૧૪; ૭૦, ૧૫, ૨; ૮૭, ૪, ૭ અને ૧૦૨, ૮, ૬ એટલાં
સ્થળે ' પુષ્કળ ' અર્થમાં ' અસરાલ ' વપરાયો છે. ટિપ્પણમાં ' જહુલ ',
' અપર્માત્મ ', ' અપર્માન્ત ' (= અપાર) એવા અર્થ આપેલા છે.

આ. ૧૬૭૧-૬૨ (ઉદયવિજયકૃત પાર્શ્વનાથ રાજગીતા, પ્રાચીન કાગુ-સંગ્રહ,
સાહેસરા ને પારેખ સંપાદિત, ૧૯૫૫)

ઉપરિ અવર ધરી શિર મુરસરિતા અસરાલ (૧૮/ખ)

' ખીજી ટી—મહાન ગંગા—ને (શંકર) શિર પર ધરી છે. '

શબ્દકોશમાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ' અસરાલ 'નો અન્વય પણ પ્રયોગ
થવાનું, સુરદાસમાં ' નૈનન નીર વહૈ અસરાલ ' એ પંક્તિમાં છે તેમ પ્રાચીન
હિંદીમાં તે ' અસરાલ ' રૂપે મળતો હોવાનું, અને આ રૂપે તેમજ પ્રા. ગુજ.
અજરાલ = ' મોટું, પુષ્કળ ' અરબી ' મજ્રમલ ' ઉપગ્રી આખ્યાનો મહત્વ —
એટલા વાનાં નોંધ્યા છે.

૧૬૮૨-૮૩ (યશોવિજયકૃત જંબૂસ્વામીરાસ, શાહમંપાદિત, ૧૯૬૧)

તે જિહ્વાઈ નીરથી, એ તો નયણુજલઈ અસરાલા રે (૧, ૧૬/ખ)

' (અગ્નિજ્વાળા) નીરથી ઓલાય છે, પણ (વિરહજ્વાળા) તો આસુથી
મોટી બને છે '

ટિપ્પણમાં ' અસરાલ 'નો અર્થ ' મોટું ', ' વધે છે ' એવા કયો છે. ત્યાં ' વધે
છે ' લાક્ષણિક અર્થ સમજવાનો છે. અરબી ' મજરામલ ' ઉપગ્રંત વિકલ્પે
ગં. ' અસરાલુ ' = ' અનંતર ' મૂળશબ્દ તરીકે આપ્યો છે.

જોડણીકોશ (૧૯૪૯) 'અજરાલ' કે 'અજરાળ'ના 'વિશાળ'ને 'લયાનક' અર્થો આપે છે, ને અરબી 'મુબ્રહલ' માંથી સધાયેલો ગણે છે. પ્રાચીનતમ પ્રયોગ નવમી શતાબ્દીનો ૩૦ તે જોતાં અરબી મૂળ ઓછું શક્ય છે. પ્રાચીન ૩૫ 'અજરાલ' નહીં, પણ 'અસરાલ' છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. 'અશરારુ'નું માધ્યમિક ભૂમિકામાં સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે 'અસરાર' ન થતાં વૈરૂપ્ય (dissimilation) થી 'અસરાલ' થયું : જેમ બૌદ્ધ સંસ્કૃતમાં 'શર્કરા' ને બદલે 'શર્કલા' મળે છે, અને સં. 'કુરર' ઉપરથી પ્રાચીન રાજસ્થાનીમાં 'કુરલલ' (= કળેળે) થયું છે (ઢોલામારુરા દ્વિઘા, ૫૧, ૫૩, ૫૬, ૫૭, ૨૬૧, ૩૮૯).

૪. ઉગ્મ 'ઉતાવળે ધસવું,' 'દોડી જવું'

૧૨૭૯-૮૦ ઉગ્મ=ઉઘાતિ (સંગ્રામસિંહકૃત્ બાલશિક્ષા, પ્રા. ગૂ. ગ. પૂ. ૨૧૩, ૫. ૧૫)

ઉગ્મઉઘિ ગિઘ ગંગવણે (શાલિભદ્રકૃત પંચપદવ્યરિતરાસુ, પં. ૩૦)

'ઉતાવળે ધસીને (રાજા) ગંગાવનમાં ગયો.'

શબ્દસૂચિમાં મોદીએ 'વિભાગે' દોરાર્ધ જતું એટલે કે 'ભૂલા પડવું' એવો અર્થ ક્યો છે તે બરાબર નથી. તેમણે આને ગ્રેક અંગ 'ઉર્જાવ' ઉપરથી થયેલા ભૂતકૃદંતનું પ્રથમા એકવચનનું ૩૫ ગણ્યું છે, તે પણ બરાબર નથી. વાસ્તવમાં તે 'ઉગ્મ' આખ્યાતિક અગનુ સંબંધક ભૂતકૃદંતનું ૩૫ છે. સરખાવો 'નિસુણીક' (૧૩૮, ૧૫૪, ૫૪૭), 'પણીક' (૧૬૩), 'ભાઈ' (૧૪૩, ૨૦૧, ૭૭૫), 'લેક' (૬૦, ૬૯ વગેરે) છતાંદિ. મોદીએ પ્રા. ગૂ. ગ. વાળા જાને પ્રયોગ નોંધ્યા છે. ૧૪૨૧-૨૨ (મણિકવસુંદરકૃત પૃથ્વીચંદ્રવ્યરિત, પ્રા. ગૂ. ગ. પૂ. ૧૩૫, પં. ૧૭)

ધાઈ રાણા, બ્રાહ્મણ ધરભણી ઉગ્મણા

'રાણાઓ દોડે છે, બ્રાહ્મણો ધરભણી ઉતાવળે ધસ્યા.'

૧૬મી શતાબ્દીનો પૂર્વાધ

(ભાલજીકૃત કાદંબરી, શાસ્ત્રી મંપાદિત ૧૯૫૩, ૯, ૧૬)

અનેક જન અતિ ઉગ્મણિ ધાઈ ધાઈ હર્ષ અપાર

'અનેક લોકો અતિ ઉતાવળે ધસે છે ને અપાર હરખથી દોડ્યા દોડ્યા જાય છે.'

(ભાલજીકૃત નંદાખ્યાન, શાસ્ત્રી મંપાદિત ૧૯૫૭, ૬૩૩ ૨૧.

કડી ૧૨૩ પં. ૯૮૧)

(૬મી) ઊગણાં

‘(દાથી) ઉતાવળે ધર્યા’

(એ જ, ૧ ૨૨, ૫; પં. ૧૦૧૦)

હીની ઊગણી નારી, અતિગિ કામવ અંગ છ

‘હીને તે સ્ત્રી ઉતાવળે દોડી, તેનાં અંગ અતિચપ કામળ દતાં’

શબ્દકોશમાં શ્રી. શાસ્ત્રીએ ‘ઉગણી’ નો અર્થ ‘અવગા પામી’ કરીને તેને મં ‘અવ-ગા’ વગેરેમાંથી સાધવા પ્રયાસ કર્યો છે તે ખગબર નથી. નેહણીકાશે નોધેલા ‘ઉગણુ’ની તેમણે નોધ લીધી નથી ‘ઉગણા’ને ‘ઉગણી’ થી જુદો જ શબ્દ ગણી શકાં માથે ‘અગણ્યા’ એવો અર્થ કર્યો છે અને ‘અ-ગા’ કે ‘અપ-ગા’ માથી સાધવા પ્રયાસ કર્યો છે તે પણ જૂલ છે.

શ્રી શાસ્ત્રી ‘કાદંબરી પૂર્વભાગ અધ્યયન’ના શબ્દકોશમાં ઉગમ = ફેદી ફેદીને આગળ વધે છે’ એવો અર્થ કર્યો છે તે પણ સાચો નથી. ત્યાં પણ ‘ધસે છે.’ અર્થ છે : એક ધામ, ઉગમ (૧૧, ૬૩)

નેહણીકાશે ‘ઉગણુ’ = દોડી જવું’ કાલમસ્ત શબ્દ તરીકે નોધેલો છે. મ. ‘ઉદ્ + યા’ સાથે તેને નેહવા ઉપરાત તેને દે. ‘ઉગમણુ’ સાથે પણ નેહ્યો છે, તે નિરાધાર અટકળ છે.

‘ભગવદ્ ગોમડલ’ માં ‘ઉગણુ’ = ‘ઉમંગમાં આવવું, હોશમાં આવવું, હરખાવું, આનંદભેર ઉતાવળિયા થવું’ એ અર્થો પણ અટકળે જ કરેલા જણાય છે. બોભમાંથી ‘શેઠ તે કાને સાંભળી ક્રીડા, અણવાણા ઉગમ રે’ એ ટાચણુ આપેલું છે તેમાં ‘ધસે છે’ અર્થ બરાબર બેસે છે. ઉપરાત ‘ઉગણુ’ = ‘ઉત્સાહી, હોશવાણુ’ એવો અર્થ કર્યો છે, તે પણ સાચો નથી. આધારભૂત ટાંચણુ ‘રખે મુલદા સહિત રથ, અન્ધ ઉગણા જાય’ પ્રેમાનંદના નામ નીચે આપ્યું છે, તેમાં ‘ધર્યા જાય’ અર્થ બેસે છે.

ભા. ગો. ખીળ અર્થ લેખે ‘દોડી જવું, ધસવું’ નોધે છે અને ભાલણુમાંથી ‘જમ ગજપતિનેા સાદ સાભળી વેકુંથી ઉગણા’ એ ટાચણુ આપે છે તે બરાબર છે.

ઉપરાત ‘ઉગણુ’ = ઉતાવળા થવું ‘નોધ્યું’ છે પણ કશો અધાર નથી ટાક્યો.

૫. અપ. ઉવિવૃદ્ધ—, પ્રા. ગુ. ઉબીઠ—‘અકારુ’ થયું’ ‘અંબજે પડ્યું.’

૧. સ્વયંભૂકૃત સ્વયંભૂઅંદૃ (નવમી શતાબ્દી), ૬. ૪૨ (૧):

ગોરી અગણે, સુપ્તી દિક્કા

ચ દેહો આપણી, જોઈ વિ ઉવિવૃદ્ધ

‘ગોરીને આંગણમાં સૂતેલી જોઈ અને ચંદ્રને પોતાની જ્યોત્સ્ના પણ અકારી થઈ પડી.’

૨. ભોજકૃત સરસ્વતીકલાસરણુ^૨ (દસમી શતાબ્દી), ૨૧૧ :

પંકજ પંકિ વહેલિઅ કુવલય ખિત દહિ

વાડિહિં જિંજ વિ ઘલિઅ ઘિતહિ અંદુ છુહિ

કર-ચુઅણુહર-વઅણુહિં તહિ લીનાવધિ

જિઅ-સિહિ વિ ઉવિવૃદ્ધી છાઈ પઆવધિ

‘પંકજ પંકમાં તરછોડ્યાં; કુવલય ધરામાં નાખ્યા, જિંજને પણ વાડમાં ફેંક્યાં; ચંદ્રને આકાશમાં ફગાવ્યો : તે લીલાવતીના કર, નયન, અધર ને વદનને લીધે પ્રભાપતિને મન પોતાની સૃષ્ટિ પણ જાણે કે અકારી થઈ પડી.’

૩. હેમચંદ્રકૃત છદોતુશાસન^૩ (બારમી શતાબ્દી), ૭૫૭ (૧):

તુહ પુહઈસર-સેહર કિતિ અકિતિમ સુરહિઅ-દિસિ મુહ

જાવેહિં સગિ પછહિઅ

તાવેહિં તકખણિ સુરસુદરિ-તોઅહુ સુરતર-કુમુમ-મલ ધુવુ કુઅ

મણુ-ઉબિઅદ્ધિઅ

‘હે નૃપચૂડામણિ, તારી સાચી કીર્તિ દિશામુખને સુગંધિત કરીને જેવી સ્વર્ગમાં પેહી તેવી જ દેવાગનાઓને મન મદારપુષ્પની માવા એકદમ અકારી થઈ ગઈ.’

૪. પુરાતનપ્રમથમગ્રહ^૪ (૫ દસમી શતાબ્દી પહેલાં), પૃ. ૧૫, પદ ૪૦.

પદ્મે પદ્મજ્યુગ્મજતં કુવલયં આપારનીરે ડહે

બિગ્મી ચાપિ વૃતેર્ગહિઃ પ્રકટિતા ક્ષિપ્ત-શશી ચામ્બરે।

યરયાઃ પ્રાણિવિગ્મયાધરમુખાન્ વીદ્ય વ્વસૃષ્ટિવિદે

રુદ્ધિદ્વિષ્ટ પુરાતની સમભવદૈવાદ વિધાયેહ તામ્ ॥

‘પંકજ પંકમાં અને કુવલય અપાર નીરવાળા ધરામાં તરછોડ્યું. બિગ્મીને પણ વાડની બહાર પ્રગટ કરીને, ચંદ્રને આકાશમાં ફેંક્યો. જેનાં હાથ, નયન, અધર ને મુખ જોઈને વિધાતાને પોતાની જ સૃષ્ટિ અકારી જેવી થઈ પડી—તેનું અહીં અકરમાત્ત નિર્માણ કરવાથી, તે પુરાણી જની ગઈ’

૫. વર્મતવિલાસ-કાવ્ય^૫ (ચૌદમી શતાબ્દી લગભગ), ૪૧.

માઘ મૂ દુષ્ણ અનીઠકે દીઠકે ગમઘ ન ચીર

બોજનુ આજ ઊભીઠકે મીઠકે સ્વદષ્ટ ન નીર

‘મા ! મારા દુઃખનો અત નથી. ચીર દીકું ગમતું નથી. બોજન આજ અકારું થયું છે. પાણીનો સ્વાદ મીઠો નથી લાગતો.’

૬. વરિતગદ્યત ચિદુગધ-અઉષધ^૬ (પદરમી શતાબ્દી પહેલાં), ૫૮.

માથકે ધવલકે દેહ જળરી વાંકકે વાંસકે ઝૂંઝૂં લાલરી

ધર-હતકે નવિ કચાહમ જામ સઘલા કુટુંબ ઊભીઠકે યામ

‘માથું ધાળુ, દેહ જળગિત, વાસો વાંકો વળેલો, લાળ ટપકે : ધરમાંથી ક્યાંયે ન જાય તે આખા કુટુંબને અકારો થાય.’

૭. વિરહ-દેસાહરી-કાવ્ય^૭ (સોળમી શતાબ્દી પહેલાં), કડી ૫૦.

હસી હસી પૂછકે વાતડી ગ્રીય સેજડી ખર્ધકે

સર્વસુ અતિ સમોસમ્યકે વીસરિલે દુષ્ણ ઉભીઠકે

‘સેજમાં બેસીને હસી હસીને પ્રિયને વાત પૂછું છું. ખુબ ..શમી ગયું. અકારું દુઃખ વિસરાયું.’

૮. સરદાસ^૮ (સોળમી શતાબ્દી),

મુઠિ મોતી લાડૂ મીઠે

વે ખાત ન કળહું ઉભીઠે

‘મોતીચૂર લાડૂ ખૂબ મીઠા છે. તે ખાતો નથી. તો ક્યારથી તે અકારા થઈ ગયા છે ?’

૯. વૃલસીદાસ^૯ (સોળમી શતાબ્દી)

યહ જનતહુ હદય અપને-સપને ન અધાર્ધ ઉભીઠે

આ જને પ્રયોગને આધારે હિંદીશબ્દસાગર ‘ઉભીઠના’નો અર્થ ‘મન ભાર્ધ જવાને કારણે સારું ન લાગવું,’ ‘મનમાંથી બિતરી જવું,’ ‘અસચિત્ત થઈ જવું’ એવો આપે છે.

આમ અપ. ‘ઉલ્બિહ-’, ‘ઉલ્બિહ-’, સં. ઉલ્લિહ-’, પ્રા. યુજ. ‘ઉભીઠ-’, પ્રા. ધ્વજ-અવધી ‘ઉભીઠ-’નો અર્થ અપદ્ રીતે ‘અકારું લાગવું,’ ‘બેસ્વાદ બનવું,’ ‘અજબે આવવું.’ ‘અજબામણું લાગવું’ થતો. શબ્દ સંસ્કૃત ‘ઉલ્+હિપ-’ના

જૂતકૃદત 'ઉદ્+દિષ્-' ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે. આના સમર્થનમાં સહલાગ્યે 'ઉદ્+દિષ્-' પરથી સધાયેલું આખ્યાતિક અગ 'ઉવીસ-' (= 'ઉવીસ-' < 'ઉવીસ્-', < ઉવિસસ્-' હવે ટાપી શકાય તેમ છે.

૧૦. ધારનો શિલાલેખ^{૧૦} (આ ૧૩મી શતાબ્દી), કડી ૫૦.

[ક] ચૂ-વિચ્છિં જે ચણ દીસહિ
તે નિહાલિ સવ વધુ ઉવીસહિ

'ક' ચુકી વચ્ચેથી ગતન દીસે છે તે નિહાળ્યા પછી (નિહાળનારને) બધી વસ્તુ અકારી બની જાય છે.' આમ 'ઉવીસ' અને 'ઉવીઠ' (ઉવીઠ) બંને વપરાશમાં હતા—જેમ ગુજરાતી 'બેસવું' ને હિંદી 'બેઠના', ગુજરાતી 'પેસવું' ને હિંદી 'પેઠના' છે તેમ. પણ ગુજરાતીમાં 'ઉવીસવું' કે 'ઉવીસવું' ઊતરી આવ્યો લાગતો નથી.

જેમ 'ઉવિષ્ઠ' ને 'ઉચ્છિં' સમજી લેવાની જૂથ થઈ છે, તેમ 'ઉવિસ' ને 'ઉવસ' (= ઉવજડ) વચ્ચે પણ જૂથ થવાના સંભેગો છે. કૃતકૃત 'વક્રોક્તિશ્રવિત' (૧, ૨૦)માં આપેલું ઉદાહરણ જુઓ.

લીલાઈ કુવલઅ કુવલઅ-વ સીસે સમુવ્વહ તેણ
સેસેણ સેસપુગિસાણ પુરિસઆરો સમુવ્વસિઓ

'લીલાએ કમીને કુવલય (= પૃથ્વી મડળ)ને કુવવય (= નીલ કમળ)ની જેમ શીશ પર ઊંચકતા ગેયે (= ગેપનાગે) શેષ પુરુષોનો પુરુષાર્થ ઉવજડ બનાવી દીધો'. અહીં 'ઉવજડ' ને બદલે સહેલાઈથી 'નીરસ' મૂકી શકાય—'સમુવ્વસિઓ' અહેજે થઈ શકે.

ટિપ્પણ

- ૧ હ દા. વેલજુકર દ્વારા મપાદિત, રાજસ્થાન ગ્રન્થમાલાના ૩૭મા ગ્રંથાક તરીકે પ્રકાશિત (૧૯૬૩) સપાદકે 'વિક્ષિંકા' એવો પાઠ માન્ય ગણી 'અુચ્છિંકા' એવી મંકૂત છાયા આપી છે. નોંધેલા ખીખ પ્રયોગોમાં પણ 'ઉવિષ્ઠ' ને જણાવતા 'ઉચ્છિંક' (= ઉચ્છિંક) સમજી લેવાયો છે. આમાં બંનેના અર્થની નિકટતા અમુક મદલોમાં સહેજે નબે તેમ હોવાથી, મદલો એકદમ નિર્ણાયક નથી બનતો ને મદિધતા ટપી રહે છે.

'આગણામાં સૂતેલી ગારીને જોઈને ચંદ્રને પોતાની જ્યોત્સ્ના ઉચ્છિંક લાગી' એ લાવ કરતા 'ચંદ્રને પોતાની જ્યોત્સ્ના પણ ^{અમુક} જાણી જાણી' એ લાવ વધુ ચારતાપોષક છે. 'ચંદ્રો' અર્થથી ('ચંદ્રાય' = 'ચંદ્રને') લેવાની છે

૨. ઉદ્દૃત છદનો કાવ્યમાલા (૯૪) આવૃત્તિ (૫ ૪૫૫, પદ ૨૧૧)મા આપેનો પાઠ સારી રીતે અશુદ્ધ છે પિશેને 'માતેરિઆલીન' (૫ ૫૫, ૭૬ XIX)મા કેટલાક સુધારા મૂકવી અર્થ ઘટાવવા પ્રયામ કર્યો છે. આલ્સહોર્ડે 'અપભ્રંશ-રતુદીન' (૧૯૩૭, ૫ ૯૮)મા પિશેલના સૂચનો અને અર્થ તપાસી, અસ્વીકાર્ય હોવાનું દર્શાવી, નવેસરથી સુધારા મૂક્યા છે અને ફક્ત૪૫૫ જુદો અર્થ કર્યો છે પછેનો છદ ગણાવવય (૧૨+૯= ૨૧ માના અતિમ ત્રિકતને રચાને ત્રણ લઘુ) છે એ આલ્સહોર્ડેનો મત સાચો છે. પાઠશુદ્ધિ અંગેના પિશેલ, આ મડોદ અને અહોના સૂચન નીચે આપ્યા છે

મુદ્રિતપાઠ	પિશેન	આલ્સહોર્ડે	અહીં સ્વીકૃત
પંકઅ	પંઆ	પંકઅ	પંકઅ
ખિત્તિ	ખિત્તઅ	ખિત્ત	ખિત્ત
દહિં	દહિં	દહિ	દહિ
વાહિં	વહિં	વહિં	વાહિં
વિવિલિઅ	વિવિલિઅ	વિવિલિઅ	વિ ધલિઅ
ધતિઅ	ધતિઅ	ધતિઅ	ધતિ
ણહિ	ણહિ	ણહિ	ણહિ
વઅણહિ	વઅણહિ	વઅણહિ	વઅણહિ
તહિં લીલાવધિં	તમ્મહ લીનાવધિં	તહિં લીલાવધિં	તહિં લીનાવધિં

°સિદ્ધિ વિ ઉચ્ચિદ્ધીણા ઇ 'સિદ્ધી વિઉચ્ચિદ્ધી સિદ્ધિ વિઉચ્ચિદ્ધી °સિદ્ધિ વિઉચ્ચિદ્ધી
પઆવધિં શાવધિ પઆવધિં શાવ પઆવધિં શાવ પઆવધિં

સરસ્વતીક ઠાભરણુમા 'વૃતૌ' એવી ભોળે આપેલી હાયા (ગા. ઘ પ્રત પ્રમાણે) લક્ષમા લેતા 'વાહિં' (= વાહમા) મૂળ પાઠ હોવા વિશેષ મહત્વ. તે જ પ્રમાણે 'વિવિલિઅ' પ્રાકૃત 'વિલ્લહ' (=વિરે છે, વિસ્તારે છે) કે 'વિરેલિઅ' (=વિસ્તારિત)ને આધારે સમજવા કરતા ખીજી ૫ મિત્તોના 'વલ્લિઅ', 'ખિત્ત', 'ધતિઅ'ના પ્રકાશમા 'ત્રિ ધતિઅ' લેવું વધુ યુક્ત છે ચોથી ૫ કિતમા સ્વયંભૂચ્છદના પછેની જેમ જ આ'નડોર્ડે 'ઉચ્ચિદ્ધી'ને 'ઉચ્ચિદ્ધી' સમજે છે—પિશેલનું 'વિ+ઉદ્+વિપ્' માથી માધવાનું સૂચન પણ નિરાધાર છે આગળ 'પુરાતનપ્રણયસત્રદ્ધ' માથી ઉદ્દૃત કરેલા

આ પદના સંકૃત અનુવાદમાં પણ 'વૃતે' અને 'ઉદ્વિષ્ટા' અહીં કરેલાં મૂલનોને સમર્થિત કરે છે (જો કે મુદ્રિત 'વિવિદિલઓ'નો અર્થ ભોળો 'પ્રકીર્ણ' અને પુરાતનપ્રબંધમંદુવાળા અનુવાદમાં 'પ્રકટિત' કર્યો છે.) 'પ્રજ્વલિતની પોતાની સૃષ્ટિ ઉચ્છિષ્ટ થઈ ગઈ' તે કરતાં 'તે અકારી બની ગઈ અને એટલે તેણે ઊભવિચ્છિત કરીને સરજતને ગમે તેમ ને ગમે ત્યાં ફગાવી દીધી' એ ભાવ વધુ રોચક છે.

૩. હ. દા. વેલણકર સંપાદિત અને સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા (૪૯) માં પ્રકાશિત (૧૯૧૧). અહીં પાઠ 'ઉચ્છિષ્ટિય' છે, તે હિંદી 'ઉચ્છિષ્ટિ'નું પૂર્વરૂપ સૂચવે છે. ટીકાકારે 'અપ્રિયા', 'અવલભા' એવો અર્થ કર્યો છે, તે લક્ષમાં લેવાનું છે.

૪. મુનિ જિનવિજયજી સંપાદિત અને સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા (૨) માં પ્રકાશિત (૧૯૩૬). જુઓ ટિપ્પણ ૨ માં કરેલી ચર્ચા. મુદ્રિત પાઠ 'સ્વસૃષ્ટિ', 'સુદ્ધિષ્ટવ' અને 'દ્વિધા ચેહતામ' છે. ચોથી પંક્તિનો કામચલાઉ અર્થ બેસાડવા પ્રયાસ કર્યો છે. સરસ્વતીકંઠાલરણ્યવાળા જંદમા મૂળ પાઠ 'ઉચ્છિષ્ટ' (=ઉચ્છિષ્ટ) નથી તેનું પુરાતનપ્રબંધમંદુવાળા જંદના 'ઉદ્વિષ્ટા'થી સમર્થન થાય છે.

૫. વ્યાસે ૧૯૫૭ની ગુજરાતી આગત્તિમાં અમારી ચર્ચાને અનુસરી 'ઉચ્છિષ્ટ' પાઠ સ્વીકાર્યો છે (આગલી આગત્તિમાં 'ઉચ્છિષ્ટ' લીધેલો) સમર્થનમાં સરસ્વતીકંઠાલરણ્યવાળો પ્રયોગ પણ ટાંક્યો છે. મોદી (રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાલા ૩૬, ૧૯૬૩, પૃ. ૯૭) 'ઉચ્છિષ્ટ'ને શુદ્ધ પાઠ ગણી તેનો અર્થ 'ઉચ્છિષ્ટ' કરે છે. બ્રાહ્મિ (અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સિરિઝ ૪૬, ૧૯૬૨) પણ લઘુવાચનામાં 'ઉચ્છિષ્ટ' અને બૃહદ્વાચનામાં 'ઉચ્છિષ્ટ' પાઠ સ્વીકાર્યો છે—જો કે હસ્તપ્રતનો 'ઉચ્છિષ્ટ' 'ઉચ્છિષ્ટ' ને 'અચ્છિષ્ટ' પાઠ તેણે નોંધ્યા છે. શબ્દકોશમાં પણ 'ઉચ્છિષ્ટ' અર્થ આપ્યો છે. દેખીતાં જ અહીં ભોજન ઉચ્છિષ્ટ બનવાની વાતનું કશું ઔચિત્ય નથી. વિરહાવસ્થામાં જોમ પાળી બેસ્વાદ બને, તેમ ભોજન પણ અકારું બને—બધા ભોગ અળખામણા થઈ જાય.

૬. ઠાકોર, દેસાઈને મોદી સંપાદિત ને ગાયકવાડજી ઓરિએન્ટલ સિરિઝ (૧૧૮) માં પ્રકાશિત 'ગુર્જરાસાવલી' (૧૯૫૬) માં પૃ. ૭૭ થી ૮૭ ઉપર પ્રકાશિત. 'ઉચ્છિષ્ટ' બ્રહ્મ પાઠ છે—'ઉચ્છિષ્ટ' જોઈએ અને

આપેલા શબ્દકોશમાં મોટીએ અટકળે ‘બહાર ફેંટણું’ અર્થ કરીને શબ્દને પ્રાકૃત ‘ઉબ્બટ્ટ’, મં. ‘ઉદ્બટ્ટ’માંથી વ્યુત્પન્ન કર્યો છે. પણ સાચે યોગ્ય રીતે જ હિંદી ‘ઉબીઠના’ ‘ઉબીઠના’ની તુલના કરી છે.

૭. સારંગસરા અને પારેખ દ્વારા અંપાદિત પ્રાચીન કાગ્ય-મંત્રદ (પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાલા ૩, ખીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૦), પૃ. ૨૨૩ થી ૨૩૦ ઉપર પ્રકાશિત. શબ્દકોશમાં ‘ઉબીઠ’નો અર્થ અટકળે ‘નિમિત્ત, ગાદ’ આપ્યો છે.

૮. ‘ધન ભાષા મૂર-કોશ’ (દીનદયાલ ગુપ્ત તથા પ્રેમનારાયણ ટંકત, ૧૯૬૨) માં ‘ઉબીઠના’ નીચે મૂરમાંથી આપેલી ઉદાહરણ-પંક્તિઓ અહીં ઉદ્ધૃત કરી છે. હિંદી-શબ્દસાગર (૧૯૧૪) માં પણ ‘ઉબીઠના’ નીચે એ પાઠાંતરે ઉદ્ધૃત કરેલી છે.

૯. હિંદી-શબ્દસાગર (૧૯૧૪) માં ‘ઉબીઠના’ નીચે ઉદ્ધૃત.

૧૦. અવંપાદિત ‘પ્રિન્સ ઓવ વેલ્ફ મ્યુનિયમ સ્ટોન ઇનસ્ક્રિપ્શન ક્રોમ ધાર’ (ભારતીય વિદ્યા, ૧૭, ૩-૪, ૧૯૫૭, પૃ. ૧૩૦-૧૪૬; ૧૯, ૧-૪, ૧૯૫૯, પૃ. ૧૧૬-૧૨૮). જુઓ શબ્દકોશમાં ‘ઉબીસ’ નીચે.

૬. ઓલગ્ગ ‘સેવા.’

પ્રાકૃત

આઠમી શતાબ્દી—

હરિભદ્રકૃત સમરાધ્યક્ષકા (પૃ. ૬૩૯)

‘કરેક દેવો પસાય’ મમ ઓલગ્ગાએ’

‘મહારાજ મને સેવા ભોંપવાની કૃપા કરે’.

અપભ્રંશ

નવમી શતાબ્દી—

સ્વયંભૂકૃત પદ્મચરિય :

૧. ઓલગ્ગાધ પાણેહિ વિજયસીદ્ધ (૭ / ૬ / ૫)

‘વિજયસિદ્ધ પોતાના પ્રાણ વડે સેવા કરી રહ્યો છે’ (= સેવામાં પ્રાણાર્પણ કર્યું છે—યુદ્ધમાં ખપી ગયો છે.)

૨. તિહુઅણુ-ગુરુહે જાહિ ઓલગ્ગાએ (૨ / ૯ / ૬)

‘ત્રિશુવન ગુરની સેવા કરવા જા’

૩. કિં ઓલગ્ગાએ (૨૫ / ૩ / ૧૦)

‘સેવાથી ગુ’?

દસમી શતાબ્દી—

પુષ્પદત્ત મહાપુરાણમાં ૬, ૫, ૫; ૯, ૨૩, ૧૦; ૨૩, ૧૨, ૪, ૩૨, ૧૨, ૭; ૪૫, ૧૨, ૮, ૬૦, ૨૬, ૨; ૬૨, ૧૪, ૪; ૭૬, ૫, ૫; ૮૩, ૧૬, ૬, ૮૫, ૩, ૩; ૯૨, ૪, ૧૪; ૯૫, ૯, ૧૪ એ રચને ‘ઓલગ’ મળે છે.

વજ્રલગ્ન ૩૨માં પણ તેનો પ્રયોગ છે

અગ્નીઆરમી શતાબ્દી—

હેમચંદ્રકૃત દેશીનામમાલા

ઓગુગ્ગો = એવક (૧/૧૬૪)

સાહિત્યમાં સર્વત્ર ‘ઓલગા’, ‘ઓલગો’ પ્રત્યાદિ મળે છે. હેમચંદ્રે જે પરપરાને આધારે ‘લુ’ વાળા જોડણી ગ્રંથીકરી છે, તે શ્રદ્ધે જણાતી નથી.

‘ઓલગ’ કે ‘ઊલગ’, ‘ઊલગૂ’, ‘ઉલગાણા’ વગેરે રૂપે જૂની ગુજરાતીમાં અશુદ્ધાચર્યનીતી (આ. ૧૪૦૪; ૫ ૩૬); સદયવત્સવીરપ્રબધ (આ. ૧૪૧૦, ‘ઉલગ’ ૧૦૦, ‘ઝનગ’ ૧૦૭ વગેરે), વિરાટપર્વ (૧૪૨૨; ૫-૫૭, ૬૬૮); કાન્હડાદેવપ્રબધ (૧૪૫૬; ૨, ૬૬; ૨, ૬૨), પ્રભેદધનનીશી (૧૫મી સદી; ૧૭૦, ૨૮૮); નલદયવત્સવીરસ (૧૫૫૬, ૫૦૭); અખડાવિદ્યાધરસ (૧૫૮૨; ૩, ૨૧૯, ૩૩૩, ૩૪૪; ૫ ૮૭, ૧૩૧); ઉક્તિરત્નાકર (આ. ૧૭મી શતાબ્દી; ૧૬, ૧; ૪૮, ૨, ૫૦, ૨, ૫૪, ૨); વામુપૂજ્યમનોરમ કાગ (૧૬૪૦; ૫, ૨૨), વગેરે.

અર્વા ગુજરાતી ‘ઓળગ’ (= સેવા), ‘ઓળગવુ’ (= સેવા કરવી), ‘ઓળગૂ’ (= સેવક), ‘ઓળગાણો’ (લગી); મરાઠી ‘ઓળગણું’.

મૂળમાં ‘ઓલગા’ કન્નડમાંથી આવ્યો છે સરખાવો^૧.

ક. ઊરિગ, ઊરગ સેના આકરી, કામ; ઊરિગતન = સેવા, કામ
ઊરિગિ = સેવક

તા. ઊરિયમ = સેવા (જેમ કે ‘દેવસેવા’)

ઊરિયન = સેવક

મ. ઊરિયમ = સેવાચાકરી, કામ

ઊરિન = સેવક

દ્ર. ઊળિગ = સેવા

તે ઊડિગમુ, ઊડિયમુ = સેવાચાકરી, કામ

પ્રાકૃત શબ્દોને મંદ્રકૃત રૂપ આપવાના વલણથી પાછળથી જૈન મંદ્રકૃતમાં ‘અવલગ્’
‘અવલગક’ વગેરે રૂપે ઉક્ત શબ્દ વપરાયો છે, અને તેમાં તેમને મંદ્રકૃત
‘અવ + લગ્’ માથી વ્યુત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ છે. ‘ઝોળગ’ નો પાછળથી
રાજસ્થાનીમાં ‘પરદેશે જતુ’, ‘પરદેશ ખેડવો’ એવો અર્થવિસ્તાર થયો છે.

૭. ફૂંછ ‘દાઢી’.

પ્રેમાનંદનું સુદામાચરિત્ર (દિશાઈ, ૧૯૪૨)માં દારિકા જતા સુદામાના વર્ણનમાં
‘મૂંછ-ફૂંછનું જળ વાધ્યુ, કદંમ દીસે કાય’

એ પંક્તિ (૧૮૨) છે. તેમાં ‘ફૂંછ’ દાઢીના અર્થમાં છે. નિયમ પ્રમાણે મં. ‘ફૂચ્’
ઉપરથી પ્રાકૃત ‘ફુચ્ચ’ અને ગુજરાતી ‘ફૂચ્’, ‘ફૂચો’, ‘ફૂચડો’ વગેરે થાય. ‘ફૂચ્’નો
અર્થ દાઢી, કવિ વસ્તુપાલના ઉપનામ ‘ફૂચાલ સરસ્વતી’ (=દાઢીવાળી સરસ્વતી)માં
નોંધ શકાય છે. આ ‘ફૂચ્’ને બદલે અહીં ‘ફૂંછ’ છે, તે ‘મૂંછ’ના સાદરૂપે. આ પ્રકારના
નોંડિયા શબ્દોમાં પરસ્પરના પ્રભાવથી સ્વરવ્યંજન બદલાયાનાં બીજાં ઉદાહરણ
‘ગૂપચૂપ’ (<‘ગપચૂપ; મગદી ‘ગપ’ = મૂગો), ‘ઝોળખીતાપાળખીતા’ (મૂળ
‘પારખીતા’, પરખાતા કે જાણીતા હોય તેવા), ‘દેખરેખ’ (મૂળ, ‘દેખ રાખ’), વગેરે.

૮. જળાધિ : ‘સુગંધી દ્રવ્યવિશેષ.’

૧. ગણપતિકૃત મોધવાનલ-કામકંદલા-પ્રબંધ (૧૫૨૮), મજમુદાર મંપાદિત
(૧૯૪૨), અગ ૮, કડી ૩૬ :

ખેલશિ જિહાં ખડોખટી, મેહલશિ માંહિ જળાધિ

ગર્તા ભરસિ ગુલાલ-જલિ

‘ન્યારે (વંશાખમાં) હોજમા અંદર જળાધિ નાખીને હું ખેલીશ, કુંડી
ગુલાલજળે ભરીશ.....’

૨. એ જ કૃતિમાં ૬-૬૮૦ માં પૂછેલી અન્તર્વાંષિકા સમસ્યાનો ઉત્તર ‘જળાધિ’ છે.

૨. હેમરતનસરિદાય (પંદરમા શતકનો અંત), સાહેસરા મંપાદિત ‘પ્રાચીન
દાય-સંગ્રહ’ ગત (૧૯૫૫, ૧૯૬૦), પૃ. ૭૩, કડી ૧૬ :

ચંદન-કુસુમ-કપૂરિહિ, સિદ્ધરિહિ સરવરિ સાર

મૃગનાલિ જળાધિઈ મહર્મીયુ, ગહગહઈ પુષ્પ-સંભારિ

(સંપાદિત પાઠ ‘મૃગ નાલિ જળાધિઈ’ને અહીં આપ્યા પ્રમાણે ઘટાવવો જોઈ એ.)

‘(ગુરુવંદને આવતી સીઓ) ચંદન, કુમુદ ને કપૂરે, શિર સિંદૂર તથા કસ્તૂરી ને જાપાધિથી મધમધે છે અને પુષ્પભારે આનંદપુલકિત બને છે’

૩. શામળકૃત વેતાલપચીસી (આ. ૧૭૬૦), અખાલાવ પટેલ મંપાદિત (૧૯૬૨),

પૃ. ૨૦૨, કથા ૨૦, કડી ૪૬ :

બાવના ચંદન અરધળ અતી, કસ્તૂરી કંદ્રપ મોહે મતિ

સેવંત્રાં કેરા શુભ સોદ, જાપાધ ચંપક પ્રેમલ પ્રોઃ

અહીં બાવના ચંદન, અરગળે, કસ્તૂરી, સોપારી ને મધમધતા જાપાધ ને ચંપાનો ઉલ્લેખ છે.

૯. ઝંખૂ—ઝખૂ ‘બકવાદ કરવો.’

અપભ્રંશમાં ‘ઝંખ’ અને જૂની ગુજરાતીમાં ‘ઝંખ-’ કે ‘ઝખ’ એ આખ્યાતિક અંગ ‘બકવાદ કરવો’ ‘લવારી કરવી’ એવા અર્થમાં મળે છે. તેની સાથે ક્રમ તરીકે ધણીવાર ‘આલ-’ (=અર્થ વગરનું કે ખોટું વચન)^૧ હોય છે, અને એમ ‘આલુ ઝંખ-’ = અર્થ વગરનું બોલવું. ખોટી કે નાખી દેવાની વાત કરવી, નકામી લવારી કરવી. પ્રયોગો નીચે પ્રમાણે :

૧. સિદ્ધહેમ ૮, ૪, ૩૭૯ નીચે આપેલું અપભ્રંશ ઉદાહરણપદ :

મહુ કંતહોં બે દોસડા હેલિલ મ ઝંખલિ આલુ

દેતહોં હઈ પર ઉવરિઅ જુજઝંતહોં કરવાલુ

‘અલી સખી, જૂઠો બકવાદ ન કર. મારા કંચમાં બે દોષ છે : દેતાં દેતાં હું હજી બચી છું, ને ચુદ્ધ કરતાં તલવાર.’

દોષકવૃત્તિમાં ખીળ પાદની છાયા આમ છે : ‘હે સખિ અનર્થક’ મા જલ્પ.’

૨. હરતેશ્વરબાહુલિ રાસ (૧૧૮૫), કડી ૧૦૫ (જિનવિજયજીની આટલિ પ્રમાણે) :

જઈ રિસહેસર-કેરા પૂત અવર જિ અમદ સહોવર દૂત

તે મનિ માન ન મેલહઈ કીમઈ આલ ઈયાણુ મ ઝંખિસિ ઈમદધ

‘હે દૂત, ખીળ જે અમારા સહોદર છે તેઓ અપનેશ્વરના

૧. ‘આલ બોલવું’ એ જૂનો શ્લેષપ્રયોગ છે. ‘એ સાચક કંઈ બોલિલ આલ’ (તેરિસતોરિ નોટ્સ આન દ આમર બોવ બોલ્ડ વેરઠર્ન રાજસ્થાની. ૬૧૦૮ નીચે)

(સાચા) પુત્રો હોય તો મનથી માન કેમેય ન થૂંકે. મૂરખ, તું આમ મિથ્યા બકવાસ ન કર.’

૩. વિનયચંદ્રકૃત નેમિનાયચતુષ્પદિકા (૧૩મા સૈકાનો અંત), કડી ૩૬ :
મિલિહિ સખી રાજલ પલાયુતિ, ચિચુચ જેમ ન ગિરિય ખજ્જાતિ
અહગો અચ્છો સખિ ઝખિ મન આલ, તપુ દોહિલલેઈ તલે મુકુમાલ

‘એકડી મળીને સખીઓ રાજલને કહે છે મરી કાઈ ચણાની
જેમ નથી ખવાતા. તુ મૂંગી બેસ. નકામું બોલબોલ ન કર. તપ રત્નું
દોહાતું, ને તું છે મુકુમાર.’

૪. માતૃકાચરિત્ર (તેરમા સૈકાનો અંત), કડી ૧૨ (પૂર્વાર્ધ) :

આલિહિ અલીહિ મ ઝખિસિ કિમઘ, જે જિતુ-વચણુ દિયઘ તૂગમઘ
‘જે જિનવચન તને હૃદયમા રચતું હોય, તો કેમેય કરીને અમરતુ જૂઠું
ન બોલજો.’

૫. મંગલમાર્ણિકપદ્યકૃત અખંડવિવાધરસર (૧૫૮૨), ૪, ૬૮ (પૂર્વાર્ધ)
અરે ખાઉ ખાઉ હુ જેઘ, ઝખતુ ગાદઘ ઉઠિહિ સોઘ
‘અરે, જે હું ખાઉ છું, ખાઉ છું’ એમ વાર લવારો કરતો તે બિઠયો.

૬. હરજીકૃત ‘ભરતકબત્રીશીરાસ’ (૧૫૮૮)મા ‘મ ઝખિ’ (=બકવાસ ન કર),
તથા સાધુરાજશિષ્યે કરેલા સંભવત તેના જ મંરૂત રૂપાંતર ‘ભરતક-
દાત્રિશિકા’ (આશરે ૧૭મો સૈકો)મા પણ ‘મ ઝખિ’ મળે છે.^૩

૧૦. તુડિ ‘રપર્ધા’

‘રપર્ધા,’ ‘ચડસાચડસી,’ ‘જરાજરી’ના અર્થમા ‘તુડિ’ અપભ્રંશ અને
જૂની ગુજરાતીમા મળે છે. ‘તુડિ ચડ્’ ‘ચડસાચડસી કરવી’ જેવા અર્થમા
મળે છે. કેટલાક પ્રયોગો અહીં નોંધ્યા છે.

૧. રવચંદ્રકૃત પદમચરિત્ર (નવમો સૈકો) ૬, ૩, ૯.

કબ્જાદાણુ કહિંતણુહિ, જઘ ણુ દિણુ તો તુડિહિ ચડાવઘ

‘કન્યા કાઠકને દાનમા ન દઈ દીધી હોય તો તે પ્રતિખર્ષા કરાવે છે’.

૨ બ. ક ઠાકોરસપાદિત ૧૯૫૩.

૩ જુઓ પ્રસ્તુત ત્રય પૃ. ૯૩-૯૪

૨. ધનપાલકૃત ભવિષ્યત્કલ (ચૌદમો સૌકો) ૩, ૬, ૪ :

તુ ડિ લિં ચડિવિ જમ તં કિર કિજ્જમ

વચણુ-વિ નહિ કરાણુ જપિજ્જમ

‘અડસાચડસીમાં આવીને તે કદાચ કરીએ તો પણ કઠોર વચન ન જ બોલીએ.’

૩. એ જ, ૧૫, ૮, ૯ :

જો અપિઉ જણ, તાસુ તેણ સહ કવણુ તુડિ

‘જોનાથી જે અપાયો, તેની સાથે તેની સ્પર્ધા કેવી ?’

૪. એ જ, ૧૭, ૬, ૧૧ :

તુતુ દુવકેણુ તુજા-વિ મજ્જુ-વિ તુડિ કિજ્જમ.

‘દુર્વાક્ય દ્વાગ કહ્યું : ચાલ, તારી અને મારી સ્પર્ધા રાખીએ’

યાકોબી અને ગુણે ‘તુડિ’નો અર્થ ‘કલહ’ ‘તકરાર’ લે છે, પણ વધારે ચોક્કસ અર્થ ઉપર બતાવ્યો તે જ છે.

૫. સુમલદેવકૃત વૈરાગ્યસાર^૧, કડી ૬૮ :

જેતિઉ તુડિ ચડિ ધાવઠ દામડું

‘અડસાચડસી કરી પૈસા માટે માણસ જોટવો દોડે છે.....’

એ જ, કડી ૭૦ :

સુપ્પકુ તુડિ ચડિ લખાઈ તિતિઉ

‘હે સુમલ, સ્પર્ધા કરતાં પણ તેટલું જ મળે છે, (જોટલું અન્ય ભવે દીધું હોય).’

૭. ભરતેશ્વરમાધુબનિરાસ, કડી ૧૧૦ ક :

જીવંતા વિહિ સહુ મંપાડમ, જુ તુડિ ચડિસિ તુ ચડિઉ પવાડમ.

‘જીવતાને વિધિ બધું મંપડાવે છે, પણ જો પ્રતિસ્પર્ધાએ ચડીશ તો ચડેલાને તે પાડે તેમ છે.’

૮. એ જ, કડી ૧૧૬ ક :

તે પરિ કાંઈ ગમાર વીસાર, જુ તુડિ ચડિસિ તુ જાણિસિ સાર.

‘એ પેર, જે ગમાર, તું કેમ વીસરી જાય છે ? જો પ્રતિસ્પર્ધાએ ચડીશ તો ખતર પડી જશે’

૧. વેલ્લુકર દ્વારા એનલ્લ જોન્સ દ્વારા ભાગ્યશર જોરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ૬, ૧૯૨૮,

૫. ૩૭૨-૩૮૦માં સપાદિત.

૯. પૃથ્વીયંદ્રયરિત્ર, પૃ. ૯૬. પંકિત ૧૧ :

સોરઠીયઉ સેવધ, તુડિ ન કરઈ દેવઈ

‘સોરઠનો રાજ સેવા કરે છે. દેવ સાથે તે કદી સ્પર્ધામાં જિતરતો નથી.’

૧૧. સં. દુસ્તટી; પ્રાકૃત, ગુજ. દોતડી, દુતડી, દોતડી.

પાછઅસદ્ગમહણુવો ‘દોતડી’ ની જાણ ‘દુસ્તટી’ આપીને ‘દુષ્ટ નદી’ એવો અર્થ કરતાં ઉપદેશમાલાટીકા તથા સુપાસનાહચરિત્રના નિદેશ સાથે નીચેનું ઉદાહરણ આપે છે :

એગતો સદ્ગુનો અજતો દોતડી વિચડા.

‘એક તરફ શાદ્દલ, ને બીજી તરફ વિકટ એવી દુષ્ટ નદી.’

પાણીનું લયંકર તાણુ હોય, વમળો ને અણધાર્યાં ધૂના હોય—એવા બીજા ઓચિંતા લયોથી ભરપૂર નદી તે ‘દોતડી’ કે ‘દુસ્તટી’. દષ્ટાન્ત લેખે આપેલી ઉક્તિ એક કહેવત છે અને બે મોટા લય વચ્ચે એવી રીતે આવી પડીએ કે એક તરફ નાસવાનો માર્ગ ન રહે એ પરિસ્થિતિ દર્શાવવા તે વપરાય છે. પાછઅસદ્ગમહણુવોમાં ‘દુતડી’ પણ નોંધાયો છે. અર્થ આપ્યો છે ‘ખરાબ કિનારો’. અહીં પણ ઉપરનો જ અર્થ હોવા ધણો સંભવ છે.

ખારમી શતાબ્દી પહેલાંના અપભ્રંશ કાવ્ય ખજૂરસિરિચરિયમાં આ ‘શબ્દ’ વપરાયો છે :

નધ-પૂરિ જિહ દોતડિ-પલાસુ (૧/૧૬૫)

‘જેમ નદીના પૂરથી દુષ્ટ નદીને કઠિનો પલાશ (જિખડી જાય)...

ભરતેશ્વરખાહુખલિરાસમાં રણસંગ્રામમાં હાથીના વણુનમાં,

ધાઇ ધૂણઇ પ્રાસવઇ એ, દંતૂસલિ દોતડિ (૧૨૦)

એવી એક પાઠ પ્રમાણે પંકિત છે. અર્થ થશે ‘દોડે છે, ધૂણે છે, દંતૂસળે દુષ્ટ નદીને ધમરોળે છે.’

સત્તરમી શતાબ્દીના સાધુસુંદરચરિત્ર ઉક્તિરત્નાકરમાંના પ્રયોગ :

આગઇ વાઘ પાછઇ દોતડિ (પૃ. ૧૫/૨)

આની સંસ્કૃત જાણ આપી છે :

અગ્રે વ્યાઘઃ પશ્યાદુસ્તટી

અન્યત્ર ‘ધતો વ્યાઘ ધતસ્તટી’ પણ આવે છે.

હું મગજ વચ્છગમ્યોપાર્ (૧૬૨૩)મા

આગે દોતર પાડે વાધ રે (૩/૪/૧૪)

મુદ્રિત 'દોતર' છે પણ ખરી ગીતે 'દોતડ' કે 'દોતડી' જોઈએ

૧૨. અપ. પચ્ચાર્, ગુ. પચ્ચાર્ 'ધમધીલયુ' મહેલુ આપવું.

નયમી શતામ્નીનો ઉત્તરાધિ (ગવયજૂકૃત પદ્મચરિય, ૧/૫૩)

૬ ૧, ૯, ૧૩, ૩, ૮, ૧૫, ૫, ૫; ૩, ૫, ૧૫, ૧, ૩૮, ૧૭, ૮; ૫૦, ૪, ૨; ૫૧, ૭ ૬; એટલા સ્થળે 'પચ્ચાર્' કે તેના માધિત ડપો 'મહેલું મારવું—યુદ્ધ કૃત્ત્વા પ્રતિપદ્ધિ વચનમાણે વીધવો' એના અર્થમા વપરાયા છે. પણ ૩૮, ૧૬, ૮, ૬૧, ૧૦, ૯ અને ૭૨, ૧૨, ૧ એ સ્થળોએ 'યુદ્ધમા પ્રતિપદ્ધિ આહવાન આપવું' એવો અર્થ છે—'મહેલુનાં વચનો કહી યુદ્ધ આપવા ઉત્તેજિત કરવું કે આહવાન આપવું' એવો સામાન્ય અર્થ હોવાનું સમજી શકાય.

૯૫૭-૯૬૫ (પુષ્પદત્તન મહાપુરાણ, ૧૮૩૭-૪૧)

૭, ૫, ૫; ૧૧, ૧૬, ૮; ૨૮, ૨૮, ૮; ૩૦, ૧૬, ૨, ૩૬, ૬, ૮; ૩૭, ૮, ૮, ૫૨, ૧૭, ૨ ૫૨, ૨૦, ૧૪, ૫૭, ૧૨, ૬; ૬૦, ૧૦, ૧૧, ૬૬, ૩૧, ૮, ૮૪, ૧૦, ૧૩; ૮૮, ૮, ૬ એટલા સ્થળે 'પચ્ચાર્' કે 'પચ્ચારિય' વપરાયો છે. 'ઉપાનલ દેવો', 'મહેલું મારવું' વગેરે જેવા અર્થ છે. પુષ્પદત્તના 'જાણકુમારચરિત્ર'મા પણ આ સમ્મ વપરાયો છે.

ધનપાલકૃત ભવિન્સત્તકલ્પ (ઓદમી શતામ્ની)મા 'પચ્ચારિય' = ઉપાનલ દીધો. દેમચદ્રે સિદ્ધહેમમા આપેના ધાતાદેગોમા 'પચ્ચાર્' ધાતુ 'ઉપાનલ દેવો' એ અર્થમા નોધ્યો છે (૪, ૧૫૬)

ગુજરાતીમા 'પચ્ચાર્', પચ્ચારિય' નોખમી શતામ્ની સુધી તો વપરાતો મળે છે

૧૧૮૬. (ભરતેશ્વર-ગાહ્યમલિ રાસ)

અવર અઠાણ વર નમસ્કાર મોઢ પદુતકે પચ્ચાર (૧૧૭)

'તે પાનુ ખીજ અઠાણ કુમાર રાન્નીઓ (પામે) પહોચ્યો અને તેમને ધમખાયા ડારે છે (= ડાર્યા)'

ધન પચાગીય પાડા પછડ (૧૬૦)

‘એમ ધમકીલયું તિરસ્કારવચન કહે છે, પછી તેને પાડે છે.’

આ. ૧૪૦૩ (વરિતગદ્યત ચિદ્ગતિચરિત્ર)

‘કહે રે પરધન ખાતકે કીમ’, સાંડસે તોડી પચારું ઝીમ (૩૬)

‘કહે રે, પરધન કેમ ખાતો હતો’—સાંડસાથી તોડીને આમ (તેમને) મહે માટે છે.’

૧૪૫૮ (નરપતિકૃત પંચદંડ)

અરધભાગિ રમતિ દુધ રાધ પચારી લોભ (૧/૧૬૦)

‘રમત અરધી ધર્મ એટલે રાગએ તે સીને મહેલું મારું’

૧૫૮૨ (મંગલમાણિક્યકૃત અંખડવિદ્યાધરરાસ)

એમ પચારી વારોવાર, ઘણું રાઉલ બપરિ અસવાર (૨/૨૬૦)

‘એમ વારંવાર ધમકીલયા મહેલું દર્શને તે રાગ ઉપર સવાર થયો.’

આ રીતે ગુજરાતીમાં, શિક્ષા કરતાં કે એમ જ ધમકીલયું” મહેલું આપવાના અર્થમાં, ‘પચાર’ વપરાયો છે.

કનડમાં ‘પચાર’, ‘પચાગ્નિ’ ધાતુ ‘કપકો આપવો’, ‘ધમકાવવું’ અર્થમાં અને મળયાળમમાં ‘પચ્ચી’ શબ્દ ઉપહાસ કરવાના અર્થમાં છે તે નોંધવું જોઈએ.*

૧૩. નામાંકિત ચંદ્ર કે ચંદ્રાંકિત નામ

ચંદ્રગ્નિના દેખાતા કાળા ઝાંઘ કે કલંકને શશ, મૃગ વગેરે લેખવાની લોક-માન્યતા અને કવિસમર્થ ગંરૂત સાહિત્યમાં જાણીતા છે. ‘અક’ કે ‘શશ’ કિરે જલનિધિ પંક, પરે મેનિરે’ વાળા શ્લોક આવી કેટલીક માન્યતાઓનો સૂમંગ નિર્દેશ કરે છે. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ચંદ્રકલંકને વિષે લુહો જ કવિસમય પ્રચલિત થયેલો. પ્રતિષ્ઠિત માણસોનો ગગનગામી યશ દેઠ ચંદ્ર સુધી પહોંચતો ગણાય. એટલે ચંદ્રમાં કાળુ-ધાણું દેખાય છે તે ખીલું કશું નથી પણ ધામાના મિશ્ર નીચે આ પ્રતિષ્ઠિત માણસોનું કાળી શાહીથી લખેલું ચિગ્નચાથી નામ છે. અસામાન્ય પ્રીતિ દર્શાવતા ‘તેણે ચંદ્રમંડળને પોતાના નામથી અંકિત કર્યું’ એવા અર્થનો કવિસમય મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પ્રચારમાં આવ્યો છે. અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી સાહિત્યમાંની નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ :

* રત્ના શ્રીયન. ‘એ કિટિકલ રશ્મિ ઓવ મહાપુરાણ ઓવ સુપ્ત’ (૧૯૬૨, અપ્રકાશિત), ૧૦૯૬મો શબ્દ.

૧ ચન્દ્રકિન્નર-નામહું, લક્ષ્મણ-રામહું લ્હુ અપિ જડ ઝળય-સુય

૨૫૫ બુ (આ ૬ મી સદી) કૃત પદ્યમયરિક, ૫૮, ૧૦ ધતા 'જેમના નામ
અદ્ભા અકિત થયા છે તેવા રામ-લક્ષ્મણને જનકમુતા જલદી (પાછી)
આપી દો'

૨ તાહું વિહિ મિ ચદકિય નામહું, હુય હાડ તુઠ માયરિ મામહું

૨૫૫ બુ કૃત રિદ્ધિભિચરિક, ૧૨, ૧, ૫.

'અદ્ભા અકિત થયેલા નામવાળા તાગી માના (રુકિમણી) અને સત્યમામા એ
બંને વચ્ચે હોડ થઈ'

૩ મો પુષ્પવત સગિ ત્રિહિય નામ

પુ ૫-ત (૧૦ મી સદી) કૃત મહાપુરાણ ૧, ૧,

'અદ્ભા અકિત થયેલા નામવાળા હે પુષ્પવત!'

૪ મહું જેહડ કા નિ ન ચષ્ણવદ્

કો એમ સસકિ જાઉં થવડ

મહાપુરાણ, ૧૫૭, ૧૦

'માગ જેવો કોઈ પણ અકપતિ નથી બીજો કોણ એવી રીતે અદ્ભા (પોતાના)
નામ રચાવેલ છે?'

નીચેના ટાંચામાં આ નાત આવે અપદ્ થઈ છે

૫ તહિં અમ્મજઉં જાઉં સર્ગિયડ

છાહિ-છલ્લેન વ સમિળ મલિયડ

ત તહિં લીમદ ન ડળ વલ્લડ

ગિદ-નામવિડ ભમદ સમવડ

મહાપુરાણ, ૧૬, ૧૭ ૧૧-૧૨

'ત્યા (તેણે) પોતાના નામ મચાવેલ કયું, જે પડળવાના મિશ્ર નીચે એ
અદ્ભા કયું ત્યા (અન્ન) એ (નામ) દેખાય છે, નહીં કે કનક (ત્યારથી)
અદ્ભા '૮૫'ના નામથી અકિત થઈ ન લાગે છે

અપભ્રંશ સાહિત્યની અસર નીચે નિવ સંસ્કૃતમાં પણ આ પ્રોગ મળે છે

૬ યજ્ઞાવીર તિલત્વારથા ચવચદે વિચિત્તવ

પુગતનપ્રિય ધ-નમદ, ૫ ૫૦

‘હે મશ-નીર, જ્યારે વિધિ તાર નામ ચંદ્રમા લખે-’

આમિગદૃત જીવચારાસ (૧૦૦૧), આગલીય વિધા, ૩, ૧. પા. ૨૦૪-૯, કડી ૮૩, પંક્તિ ૧-૨.

૭ જિણિ મરછર મહિ અચાવિડ

અરિ ચદિહિ નામુ ગિહાવિડ

‘જેણે પોતાનો મત્તમ પૂર્વી પર પ્રચલિત કર્યો (?) (અને) આકામે ચંદ્રમા (પોતાનું) નામ લખાવ્યું’

૮ અહિણુ જેમિ-જિણિંદ તિણિ મવણુ મગવિડ

ગિમ્મડુ ચદર (?) દિરે નિય-નાઉં ગિહાવિડ

રેવતગિરિરામ (૧૨૩૧), કડક ૨ કડી ૧, પંક્તિ ૧-૨.

‘તેણે નેમિજિનેદ્રનું નવું મહિ કરાવ્યું (અને એ કૃત્યથી) પોતાનું નિર્મળ નામ ચંદ્રમા ગિર્ગમા નખાવ્યું’

૯ ધનુ ધનુ ગિમ્મડુ જણિ મગવિડ

મસિ-મન્કિ જિણિ નાડ ગિહાવિડ

પાશ્વર્યકૃત આખરસ (૧૨૩૩), રાજસ્થાની, ૩, ૧, પા ૮૩-૮૮, કડી ૯, પંક્તિ ૧-૨).

‘જેણે (એ) કરાવ્યું (તે) વિમળને ધન્ય છે, ધન્ય છે—જેણે ચંદ્રમાડીમા (પોતાનું) નામ લખાવ્યું’

૧૦ નિમુળડ મદ્દ જિ પ્રતિજ્ઞા ફીજદ

ચાહુન્કર ચિય નામુ ગિહીજદ

પંચપાડવચિત્રામ (૧૩૫૪), ૧૫૦-૧૫૧

‘સાલગે, હું જ પ્રતિજ્ઞા કરું છું (અને એથી) ઠેઠ ચંદ્રમા નામ નખાવું છું’

૧૪. ખંખાલિઉં ‘વ્યાસ’

રેવતગિરિરામના ચોથા કડકાનો પહેલી પંક્તિ આ પમાળે છે.

ગિરી ગરુડા સિદ્ધરિ ચંદેરિ અવજગારિ ઘંવાલિડ ઇ

રેવંતગિરિરામુના ખીખ કડવકની ૪ થી કડીની પહેલી પંક્તિમાં પણ આ જ શબ્દ વપરાયો જણાય છે.

જાલદ-જાલ-વવાલે નીજારણિ રમાડલું

અહીં વવાલ ને બદલે વૈવાલ હોય. આ વૈવાલ કે વંગાલ (વંગાલિડ) નું મૂળસ્વરૂપ *વમ્માલ, વમાલ છે. વમાલ દેશ છે; અપભ્રંશમાં સામાન્યપણે વપરાયો છે. તેનો અર્થ 'કેલાહલ, કલકલ' અથવા 'રાશિ, ઢગલો' થાય છે અને આખ્યાત તરીકે 'એકદું કરવું, વિસ્તારવું' એવા અર્થ હેમચંદ્રે નોંધેલા છે. વમાલના મૂળે અપભ્રંશમાં વૈ થાય. સ્વયંબૂદ્ધ હરિવંશપુરાણ (અપ્રસિદ્ધ) માં એ સ્વરૂપ સાથે જ મળે છે.

રણ-રસિણં કિયકલકલેણ વગ્ગિયપદ્મ-વચ્ચૈલ્લે

(હરિવંશપુરાણ, સંધિ ૧૧, કડ ૬ ધત્તા પૂર્વાધ)

'કલકલ કરતા તારધ્વનિથી વાગતા પડદના કેલાહલવાળા રણરસિયાએ'

અહીં વૈચૈલનો અર્થ 'કેલાહલ' છે. હેમચંદ્રના હૈદયુશાસનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૩૫ માં ('કેતકીકુસુમ') હંદના ઉદાહરણમાં વિંગાલિડ મળે છે તે વમાલિયનું જ સ્પષ્ટર જણાય છે :

વિંગાલિડ મવણ, જવ-કેયડ-કુસુમ-પરાણ

પર્યાયકાર વિંગાલિડ નો અર્થ વ્યાપ્ત કરે છે. 'જગત કેતકીકુસુમના નવા પરાગથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે'

ઉપર આપેલાં પ્રાચીન ગુજરાતી ટાંચણોમાં વૈવાલ કે વમાલ નો અર્થ 'સમૂહ' ને વંગાલિડનો અર્થ 'વ્યાપ્ત' 'આક્રુણ' એવો સર્જ શકાય. એટલે તેમનો અર્થ અનુક્રમે આમ થશે :

'ગરવા પર્વતના શિખર પર ચડીને, આંખા અને જાંબુથી વ્યાપ્ત'

'વાદ્યોની ઘટાઓના સમૂહ તથા ઝરણાંથી સમૂહ.'

૧૫. રણકાહલી 'રણભેરી'

કાન્હડદેવગદ્ય ૧/૭૪ નો અધ્યા. વ્યાસની આટ્ટત્તિમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે.

હ્રષ્ઠ લોક કેલાહલ સુણીષ્ઠ, દીસજ ધૂમ વિજરાજ
પડજ ખૂબરિણ કાહલ વાજઠં, જણે કોખકે કાલ

ઉત્તરાર્ધનો તેમનો અર્થ છે : ‘યુદ્ધમાં રણસિંમાં વાગ્યાં ત્યારે લોકોમાં ખૂમરાણુ થઈ રહ્યું.’ આમાં ‘ખૂંબરિણુ’ = ‘ખૂમરાણુ’ લેવાનું રહે છે. ‘રિણુ’ માંથી ‘ગણુ’ મિદ્ધ કરવાનો કાર્થ રસનો નથી. અન્યત્ર ‘ખૂંબરિણુ’ નો પ્રયોગ થવાનું નોંધાયું નથી.

દક્ષીકતે ‘પડખ ખૂંબ રિણુકાદલ વાજખ’ એમ જ શબ્દયોજના કરવી જોઈએ. તો અર્થ થશે ‘ખૂમ પડે છે, રણભેરી વાગે છે.’ કા. પ્ર. ૧/૧૯૮ માં પ્રયોગ મળે જ છે :

નમ વાજખ રિણુકાદલ

‘અને રણભેરી વાગવા લાગી’

પ્રાચીન ગુજ્જરીમાં અન્યત્ર પણ આ શબ્દ વપરાયો છે :

કલકલી વહલી રિણુકાદલી

(શાલિસુરિકૃતિ વિરાટપર્વ—૧૪૨૨ પહેલાં મં. ૨૦૭)

‘રણભેરી અત્યંત ધણુધણુવા લાગી’

‘રણુકાદલી સુણી સમરંગણિ, કાયર પડખ પરાણુ

(વિદ્યાવિલાસપવાડક —૧૪૨૬; પં. ૩૫૦)

‘રણભેરી સુણીને સમરાંગણુમાં કાયરના પ્રાણુ પડે છે.’

મિહું દલિ વાજ રણિકાદલી

(ભરતેશ્વરઆહુબલિરાસ, ગાધીમંપાદિત, ક. ૧૭૮)

‘અને દળમાં રણભેરી વાગી’

અહીં પાઠ ‘રણુકાદલી’ કે ‘ગિણુકાદલી’ જોઈએ.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃતમાં ‘કાદલ’, ‘કાદવા’ જૂળગીતા છે. મોદીએ (ગુર્જરાસાવલી, શબ્દકોશ) કાહલિકા—કાહલિઆ—કાહલી એમ ચોખ્ખી રીતે જ વિકાસક્રમ આપ્યો છે.

કા. પ્ર. ૧/૭૪ ના પૂર્વાર્ધમાં ‘દીસમ ધૂમ વિકરાલ’ને બદલે પાશંતર ‘ધૂમવિરાલ’ વધુ સ્વીકાર્ય જણાય છે. વર્તમાનવિવાસ (૩૩) માં કામદેવ ‘ધૂમવિરાલ’ (એકતાં અસ્ત) વિરહી પ્રત્યે છોડે છે એવું વર્ણન છે, અને ત્યાં બ્યાસે કા.પ્ર. ૧/૭૪ તથા ૩/૧૭૦ (વિપમ ધૂમ ધૂંધૂમ વિરાલ = ‘વિપમ ધૂમ ને વરાળ

‘ધૂંધવાતાં હતાં’) તુલના માટે ટાંક્યાં જ છે. ‘ધૂમવિરાલ’ પાઠ રેતાં હંદ પણ અપેક્ષિત દોહાનું અગિયાર માત્રાનું ઉત્તર ચરણ બની રહે છે.

૧૬. રમાઉલ ‘સમૃદ્ધ’

રમાઉલ અપ્રશંસમાં જણાવેલ છે. સ્વયંજૂએ એ વાચ્યો છે. (પકિમચરિય, ૪૨, ૬, ૭, ૪૬, ૨, ૧; ૪૮, ૧૫, ૨; ૮૪, ૪, ૩). અન્ય અપ્રશંસ કવિઓમાંથી ઉદાહરણો:

રાણડેં કવણુ આમિ રૂહ રાહલિ

ઘય તોરણ-મણિપંમ-રમાઉલિ

ધનપાલકૃત લવિસતકહ (આ. ૧૦ મી સદી), દર્શોલ-ગુણેની આશ્રિતિ, ૫, ૬, ૨૨ ‘૧૫જ, તોરાણુ અને મણિપતંલથી સમૃદ્ધ એવા આ રાજલવનમાં ડોહા રાણો હતો.’

આ શબ્દથી અભણ હોવાથી ચાંડોળીએ તેમની આશ્રિતિમાં પાઠ ફેરવીને રમાઉલિ કયો છે.

વહુવિહ-જળ-ધન-ધન-રવાહલ

ગો-મદિમ-હલ-રવાહલ-ગોહલ

ધાદિલકૃત પકિમસિરિચરિકિ (૧૨ મી સદી પદેલાં), ૧, ૨, ૬ ‘તે (મધ્યદેશ) વિવિધ મનુષ્યો, ધન ને ધાન્યથી સમૃદ્ધ તેમજ ગાયો ને બેંભોના ધણોના નાદથી વ્યાપ્ત એવી પશુસાળા યુક્ત હતો.’

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી રમાઉલના કેટલાક પ્રયોગો નીચે નોંધ્યા છે :

૧. જલદ જલ-વખાલે નીઝરણિ રમાઉયુ

રેહમ ઉર્દૂલ-મિદમ અલિ-કર્જલ-સામયુ.

રેવંતગિરિરામુ, ૬૩૦ ૨, કડી ૪, પંક્તિ ૧-૨.

‘વાળગઘટાના મમૃદથી અને અગ્નિથી મમૃદ એવું ગિરનારનું શિખર ગમર અને કાજળ જેવું ગ્યામવળે’ ગોબે છે.’

૨. થોગ-વિદ્ધ-મવાય-બ રમા(મા)ઉલ

સનિન-પુત્તલિય-કલસ-કુલ-મંકુલ

રેવંતગિરિરામુ, ૨, ૬, ૩-૪.

‘પ્રચંડ બારમાખ અને વાયલ (૧)થી સમૃદ્ધ તથા મુંદર પૂતળીઓ અને કળગોના મમૃદથી વ્યાપ્ત (મંડપ)’.

૩

અમિકરેવિ દેહિ દીઠુ ગમ્માહિ ન એ

રેન તગિગિરાસુ, ૪, ૧, ૨

‘અમમદેવીનું સમૃદ્ધ દેવળ દીઠુ’

૪ વમતમાસુ રભા(મા)ડળુ દાહે

આબૂરાસ, ૫૪, ૨

‘સમૃદ્ધ વમતમાસના દિવસે (૨)’

૫ ‘નય(ધ)નીઅરણુ રમા નઈ’

૨૧

મમગામુ, ૧૧-૧

‘નદી તે અરબ્ધામાથી સમૃદ્ધ એના તેમા’

આમા રમ્માડન એ છદની અપેક્ષા પૂરવા રમાડનને મેનડાવાથી થયો કે,
ત્યારે રમાડનમા અપભ્રંશમા પ્રચલિત મૂર્ખની પ્રક્રિયા પ્રવૃત્ત થઈ છે

શુણે ભવિસ્યત્ત-હામા ટિપ્પણમા રમાડનને રમ્ય + ડા પ્રત્યય પરથી સંધાયેનો
ગણે છે પણ તે ‘મા’નો આગર મ્થાથી આવ્યો એ મમગમા ગતગતુ નથી
રમાડન જેવા જ ધડતરના ખીજ શબ્દો તપામીએ તો તેનું ધડન સ્પષ્ટ થાય
જુઓ નીચેના શબ્દો

હરિયાન (હરિત + આકુલ) ‘હરિયાણુ’ (મદેશરાસક, ૧૪૬)

રામાડન (રામ + આકુલ)

પાયાડન (પાદ + આકુલ)

મેળાડન (મદન + આકુલ)

ચદાડન (ચન્દ્ર + આકુલ)

અપભ્રંશ છદોના નમ

આ સૌના માદરથે રમાડન = રમા + આકુલ લાગે છે, અને અર્થ ‘લક્ષ્મીથી
વ્યાપ્ત’ = ‘સમૃદ્ધ’ એવો સહેજે ઘટાવી શકાય

૧૭. લો. ‘સી’

નરપતિદ્રુત પચદડની વાર્તા (મયાદક શ. છ રાવળ, ૧૯૩૪)મા આ શબ્દના
સાત પ્રયોગ છે

‘જે પચદડ છન ધરાવે છે તે જ રરતા વચ્ચેની જાદુઈ ભીંતને દૂર કરી

૬. કહ્યું જઈતું, 'તું સાંભલિ લોઈ, એ માફકુ તિ વિક્રમ લોઈ' (૫, ૮૨)
(જઈતું કહે, અરે બાઈ, તું સાંભળ તો : આ માફકો તો વિક્રમ જ લોવો
જોઈએ.)

૭. તિ પાંચઠ વિભાસઠ લોઈ, ઈ ગગન વિક્રમ લોઈ (૫, ૮૫)

(તે પાંચે ઓઝો પીમાએ છે કે આ ગગન વિક્રમ જ છે)

એ ધ્યાનમાં ગમવાનું છે કે અર્થ 'લોઈ' પંક્તિને છેડે, અને 'લોઈ' કે
'જોઈ' સાથે પ્રાસ મેળવવા વપરાયો છે.

'લોઈ' શબ્દ આવા અર્થમાં અંચદંડમાં પ્રયુક્ત થયો હોવા તરફ ટિપ્પણમાં
કળી ઇશારો નથી તેથી અમંગલ છે કે અંપાદકનું ધ્યાન એ તરફ ગયું નથી.
આ સિવાય અન્યત્ર પ્રાચીન શુભગતીમાં આ શબ્દપ્રયોગ નજરે નથી ચડ્યો.
અંચદંડના રચનાસમય અનુસાર પ્રયોગ ઈ. સ. ૧૪૫૭-૫૮ નો થયો. એ
અરસામાં અન્ય પ્રયોગો જોળવાના રહેશે.

મારવાડીમાં 'લુગાઈ' (= જો) છે. 'લોક'નું 'લોગ' અને તેને 'આઈ'
વાગતાં 'જોમના' > 'જુવાના'ની જેમ 'લુગાઈ' થયું જણાય છે. પણ
ચડતર પૂરતું નષ્ટ નથી.

૧૮. વનફૂલ 'વલ્કલ'

ત્રેમાનંદના મુદામાચરિત્ર (દેસાઈ, ૧૯૪૨)માં મુદામાના વર્ણનમાં.

કોપીન છરણુ વસ્ત્રનું, વનફૂલ છે પરિધાન.

એ પંક્તિ (૧૮૦) છે અહીં 'વનફૂલ' એ 'વલ્કલ' હિપરથી સાદશ્યભળે
મધાયો છે. 'વલ્કલ'નું 'વનકલ' થવાને બદલે 'પટફળ'ની અમરથી 'વળફળ'
'વનફળ' થયું. આ રીતે 'પટફળ'ને 'વનફળ'નો વિશેષ પણ મધાય છે.

'પટફળ' અને 'પટણું' મૂળે એક. 'પટફૂલ' (= રેશમી વસ્ત્ર)માં 'ફૂલ'
પરથી થયેલાં 'ફુલ્લ', 'ફુલ્લ' ને 'ફૂલ' (દેશીનામમાલા, ૫-૪૧)
હેમચંદ્રે નોંધ્યા છે. 'ફૂલ'નું 'ફૂલ' અને એમ 'પટફૂલ' ઉપરથી 'પટલિલ'ને
'પટણું' થયેલું અમંગલ શકાય. 'પટફૂલ'ના 'ફૂલ'નો અંશ 'કોલિઅ' -
'કૌલિક' (દેશીનામમાલા ૨, ૬૫) = 'વળુકર'ના મૂળમાં રહેલા 'ફૂલ' સાથે
દરો કે કેમ તે નષ્ટ નથી.

૧૯. પ્રા. વિગુત્ત, ગુ. વગત, વિગૂય વગેરે.

પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશમાંથી ધાતુ 'વિગોવ', ક.બૂકૃ. 'વિગુત્ત', કર્મણ્ણિ અગ્ર પ્રેગ્ ક.બૂકૃ. 'વિગોષ', નામ 'વિગોવણુ' તથા રૂપાનરો 'વિગોવ', 'વિગુત્ત', નામ 'વિગોવ', 'વિગોવણુયા' એ રૂપાના પ્રયોગ પાષ્ઠઅસદ્મહણુવોમા નોંધાયા છે. મૂળ ધાતુના 'તિગ્ગકાર કરવો, ફળેતો કરવો, વ્યાકુળ કરવું' જેવા અર્થો હોવાનું સમજાય છે. કાચકારે તેને મઝ્કૃત 'વિગોપય' (= પ્રકાશિત કરવું) ઉપરથી સિદ્ધ થયો માન્યો છે. દેશીનામમાના (૭/૬૪)મા 'વિગોવ'નો અર્થ 'વ્યાકુલતા' આપ્યો છે સિદ્ધહેમ (૮/૪/૪૨૧)મા આપેના ઉદાહરણમા 'કસરેહિં વિગુત્તાઈ' (= ગળિયા બળદોએ તો અમને હેંરાન કરી મૂક્યા— વ્યાકુળ કરી મૂક્યા) એ પ્રયોગમા આનું મમથન મળે છે.

ખીજા કેટલાક અપભ્રંશ પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે.

જા સોહગ્ગે કામુ વિગોન

(પુષ્પદન્તકૃત 'મહાપુરાણ', ૯૨, ૮, ૩)

'જે ઔદ્ય'મા કામદેવનો પણ તિરગ્કાર કરે છે'

મંપાદકે તથા ટિપ્પણકારે 'વિ ગોવધ' એમ સમજફેરથી સન્દબેદ કર્યો છે.

માણસુ સમણુધમ્મ વિગુત્તઈ મરઘ

(મહાપુરાણ, ૯૦, ૨, ૪)

'માણસુ શ્રમણુધર્મથી હેગન થઈને મરે છે'.

પેકિખવિ મહુમહણુ મયલે લુ સરિ વિગુત્તી

(મહાપુરાણ, ૮૫, ૨, ૧૬)

'મહુમયન—એટલે કે કૃષ્ણ ને જોઈને મગ્નિતા પણ જાણે કે કામવ્યાકુળ બની ગઈ'

પ્રાકૃત મુલાપિતમગ્ધ 'વગ્ગલગ્ગ' (૧૫૩)મા 'વિગોવ', ધનપાલકૃત 'લવિરસયત્તકહ'મા 'વિગુત્ત' આના જ અર્થમાં મળે છે

'ઉપમિતિલવપ્રપ'માંથી 'ના જૈન મઝ્કૃત નયોગોમા 'વિગુધ્યતે' તથા 'વિગોપિત' તિરગ્કાર કરવાના અર્થમા પ્રયુક્ત થયા છે ?

૧ અપભ્રંશ પ્રયોગોને લગતી કેટલીક માહિતી મારી વિદ્યાર્થિની શ્રીમતી રૂપા શ્રીયનના અપ્રકાશિત મહાનિમ્ન—A critical study of the Desya and Hare words from Puspadanta's Mahapurana માંથી.

જાની શુજરાતીના કેટલાક પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે છે.

તેમી શતાબ્દીના જિનપ્રભાચાર્યકૃત લઘ્યચરિત્રમા 'વિગોષક' વપરાયો છે :

બહુ વિગોષકે ફેડિલે ઠાઉ, જિમ ધુલહડી ફેરલે રાઉ (૫)

'ધૂળેટીના રાગની જેમ તેને માથે બહુ વિતાડવામા આવ્યું—તેનું કામ દેડ્યું.'

૧૪૨૨ પહેલાનું શાસિચરિત્રત વિરાટપર્વ (૫ ૧૭૫).

એ અણાહં ધમ નાગિ વિગોષ

'એ અનાથ નારીને આવી રીતે દુઃખી કે હેરાન કરી'

એ જ (૫ ૧૮૭).

ધણુન હલે ધમ અકાજિ વિગોષ

'એણે આમ મને વિનાકારણ હેરાન કરી'

એ જ (૫ ૪૮૩)

ઝટિ ઝૂબિ મુઝ નારિ વિગોષ

'ઝૂટવી ઝૂમીને માગી સ્ત્રીને પીડી'

એ જ (૫. ૬૯૦)

ધાર્જિતા ધડ નરેન્દ્ર વિગોષ

'દોડતા ધડ ગાજ્યોને હેરાન કરતા હતાં'

એ જ (૫. ૭૧૮)

તેમ કૌરવ તિ નીક વિગૂતા

'તેવી રીતે કૌરવ તે નિદ્રાએ કરીને બ્યાડળ થયા—સકટમા પળ્યા'

મોતીએ શબ્દપ્રેશમા પાઠઅસદ્મહાણ્યેવાને અનુસરીને 'વિગોષ'નેા અર્થ 'ફળેતો કન્યા' અને 'વિગૂતા'નેા અર્થ 'દોકિલુ, ડાયેલુ' (વિગૂપ્ત) કર્યો છે સોળમી શતાબ્દીના 'વિરહદેસાઝરીફાશુ'મા પણ 'વિગૂતી' શબ્દ વિરહિણી પોતાને માટે વાપરે છે લા 'દુઃખી થઈ ગઈ' કે 'હેરાન થઈ ગઈ' અર્થ છે. ડૉ. સાહેસરાએ પણ 'સકટમા આવેલી' એવો અર્થ કર્યો છે તેમણે શબ્દ મા 'વિગૂપ્તા' ઉપરથી સિદ્ધ માન્યો છે.

પંદરમી શતાબ્દીની માણ્યકૃત 'પ્રબોધન-નીશી' (૧૭૨)મા 'અર્થકારણિ વ્યથ'

વિગોષ્ટ્ર' એમ 'વિગોષ્ટ્ર' નો પ્રયોગ છે. ૧૬૮ માં 'વગૂલર્થ' મુદ્રિત પાઠ છે, ત્યાં 'વિગૂલર્થ' ભેદિત.

૧૫૮૨ના મગધમાણિક્યદૃત અમડવિઘાધરગમમાં

દિવડ એહનઠ વિગોઈ સાચ (૪/૧૫૦)

'હવે આને હું માચે જ વિનાડું.'

એ પ્રયોગમાં 'વિગોઈ'નો અર્થ ગ્રપ્ત છે. હિપગત ૨/૨૫૮ ને ૩/૭૨માં 'વિગોષ્ટ્ર' શબ્દ 'વીતક' 'પીડા'ના અર્થમાં વપરાયો છે. અને શબ્દકોશમાં 'વિગોઈ' = 'પીડા કરુ' અને 'વિગોષ્ટ્ર' = 'વગોલું', 'ફગેતી' આપ્યા છે.

'વિગોવ', 'વિગુત', 'વિગૂચ'ની વ્યુત્પત્તિ જરા અટપટી છે.

ધાતુપાઠ (૨૬/૧૨૩)માં 'ગ્રપ' ધાતુ 'ગૂચવાડુ' એ અર્થમાં નોંધાયો છે. પ્રાકૃતમાં ગ્રવિચ્ચ = વ્યાકુળ, મુગ્ધ

ગ્રવિચ્ચ = ગદન, ઝાઢી

ગ્રત્તિ = માથા ઉપર પહેગતી ફૂની માળા

એ ગણદો ઉક્ત 'ગ્રપ્'માંથી સિદ્ધ 'ગ્રવ્'માંથી થયા છે. હેમચંદ્રે 'ગ્રપ્' ધાતુ 'વ્યાકુળ થવું' અર્થમાં (સિદ્ધહેમ ૮/૪/૧૫૦) તથા 'ગ્રપ્ત' શબ્દ 'મંદુર' અર્થમાં આપ્યો છે. (દેશીનામમાલા, ૨/૧૦૨). અપભ્રંશમાં 'ગ્રપ્' ધાતુ 'અટવાડુ', 'ગૂચવાડું' એ અર્થમાં સુપ્રચલિત છે (જેમ કે સ્વયંજીવ પદ્મચરિય ૨૦/૧૦/૫, ૪૬/૪/૩, ૨૩/૬/૭, ૬૦/૧/૨, ૭૨/૧૫/૫, ૭૪/૧૬/૭; ગુહ્યદંતકૃત મહાપુરાણ ૭/૨૪/૧૦ વગેરે).

આમ,

સંગૃહ્ણ	ગ્રપ્	ગ્રપ્યતે	ગ્રમ
પ્રાકૃત	ગોવ્	ગ્રપ્પથ	ગ્રત
	વિગોવ્	વિગ્રપ્પથ	વિગ્રત

એમ નિયમ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ થયાં. 'ગ્રપ'ના 'ગૂચવાડું' અર્થ ઉપગ્રથી 'વિગોવ્'ના 'મંકડામણમાં હોવું', 'મંકડામણમાં મૂકવું', 'હેગન કરવું', 'વ્યાકુળ કરવું', 'વિનાશવું' અર્થ સમજી શકાય છે.

મંકૃતનાં

મુચ્ચ
રિચ્ચ

મુચ્ચતે
રિચ્ચતે

મુક્ત
રિક્ત

વચ્	ઉચ્ચને	ઉચ્ચ
સિચ્	સિચ્ચતે	મિચ્ચ

એના રૂપો ઉપગ્રી પ્રાકૃતના

મુચ્ચ	મુત
રિચ્ચ	રિત
લુચ્ચ	લુત
સિચ્ચ	સિત

એના રૂપો નિયમ પ્રમાણે યથા આપી કે જૂઠાના 'ત' અને કર્મણિ વત્માનના 'ચ્ચ' બોનનારના મનમા સંકળાઈ ગયા, અને મૂળ લુદી રીતે કર્મણિ અગ સાધતા ધાતુઓ પણ 'ચ્ચ' વડે તે સાધવા લાગ્યા જેમ કે

જૂઠું	જૂલું કર્મણિ રૂપ	નવું કર્મણિ રૂપ
રત (રક્ત)	રજ્જ્ઞ (રજ્જ્યતે)	રચ્ચ
મત	મજ્જ (માઘતે)	મચ્ચ
પહુત (પ્રભૂત)	પહુજ્જ (પ્રજ્જ્યતે)	પહુચ્ચ
વિહત (વિમત)	વિહજ્જ (વિહજ્યતે)	વિહચ્ચ
ગુત	(ગુચ્ચ)	ગુચ્ચ
વિગુત	(વિગુચ્ચ)	વિગુચ્ચ
ખુત (ક્ષુપ્ત)	(ખુચ્ચ)	ખુચ્ચ

આ નવા સંધાયના કર્મણિ અગો ઉપરથી ગુજરાતીમા ' રાચલુ ', ' માચલુ ' ' પહોચલુ ', ' વહેચલુ ', ' ગૂચલુ ' વિગૂચલુ ' ને ' ખૂચલુ ' જોતરી આગ્યા છે ' વિગૂચ ' કાન્ડકદેખાધ (૧૪૫૬)મા વપરાયુ છે

પ્રધાને જ્ઞાન વિગૂચતા દીક્ષા (૧/૧૭૭)

' પ્રધાને જ્ઞાનને દુખી થના દીક્ષા '

વળી ' લોક વિગૂચર્ણ લાઘણ પાડી ' (૮૦૬) એમ શ્રીધરકૃત ' રાનણ મદોદરી મંત્રમા (૧૫૦૯) પણ તે મળે છે

આમ જો સૌ ગુજરાતી ધાતુઓ સાદરચમૂલક ધાતુરના પરિણામ છે તેઓ નિયમિત ક્રમિક દ્યનિરિકાસથી સંધાયા નથી

૨૦. અપ. વિચ્છુલ્ 'વીછળવું'

ગુજરાતી માટે લાક્ષણિક પ્રક્રિયા 'ક્ષ્' > 'ખ્' છે : ખીર (ક્ષીર), ખમતુ (ક્ષમ), બીખ (લિક્ષા), બૂખ (બુલ્કા), માખી (મક્ષિકા), રાખ (રક્ષા), લાખ (લક્ષ, લાક્ષા), લીખ (લિક્ષા), શીખ (શિક્ષા), સાખ (સાઠ્ય), આખું (અક્ષત) વગેરે.

એટલે છરો (ક્ષુર), છાર (ક્ષાર), કાછડી (ક્ષ્ણ), રીંછ (ક્ષ્ણ) વગેરે 'ક્ષ્' > 'છ્' એ પ્રક્રિયાવાળી બોલીમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યા એમ ખુલાસો થોડ્ય રીતે જ કરાય છે. પણ આમાં 'વીછળવું'નો પણ સમાવેશ ન કરી શકાય. ટનરે તેનું મૂળ મં. 'વિક્ષલ્' માન્યું એટલે જ તેને 'ક્ષ્' > 'છ્' વાળી યાદીમાં મૂક્યો. ખરી રીતે 'વીછળ' પ્રાકૃત-અપભ્રંશ 'વિચ્છુલ્' પરથી સિદ્ધ થયો છે. પ્રાકૃત કોશમાં 'વિચ્છોલિઅ' = 'ધોયેલુ' આપ્યું છે. - (જોડણીકાંશે આ નોધ્યું જ છે). શીલાકૃત 'અહિપન્નમહાપુરિસચરિય' (૧૧મી શતાબ્દી) માં 'વિચ્છોલિજ્ઞ' = 'ધુઓ' (પૃ. ૨૧૧, ગા. ૧૦) છે. અપભ્રંશમાં દસમી શતાબ્દીના પુષ્પદંત કવિના મહાપુરાણમાં 'ધુવ-અપય-તેલે વિચ્છુલિહિ' (૬૯, ૧૭, ૨) (= તાજ સંપેલથી ધોવાયેલું-છટાયેલું) એ પ્રયોગમાં ટિપ્પણમાં 'વિચ્છુલિક' નો અર્થ 'મક્ષિત' કે 'અબ્યક્ત' (= ચોપડેલું) કયો છે; તેના જ 'ણાયકુમારચન્દ્રિ'માં 'વિચ્છુલિય'ના 'તેય તોય વિચ્છુલિય' = 'તેજના જળમાં બોળેલું', 'તેજરવી' (ણાય. ૩, ૫, ૫); તથા 'હય-મુહ-લાલા-જક્ષ-વિચ્છુલિય' = 'ધોડાના મુખની લાળના જળવી છંટાયેલું' (ણાય. ૭, ૭, ૮). એવા પ્રયોગ છે. તેમાં એક સ્થળે 'વિચ્છુલિય' હિપર 'સિક્ત' એમ પ્રાચીન ટિપ્પણ પણ મળે છે. દસમી શતાબ્દીના ગજશેખરકૃત પ્રાકૃત નાટક 'કર્પૂરમંજરી'માં 'વિચ્છોલ'તો ગમ્ભીરકુદર કંતિભેદહાજલેલુ' (= 'ગમનશુદાને જ્યોત્સ્નાની કાનિના જળથી ભીંજપ્રતો-વીછળતો') એમ ચંદ્રવર્ણનમાં 'વિચ્છોલ'નો 'ધોવા-વીછળવા'ના અર્થમાં પ્રયોગ છે.

'વિચ્છુલિય'ના મૂળમાં મં. 'વિચ્છુગિત' છે. 'ચૂર્ણરૂપ કે પ્રવાહી વસ્તુથી છંટાવું કે ખરડાવું' એવા અર્થમાંથી 'બોળાવું' કે 'ધોવાવું' ને 'પાણી વડે (વાસણ આદિ) ઘોર્ષ સાફ કરવું' એવા અર્થે વિકસ્યા.

મં. 'ક્ષવ્', 'ક્ષાવ્' હિપરથી 'પખાળવું' અને કદાચ 'ખખાળવું' ગુજરાતીમાં બિનરી આવ્યા છે.

૨૧. વિરહક : સંગીતવિદ્યાગી વૃક્ષ

‘બ્રહ્મકાર’ = ‘મગીનકાર’ વાગી નોધમાં (બુદ્ધિપ્રકાશ, આકાશ ૧૯૬૨, પૃ ૨૬૨) ડો માટેસગએ ગાયધર્મિતામણિમાથી આપેલા પ્રથમમાં અનભાગ એવો છે કે ગાયધર્મ સોલાકે સુકુ થક પત્વિત કરવાની ગીતની અનુત્તમ શક્તિ પ્રદર્શિત કરના, આણુપર્વત પછી વિરહક નામે વૃક્ષની મુગી હાળ મગારી, તેને ડુનારી માટીના કાગળમાં ગોળી અને પત્રી તેને પોતાની ગીતકલાથી પદ્ધતિત કરી બનાવી

પ્રસિદ્ધ મગદૂતના ઝાન્યસાદિત્ય અને અલકાગુણત્રિમા ફેટવાકે ‘કવિસમયો’ બાબીતા છે કવિસમય એટલે કાવ્યજગત પૂરતી ફેટવીકે રૂઢિથી મનાતી ગાતો કે ધટનાઓ—જેમને શાબ્દનુ કે લોકનુ મમર્થન ન હોય. અર્થિજાનુ પાન કરતો અકાર, વર્ણાજળ પગ જીવતો ચાતક, નિશાવિગ્હી ચક્રવાત, વેતરગી હામ્ય ને પ્રીતિ, ઝાનને અપર્શતો અપાગ વગેરે. રાજગેખગ વગેરેએ એમની ચર્ચા કરી છે આ કવિમયોમા ફેટવાકે વૃક્ષોને લગતો કવિમય એવો છે કે અમુક અમુક વૃક્ષો પશ્ચિની જેવા લક્ષણ ધરાવતી તરુણીના આલિંગન વગેરેથી પુષ્પિત કે પદ્મવિન થાય છે ઝાવિદ્યમના ઉત્તરમેધમા ‘અભાગોકઅલકિસલપ’થી શરૂ થતા ‘નોઢર્મા ચરણાધાતથી અગોક પદ્મવિત થતો હોવાનો અને મુખમદિરાથી બહુ ખીલતો હોવાનો નિર્દેશ છે. તેના ઉપરની મલ્લિકાથી દીકામા આ મંજાધમા એક મ્નોક પપ્પુ ટાકેનો છે

સ્ત્રીણ સ્પર્શાત્ પ્રિયગુર્વિક્ષમતિ યલુલ શ્રીપુગ્ધૃષ્ણેવાત્

પાદાધાતાદશોરુસ્તિલચ્ચુરવર્તી વીધણાલિનામ્યામ્ ।

મન્દારો મર્મવાનયાત્ પદ્મદુહસનાચ્ચમ્પકા વક્રવ્રવાતા

ચૂતા ગીતાન્નમેરુવિક્ષમતિ ચ પુરા મર્તનાત્ વર્ણિકાર ॥

આમા ગીઓના અપર્શથી પ્રિયમયુ, મદિરાગડ્ડથી બહુન, ચરણાધાતથી અગોક, દષ્ટિથી તિનડ આલિંગનથી ડુ બક, નર્મવાક્યથી મદાર, મૃદુહારથી અપાર, કૂકથી આગો, ગીતથી નમેર અને નર્તનથી કર્ણિકાગ વિકસતા હોવાનું કહ્યું છે

આમા ગીતમગીતથી કુસુમિત થતા વૃક્ષ તરીકે નમેરનું નામ છે, પામુ વિરહક વૃક્ષનો નિર્દેશ નથી લાગે છે કે અગિયારમી સતાબ્દથી નગીનથી—પ્રથમ રાગ ગાનાથી વિરહક નામનું વૃક્ષ ખીલી જઈતું હોવાનો કવિમય પદ્ધતિ

યથો. આ અંગે પ્રાકૃતભાષી બાગ્મી શતાબ્દીના અને અરકૃતભાષી અગિયારમી શતાબ્દીના થોડાક ઉલ્લેખ મળે છે.

ઈ. સ. ૧૧૮૫માં પાટણમાં રચાયેલા સોમપ્રભાચાર્યકૃત ‘કુમારપાલ-પ્રતિભોધ’ નામક પ્રાકૃત ગદ્યગ્રંથમાં ઉક્ત ગીને ખીવના વિરહક વૃક્ષના નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો છે

ખીજ પ્રગ્તાવમા દેવપૂજાવિષયે દીપસિખની કથામાં ગંધર્વદત્તાને વરવા માગેની વીણાવાદનની સ્પર્ધામાં એક કલાકાર વિરહવૃક્ષને પુષ્પિત કરી દે છે.^૧

એત્યતરે ગહિયા અન્નેજ વીણા । ઘરાવિઓ પચ્ચામન્ને વિરહો નામ તરુ । વાહુજ વીજ ફુલ્લાવિઓ સો ।

‘એ પછી ખીજાએ વીણા લીધી. નિકટમાં વિરહ નામનું વૃક્ષ રખાવ્યું. વીણા વગાડીને તેને પ્રફુલ્લિત કર્યું.’

એ પછી ગંધર્વદત્તા પોતે વીણાવાદનથી અન્યાન્ય કલાકારોએ જે જે આશ્ચર્ય એક એક કરી બતાવ્યાં હતા તે બધાં એકસે હાથે કરી બતાવે છે ; તથો ગહિયા ગંધર્વદત્તાય વીણા । વાહ્યા અણા જાવ તરજણા પસુત્તો મતકરી, દૂરાઓ ચલ્લમૂલે પત્તો મુદ્દમિગો, આમલ ફુલ્લિઓ વિરહદુમે ।

‘એ પછી ગંધર્વદત્તાએ વીણા લઈને વગાડી. એટલે તત્કાલ મદમત હાથી (શાંત થઈ) સૂઈ ગયો, દ્વંથી મંગીતમુગ્ધ હગ્ધ પગ પામે આવી રહ્યું, વિરહવૃક્ષ મૂળથી ટોચ સુધી ખીલી ગયું.’

આ બે ઉપગંત ત્રીજા પ્રગ્તાવમા પતિભક્તિ વિષયે જયમુદગીની કથામાં આપેલા વર્તનવર્ણનમા પણ વિરહક વૃક્ષનો ઉલ્લેખ છે.^૨ (આમાં અન્ય વૃક્ષોના ખીવવા અંગેના કવિસમય પણ આવી જાય છે) :

કે તિ ર્થી પરિરંમેજ કામિણો જુરવય વ્ય કુસુમતિ ।

પમયા પહયા પટ્ટરતિ કે ત્રિગહુ અનોય વ્ય ॥

૧. મુનિ જીનવિજયમખાદિત કુમારપલપ્રતિભોધ. પૃ ૧૩૯

૨ એ ૯૮, પૃ ૨૪૮.

વડલ-વ્ય-રમણિ-મદરા-ગૃહસ-મિમેણ કે-વિ વિચસતિ ।

પન્નાસતિ વામિર્ણાદિં વર્ઙમિત્રયા કે-રિ તિત્ર્ય-વ્ય ॥

ફુત્તિ વિરહિગો ચિરહય-વ્ય હદિઝ્ઞ પન્નમ કે-વિ ।

તદ્ વંપય-વ્ય તૂમતિ કે-વિ વર-ચુરહિ સત્રિણે ॥

‘કેટલાક કામીજનો સ્ત્રીના આશ્લેષથી કુગરકની જેમ કુસુમિત થાય છે; કેટલાક પ્રમદાના ચરણપ્રહારથી અગોકની જેમ પલ્લવિત થાય છે, કેટલાક રમણીના મદિરાગૃપથી બકુલની જેમ વિકસિત થાય છે; કેટલાક કામિનીના કટાક્ષપાતથી તિવકની જેમ ખીલી જાય છે; કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ મુગધી જળથી ચપકની જેમ તુટી થાય છે.’

મંરૂત સાહિત્યમાં ભોજકૃત ‘સુદગારમંજરીકથા’ (૧૧મી સતાબ્દી)માં વિરહકંઠુક્ષનો ઉલ્લેખ છે તેની પહેલી રવિદત્ત-કથાનિકામાં આવતા વર્નન-વર્ણનના ઉદ્ધાનવર્ણનમાં (પૃ. ૨૧-૨૨, અંગ્રેજી ભાષાંતર, પૃ. ૨૬) તરુણ કામિનીઓની મુખમદિરાથી સિંચિત ચર્મ ખીલેલી બકુલકળાઓની, તરુણ વિલાસિનીઓના આશ્લેષથી ખીલેલી કુરબકકળાની, મુગલોચનાઓના કટાક્ષપાતથી ખીલેલી તિલકમંજરીની, કામિનીઓના ચરણપ્રહારથી પલ્લવિત થયેલા અગોકની અને વિલાસિનીઓના કંઠે ગવાંચલા પંચમની અસરથી ફૂટેલી કપિશ કુસુમશ્રેણીને ધારણ કરતી વિરહકંઠ-ચાખાઓની વાત કરી છે.

૨૨. સત્કાર ‘અનસન’, ‘સદાનન’

૧. નીર નિવાણ્ણિ સત્કારગ.

આચૂરાસ (૧૨૩૨), ૧૫.

૨. ચિહ્ન દસિ માજ્યા સત્કારગ.

અસાઈતકૃત હંસાકિલી (૧૮૬૦), ૧, ૨૧.

૩. શાહે માહિલ સત્કાર.

વાનુકૃત કર્ણકથા પા. ૭, પં. ૬.

૪. કો કહિ માહિનશ કેટલા સત્કારે પરચવી મિલા.

કર્ણકથા, પા. ૭, પં. ૧૩.

૫. શાહ માથા શત્રુકાર

કનકમુદરકૃત સગાળશાહ રામ પા ૨૪ પ ૭^૪

૬. શત્રુકારિ નિમિષ જન સહ

સગાળશાહ રામ, પા ૨૫, પ ૩

૭ શત્તાગાર નાગ તું બૂગિ

સગાળશાહ રાસ, પા ૪૩, પ ૧૩

૮. તેના આનિ સત્તુકાર

નાકરકૃત સગાળપુરી ૧, પા. ૧૨૫ પ ૪

‘શત્રુકાર’, ‘શત્રુમાર’, ‘શત્રુકાર’, ‘સત્તુકાર’ ને ‘શત્તાગાર’ એવા વિવિધ સ્વરૂપે દેખાતો આ શબ્દ ‘અજમન’ કે ‘સદાત્રન’ એવા અર્થમાં બધે પ્રયોગાયો છે. અપભ્રંશમાં પુ’પદન્તકૃત મહાપુગણ (મધિ ૯, કડવક ૧, પમિત ૯)માં આ શબ્દ મળે છે :

લિડગિ-ગીસ-ગર-સત્તુમારહિં

અમપુને વર્જનાના છેતાગીશ પ્રકારના આહારદોષ ગણાવતા આમાં જુદે ૨ કે સાધુલિંગીન, અમિચનનુ ને સદાત્રતવુ અન દોષિત કે ‘મત્તુગાર’ ને માટે ‘સત્તુગાર’, ‘સત્તુકાર’ ને ‘સત્તુગાર’ એટલા પાદાન્તરે છે.

જેન મરુતમાં પણ ‘સનાગાર’ (‘સનાકાર’) મળે છે. પ્રજવકાશમાં ‘સનાકાર’ (૯૧, ૨૫) અને ‘સત્રગાર’ (૧૦૯) આવે છે. દેવચન્દના નિર્દોષિશનાક્રમાં ‘સનાગાર’ (= ‘અજસન’) મળે છે.

‘સકતુ’ કે ‘સકતુ’ (= ‘જન્નો તોટ,’ કે ‘સતુ, સમુ, સમત્તો, સત્તવો’) + ‘અગાર’ માથી ‘સત્તુગાર’ સંધાયો લાગે છે. ‘સત્તુગાર’ના ‘તુ’ની દીર્ઘતા ‘સતુઅ’ (સંતુક) પર ઠી સિદ્ધ થાય કે મકાર અરોપ થઈ ‘સત્તુકાર’ કેમ થયો ને જ્ઞેવાનુ રહે છે. ‘શત્તાગાર’ને દેખીતા ‘સન + અગાર’ સાથે સાકળી દઈ સમય, ‘અજસનનુ અગાર’, ‘સનૂકાર’ એમ ત્રણુ સ્વરૂપ મરુતની અસર નીચે હોય.

૨૩. સનાદ—'મંત્ર, સમજ'

ગજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત (૧૯૫૩) અને અધ્યા. ધ્યાન મપાદિત કાન્હડદે પ્રગલ્ભના પાઠમાં ૧/૧૮૧ પૂર્વાર્ધ આ પ્રમાણે છે :

કટક સનાદ દાધો ઘોડા, માદખુ મય ન પાર

આ પાઠમાં અર્થ ઘટાવવાની જે મુશ્કેલી છે. 'કટક' અને 'સાદાનુ' બંને મેનાવાયક હોઈને તદ્દન નિર્ગ્રંથક પુનઃકૃતિ થાય છે, અને 'મનાદુ' એકવચનનું રૂપ છે, જ્યાં ત્યાં અપેક્ષા બહુવચનની છે. પાઠાનરૂમાં જે પ્રતમાં 'મનાદુ', એકમાં 'સનાદ' અને એકમાં 'સનાદ' છે. 'સનાદુ' = 'મંત્ર, મંનાદ કે કવચથી યુક્ત' એ પાઠ સ્વીકારતા અર્થ સરળતાથી જોમે છે : '(આપુ) મૈન્ય મંત્ર છે : દાધો ને ઘોડાના મેનાની મંખવાનો પાર નથી.' આથી જ બ્યાસે કાન્હડદે પ્રગલ્ભની નેમની ગુમગતી આવૃત્તિ (૧૯૫૬)માં 'સનાદુ' પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૧૧૮૫ના ભગતેશ્વરબાહુબલિરામમાં 'સનાદુ' જે વાર પ્રયોજાયો છે :

જિમ જિમ મુન્જિ ગદગાદિમ ગાદકે

દધગયન્દવરિ કરીય મનાદુ

તસુ અરધાસણ અપાર્ધ ઈદો

તિમ તિમ અમ્હ મનિ પગ્માણુદો. (ગાધી મંપાદિત, કડી ૫).

'જેમ જેમ તે (= ભરત) દુર્ગમળ વડે બલિષ્ઠ બનતો જાય છે, અશ્વ, ગજ, ગચ વડે મંત્ર થતો જાય છે—ને તેને ઇદ્ર અર્ધામન આપે છે, તેમ તેમ અમાગ મનમાં પરમ આનંદ થાય છે.'

જુડઈ બોધ...મંનાહિ સનાદા. (કડી ૧૨૨)

'મનાહ વડે સમજ થોદાઓ બીડે છે'

૧૩૫૬ના શાલિભદ્રન 'પંચપાડવચરિત્રગણુ' (પં. ૭૨૫)માં 'સદાણા' છે તે સંપાદક શ્રી. મ. ચી. મોદીએ દર્શાવ્યું છે તેમ 'સણાદા'ના વ્યત્પયથી થયેલું છે આ 'સનાદ'નું ઘડનર સાદઅમૂલક છે, એ 'મંત્ર'નો ગીધો પ્વનિવિકાર નથી.

સંકૃતમાં ઠેટલાકે હકારાન્ત ધાતુઓનું કર્મણિ ભૂતકૃદત હકારનો હકાર અને ધાતુરવરની દીર્ઘતા કરીને સધાયુ છે. જેમ કે :—

ધાતુ	કર્તારિ વર્તમાન ૩. એ. વ.	કર્મણિ વર્તમાન ૩. એ. વ.	કર્મણિ ભૂ. કૃ.
ગાહ	ગાહતે	ગાહતે	ગાહ
લિહ	લેદિ	લિહતે	લીહ
ગૃહ	ગૃહતિ	ગૃહતે	ગૃહ
મુહ	મુહતિ	મુહતે	મુહ
રહ	રાહીત	રહતે	રહ

પણ ખીજ કેટના હકારાન્ત ધાતુઓનું જ ભૂ.કૃ. જુદી રીતે મધાય છે જેમકે —

મનહ	સ નહતિ	સ નહતે	સ નહ
ગૃહ	ગૃહણતિ	ગૃહતે	ગૃહીત

પ્રાકૃતમા મઝ્ઢતવાળી પરિચ્છિતિ દ્વારાન્ત ભૂ.કૃ. પૂરતી તો ચાનુ રહી પણ તેમના સાદ્યે મઝ્ઢનના જે કેટલાક હકારાન્ત ધાતુઓનું ભૂ.કૃ. જુદી રીતે સધાયુ હતુ તેમનું ભૂ.કૃ. પણ પ્રાકૃતમા દ્વારાન્ત બન્યુ. ઉપરાત મઝ્ઢત મહાપ્રાણ્યાન્ત વાતુઓમાથી પ્રાકૃતમા જે નવા હકારાન્ત ધાતુઓ બન્યા તેમાથી કેટનાકનું ભૂ.કૃ. પણ સાદ્યબજે દ્વારાન્ત થયુ.

મૂળમાથી પ્રાકૃતમા ઊતરી આવેલા દ્વાગાન્ત ડપો —

ધાતુ	કર્તારિ વર્ત. ૩. એ. વ.	કર્મણિ વ. ૩. એ. વ.	કર્મણિ ભૂ.કૃ.
ગાહ	ગાહઇ	(ગાહિગજઇ)	ગાહ
નિહ	નિહઇ	નિહગજઇ	લીહ
ગૃહ	ગૃહઇ	ગૃહગજઇ	ગૃહ
મુહ	મુહગજ	મુહગજ	મુહ
રોહ	રોહઇ	રોહગજ	રહ

નવેસરથી સધાયેલા દ્વાગાન્ત ડપો —

મનહ	મનહઇ	મનગજઇ	(મનહ) સનાહ
ગિહ, ગિપહ	ગિહઇ, ગિપહઇ	ગિગજઇ	(ગિહિઅ) ગીહ
હુહ	હુહઇ	હુહગજઇ	હુહ હૂહ
ઉવિનહ	ઉવિવહઇ	—	ઉવિવહિઅ ઉવિહ

જોઈ શકાય છે બોલનારના મનમાં ‘હ’—‘હમ’—‘હમમ’—(દીર્ઘ રવર + ‘હ’) એવી રૂપવર્ગોની સૃજના અંધારી ગર્ભ હતી, જેને આધારે હમ-રાન્ત ધાતુનું દકારાન્ત બૂતકૃદત્વ બનાવવાનું વક્ત્રવ્ય વ્યાપક બન્યું હતું.

આમ ‘મંનહ’ને બદલે સાદરથે થયેલું ‘સનાહ’ રૂપ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પ્રચલિત હોયું જોઈએ, જે કે ઉપસંગ્રહ સાદિત્યમાંથી તેના પ્રયોગનું કાર્ત્ત્વ ઉદાહરણ નોંધાયું નથી. પ્રાચીન ગુજરાતી જેન તેમજ જેનેતર રચનાઓમાંથી મળતા ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રયોગ આ દૃષ્ટિએ મહત્વના છે.

૨૪. મુંદ્ર કે મુદ્ર ‘સમુદ્ર’

૧૩૫૩-૫૪

મુદ્રહ એ માહિ વાટડી એ

(શાસિભદ્રકૃત પંચપંડવચરિતરામુ; ૭૭૦)

‘સમુદ્રમાં વાટ (કરીને)’

સંપાદક શ્રી. મોદીએ શબ્દસચિમાં આ શબ્દના મૂળ તરીકે મં. ‘સમુદ્ર’ આપ્યો છે. એ જ કૃતિમાં પં. ૨૬૯ નો ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છે:

જાણે મુંદ્ર ખુબ્યા કસિકાસિ^૧

‘જાણે કે કળિકાળે સમુદ્ર ખળખળ્યા’

સંપાદકે શબ્દસચિમાં આ ‘મુંદ્ર’ એ ‘સમુદ્ર’નું સંક્ષિપ્ત રૂપ હોવાનું માન્યું છે. પણ આ રીતે હંદ ખાતર થતો શબ્દમંડેપ એક અર્વાચીન વક્ત્રવ્ય જણાય છે (‘ઉદધિ’નું ‘દધિ’, ‘અતુલવ’નું ‘તુલવ’, ‘અથવા’નું ‘થવા’ વગેરે). સાગે છે કે મૂળમાં ‘મુંદ્ર’ હોય, લલિયાના દોષે ‘મુદ્ર’ લખાયું હોય. શ્રી મોદીએ પહેલા પાના ઉપરની ટિપ્પણીમાં નોંધ્યું છે કે પંચપંડવની દસ્તાવેજમાં ‘સ’ અને ‘મ’ વચ્ચે અનેક સ્થળે સંભ્રમ થયેલા છે. ‘મુણીષ’ ને ‘મુણીષ’, ‘મુલોસઈ’ ને ‘મુલોસઈ’ વગેરે તેનાં ઉદાહરણ છે. એટલે અહીં મૂળ પાદ ‘મુંદ્ર’ લેતાં, પં. ૭૭૦નો ‘મુદ્ર’ અને આ ‘મુંદ્ર’ એક જ શબ્દ હોવાનું જણાશે.

સંસ્કૃતમાંથી માધ્યમિક બૃમિકામાં આવતાં ગુજરાતીના પૂર્વરૂપમાં ‘ઉ’ ને

૧. ‘કસિકાસિ’ને બદલે ‘અષકાસિ’ પાઠ હોવ તો સુસંગત થાત.

‘ઝો’ના પરચની તથા મંચુકત વ્યંજનના પૂર્વવર્તી અક્ષરમાં રહેલા મકારનો ‘વ’ કરવાનું વલણ હતું. ‘સમુદ્ર’નું આ અનુમાર (ઉકારના પૂર્વવર્તી ‘વ’ના લોપથી) ‘સઉદ્ર’ થાય. ‘મુદ્ર’ કે (બેદરકાગીથી) ‘મુદ્ર’ આ રીતે ઉદ્ભવ્યો છે.

૨૫. હરાલઉ ‘પ્રમજ આકાંક્ષાવાળો.’

શાનિમદ્કૃત પંચપંડવચરિતગમ્ય (૧૩૫૩-૪)માં નીચેના મંદર્ભમાં ‘હરાલઉ’ મળે છે (મોદી, ઠાકોર અને દેસાઈ મંપાદિત ગુજરાતસાવળી, ૧૯૫૬, પૃ. ૧૧, ૫. ૨૬૩-૬૪).

નીકે કુંયરહ, તીંહ કુંયરહ માહિ હો વીર

મકે અરજુનુ આગલજી, અનહ કરણ હીયમ હરાલઉ

મોદીએ શબ્દકોશમાં તેને ‘હર’ (< મં. હરતિ, પ્રા. હરષ) અને ‘અલ્લઅ’ મળીને ઘયો ગણી ‘પ્રમજ ઘયેલો’ અર્થ અટકળે કર્યો છે.

ઢોલા-મારુરા દૂહા (રામસિંહ, પારીક અને સ્વામી મંપાદિત, ૧૯૩૩-૩૫)માં ૧૩૮મા દૂહામાં

ઢોલા, હીવી હરે ક્રિયા, મૂંઝા મનહ વિસારિ

તથા ૧૩૯મા દૂહામાં

ઢોલા, હીવી હરે મુઝ

‘હર’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. મંપાદકોએ અનુવાદમાં ‘પ્રેમ’ કે ‘પ્રેમ-રમૃતિ’ અર્થ કર્યો છે, તથા ટિપ્પણીમાં તેને મં ‘અમર’, પ્રા. ‘હર’માથી વ્યુત્પન્ન માની ‘આકાંક્ષા’, ‘અલિવાપા’, ‘ઉત્કટ ઇચ્છા’ એવા અર્થ આપી, તેને ગજસ્થાનીમા માધારણુઃ પ્રચલિત શબ્દ કહીને વેવિક્ષિમનરુક્મિણી-રી (૭૭)મા ઘયેલો તેનો પ્રયોગ ટાંખ્યો છે.

વેલિ કિસન રુક્મિણી રી (પૃથ્વીરાજકૃત, રચના વર્ષ ૧૫૮૦-૮૧, ઠાકુર અને પારીક મપાદિત, ૧૯૩૧) ૨૯મી તેમજ ૭૭મી કડીમા એમ બે સ્થળે

‘હર’ આવે છે, અને તેના ઉપગની મસ્તૂત ટીકા મુખોદયમળરી (૧૬૨૧-૨)માં તેનો અર્થ ‘વાંછા’ કર્યો છે.

આમ ‘ઉત્કટ અભિલાષા’, ‘આતુરતા’ એવો ‘હર’નો અર્થ ગ્રપ્ય છે ‘હે ઢોલા, તે મારી ઉત્કટ ઇચ્છા—તને મળવાની આતુરતા ટીવી પાડી દીધી છે કેમ કે તે અમને મનથી વીસારી ચૂક્યા છે’ અને ‘હે ઢોલા, મારી આતુરતા મોળી પડી છે’ એવા ઢોલા-મારની ઉપર ટાકેલી પંક્તિના અર્થ છે (અર્થાં માટે જુઓ ગ્રવૃત ‘ઢોલા-મારના દૂહા’ કે કતિપથ સ્થલોક્તી અર્થઅર્થ તથા શબ્દઅર્થાં, વરદા, ૫/૨, પૃ. ૬૧-૬૨) આને આધારે ‘હગલહિ’નો અર્થ થશે ‘ઉત્કટ ઇચ્છાવાળો’. અને લેખના પ્રારંભમાં ટાકેલી પંચપદ્યચરિતરામુની પંક્તિઓનો અર્થ થશે તે દ્રવ્યોમાં બે વીર હતા—એક તે સૌથી ચડિયાતો અશુન, અને બીજો તે હૈયે ઉત્કટ ઇચ્છા—મહેચ્છા ધરાવતો કર્ણુ’ ‘હર’ (સ્ત્રી). તે ‘હર’ કે ‘હગતિ’ સાથે જોડવા કરતા, ધાતુપાઠ (૧૫, ૭)માં નોંધતા ‘હય’ = ‘ગોહર’, ગસ પડવો, રચવું, ગખવું, ઉત્કટ ઇચ્છા યવી’ તથા ઋગ્વેદમાં આવતા ‘હર્યત’ = ‘ઉત્કટ, આતુર’ અને ‘હર્યત’ = ‘હૃદ, અભિલાષિન, પ્રિય’ એ શબ્દજૂથ સાથે જોડવો યોગ્ય છે.

સંયોગસોપ - પૂર્વસ્વરદ્વાર્ધત્વના પ્રારંભ

ભારતીય-આર્યની અર્વાચીન ભૂમિકામાં આગળની ભૂમિકાના સંયુક્ત વ્યંજનો (= વ્યંજનચુમ્બ) ને સ્થાને (પંજળીના અપવાદે) સાદો વ્યંજન અને તેના પૂર્વવર્તી દ્વસ્વ સ્વરને સ્થાને (પંજળી સિંધીના અપવાદે) નિયત પરિસરમાં દીર્ઘ સ્વર મળે છે. આ લક્ષણ તરત નજરે ચડે તેવું અને વ્યાપક હોવાથી તેને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે. વળી અભ્યાસ ને વિચારણાની સગવડ ખાતર ગુજરાતી વગેરેના આરંભ ક્યારથી ગણવે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કાંઈક અંશે ઉપ-સુંકત ધ્વનિલક્ષણ સાથે મંકળાયેલો હોવાથી તેના વિચારનું મહત્ત્વ ઘણું વધી જાય છે.

ભાષિક પરિવર્તનો વલણ રૂપે આરંભાતાં હોવાથી, મર્યાદિત પરિસ્થિતિમાં ઉદય થવાનો અને પછી ફેલાતા જઈને લક્ષણ રૂપે ગ્રિધર થવાનો તેમનો ઇતિહાસ હોય છે. મંયોગસોપ અને પૂર્વસ્વદીર્ઘત્વ પણ પ્રતિષ્ઠિત થયાં તે પહેલાં અનુદ્ભુત રૂપે હોવાનો અને તેમના ક્રમિક પ્રસંગોનો ગાળો પણ માનવો આવશ્યક છે. અને આ માટે ભારતીય-આર્યની માધ્યમિક ભૂમિકામાંથી પુરાવો પણ હીકહીક મળે છે.

માત્ર સ્થળ, બાહ્ય સામ્યનું જ મહત્ત્વ હોત તો તો ભારતીય-આર્યની પ્રાચીન ભૂમિકામાં મળતા કેટલાંક ઉદાહરણોને જ મંયોગસોપ અને પૂર્વસ્વદીર્ઘત્વના વલણનાં પ્રારંભિક ચિહ્ન તરીકે ગણાવી શકાત. અને આ પ્રશ્નના કેટલાક વિચારકોએ એમ જ કયું છે. પણ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે પરિવર્તનનું ઉપર-છત્તું સ્વરૂપ નહીં. પણ જે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ અને મર્યાદાઓ નીચે અમુક પરિવર્તન નિબપ્ત થયું હોય તે જ અર્થસૂચક હોય છે.

વૈદિક ભાષામા અને મંસ્કૃતમાં આંતરિક સંધિ અને વાક્યસંધિના કેટલાક પ્રકારોમાં મંયોગસોપ અને પૂર્વસ્વદીર્ઘત્વ જોઈ શકાય છે. પણ પાછળના

સમયની તેવી પ્રક્રિયાથી તે અમુક અંગે જુદા જ કાળોનું પગિંદામ દેવાથી,
જાનેને એક કક્ષામાં નહીં મૂકી શકાય.

(૧) 'દુન' + યોષ દત્ત અર્થ > 'દુ' + યોષ મુદ્ધન્ય અર્થ
(ઝટલાક વેદિક સંદેર્ભો).

દુન + દલ > દુડન દુન + નસ = દુનુસ
,, + દાશુ > દુડાગ ,, + નાસ = દુણાસ
,, + મી > દુઠી

(૨) 'દુમ' કે 'નિન' + 'રૂ' > 'દુરૂ' કે 'નીરૂ'
'દુમ' + રકન > 'દુરકન' અને એ જ પ્રમાણે
'દુરલ્ય', 'દુગદ', 'દુગદ' વગેરે.
'નિમ + ન' > 'નીરવ' અને એ જ પ્રમાણે 'નીરોગ', 'નીરસ' વગેરે

(૩) 'ધમ' કે 'ભમ' + 'રૂ' > 'ધરૂ' કે 'ભરૂ'
'નૃપતિમ્ + ગજતે' > 'નૃપતી રાજતે', 'કુરમ્ + રક્ષતિ'
> 'કુરક્ષતિ' વગેરે.

(૪) 'પુનરૂ' + 'રૂ' > 'પુનારૂ'
'પુનરૂ + ગમતે' > 'પુનાગમતે' અને એવા બીજા

(૫) જન + ત પછીનો 'જ' + 'ત' > દીર્ઘચર + 'ઠ'
ગુજ + ત > ગુઠ રદ્ + ત > રઠ
મિદ્ + ત > મીઠ સદ્ + ત > સાઠ

(૬) 'તમ્ + ધિ' > 'તાદિ' જેવા પદો.

આ પરિવર્તનોમાં વ્યવનનોપ અને પગિંદામે પૂર્વ અવસ્થાથી માનામાનની
જાણવાની યર્થ હોવાનું જોઈ સમય છે (અને એવા પૂરતી આ પ્રક્રિયા
ઉત્તરમૂલીન પ્રક્રિયાને મળતી છે ખરી), પણ એ પરિવર્તનોના ઇતિહાસ જોના
મમત્તમ છે કે તે અમુક વિશિષ્ટ અને પાછાની પ્રક્રિયાથી વિભિન્ન પરિસ્થિતિને
આભારી છે

ગ્રામજ્ઞાતીય-આર્ય જૂમિકામાં ગધિવ્યાપાગમાં રસ પછીના 'સ' નો 'ધ',
અને તેની પછી યોષ ન્યજન આનતો સારે યોષ મુદ્ધન્ય જૂમિમાં 'જ' થતો

આ 'જૂ' પ્રાચીન લાગ્નીય-આર્ય ધ્વનિનત્ર સાથે બંધ બેસતો ન હોઈને હ્રસ્વ થયો અને મૂળનું માત્રામાન પુરોગામી હ્રસ્વ ંવરના દીર્ઘત્વથી જળવાયું.

દુન્ > દુપ્; દુપ્ + દલ > દુજડલ > દૂડલ

મંસ્કૃત 'નીડ' પણ 'નિ + સદ્' ઉપથી 'નિજૂડ' દ્વારા સિદ્ધ થયો છે તે જ પ્રમાણે 'પિષ્ + દ્'માંથી 'પીડ્'.

આવા 'જૂ' પછી જ્યારે 'રૂ' આવતો ત્યારે સાદૃશ્ય પામીને તે પણ 'રૂ' બની જતો, અને દીર્ઘ 'રૂ' પ્રાચીન લાગ્નીય-આર્યને પ્રતિકૂળ હોવાથી પૂર્વસ્વદીર્ઘત્વ સાથે એકવડો 'રૂ' અવસિષ્ટ રહેતો.

દુન્ > દુપ્; દુપ્ + રક્ત > દુજ રક્ત > દૂરક્ત

તૃપનિન્ > તૃપનિપ + ગજતે > તૃપતિજ ગજતે > તૃપતીરાજતે

ઉપરના (૧), (૨) અને (૩) ત્રિલાગ નીચેનાં ઉદાહરણોનો આવો ખુલાસો છે. (૪) નીચેનાં ઉદાહરણોમા પણ બેવડો 'રૂ' અનિર્વાલ હોવાથી એકવડો બને છે અને પૂર્વ ંવર દીર્ઘ થાય છે. (૫) નીચે આપેલાં ઉદાહરણોમાં પૂર્વવર્તી ધાતુમાંના 'હ' પ્રાગ્ભારતીય-આર્ય 'જૂ' માથી જતરી આવેલો છે. આ 'જૂ'ના સંયોગે 'ત'નો મૂર્ધન્ય ધોષ મહાપ્રાણ બને છે:

મિજૂ + ત > મિજૂદ > મીદ

જાકીના 'તાદિ'માં મૂળ ધાતુ 'તક્ષ'ના 'ક્ષ'માંનો કટ્ય રપર્શ મૂળ ભારત-સુગેપીય તાલન્ય સ્પર્શમાંથી જતરી આવ્યો છે. 'ત'ના સંયોગે 'ક્ષ'નો ઊભા-અંશ હ્રસ્વ થઈ, તાલન્યનો 'ષ'ને પછી 'જૂ' બન્યો અને પશ્ચિમ ઉપરના પ્રકારે જોડું જ આવ્યું.

આમ ઉપર વિચારેલા પ્રકારોમાં આગવી જૂમિકામાંના અમુક વ્યંજનસંયોગો કાઝકમે સમગ્ર તંત્રની દૃષ્ટિએ વિસંવાદી કે પ્રતિકૂળ કળાતાં નેમતો એક ઘટક લુપ્ત થયો છે, આવોમાય પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ ંવર દીર્ઘ બન્યો છે અને એમ નવી જૂમિકા નિદ્ધ થઈ છે.

માધ્યમિક જૂમિકામાં પણ આ પ્રક્રિયા વિશિષ્ટ શરતો નીચે પ્રવર્તતી બેવાય છે. પાલિમાં મૂળના > હ્રસ્વ ંવર + ઊભાક્ષર કે 'દ' > : એવા વ્યંજને રથાને > દીર્ઘ ંવર + ઊભાક્ષર કે 'દ' > એવું વ્યંજન નિપત્ત થયું છે

વિસતિ > વીસતિ

સિદ્ધઃ > મીઢો

ત્રિશત > ત્રીસ

દધ્વા > દાદા

ઉપગત દીર્ઘ સ્વર પછીના બિભાક્ષરવાળા મયોગો સાદા કરવાનું વલણ છે

દીર્ઘ > દીઘ (પ્રાકૃત 'દીઘ')

રાષ્ટ્ર > રાઠ

અર્ધમાગધીમા પણ કેટલાક ચલ્લોમા દીર્ઘ સ્વર પછીના 'ત્ર' નો 'ત' દ્વારા લોપ કરવાનું વલણ છે. આમા રકારનું આક્ષરિક ઉચ્ચારણ જાગૃત્વન લાગે છે

ગાત્ર > ગાત > ગાય

ધાત્રી > ધાતી > ધાર્ધ

પાત્રી > પાતી > પાર્ધ

માત્રા > માતા > માયા

ગોત્ર > ગોત > ગોથ

ગત્રી > ગતી > ગર્ધ

વગેરે

ઉપરાત ઉપસર્ગ 'સમ્' નું 'ર' ને 'હ' પૂર્વે 'સા' કરવાનું વલણ છે :

સરક્ષણ > સારક્ષણ, સહરતિ > સાહરત્

'અષ્ટ' માથી થયેલા 'અદ' મા (અદારસ = ૧૮, અદાધમ = ૨૮, અદયાનીસ = ૪૮ વગેરે) સંખ્યાવાચક હોવાથી ધ્વસ્વ સ્વર પછી પણ સંયોગલોપ થયો છે

પણ પ્રાકૃતમા સૌથી વ્યાપક પ્રકાર જે સકારવાળા સંયોગોમાથી 'ઞ્' નિષ્પન્ન થયો છે તેમનો છે : તેમા 'ત્ત' ને યથાને 'ત્ત' અને આગલા ધ્વસ્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ મળે છે 'રૂ' + બિભાક્ષર; બિભાક્ષર + 'યૂ', 'રૂ', 'વૂ' (અર્થિત 'મૂ') કે બિભાક્ષરઃ એ જૂથોમાથી પરિણમતા 'ઞ્' નું આ રીતે પરિવર્તન થયેનું છે.

અપર્શ > ઈસ

નસ્યતિ > નાસર્ધ

મિથ્ર > મીમ

વર્ષ > વાસ

શિષ્ય > મીસ

અશ્વ > આસ

સર્પિષ > સાસવ

તુષ્યતિ > તૂસર્ધ

લરમ > લાસ

પાશ્વ > પાસ

નિરસરૂ > નીહરૂ

અપ 'સદમ' (સદસ), 'તમ્' (તસ), 'આસ' (આસસ) વગેરેમાં 'સ' એકવડો થાય છે, પણ ઉપાન્ત્ય અક્ષરમાનો પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ નથી થતો. અનુસ્વાર + મ્ (કવચિત્ 'દ્') : એ જૂથમાં પણ પ્રાકૃતમાં અનુસ્વારનો લોપ અને ઋત્વ ગ્વરને દીર્ઘ કરવાનું વપણું છે.

માંસ > માસ, ચત્વાર્શત્ > ચત્તારીસા, ક્રિશુક > કેમુઅ દીર્ઘ ગ્વર પછીના 'પ્' 'ફ' ને સ્થાને રૂ ઇવચિત્ દેખાય છે :

કુષ > કોઠ મિશ્રિષ્ટિ > મેદિ.

ઉપરાંત મન્યે > મખ્ખે > વણે, આગા > આણા, અવમાત્મ > ઓમાત્મ, વચ્ચલ > વાગલ, દક્ષિણ > દાહિણ, ગર્ગી > ગાયરી, જિહ્વા > જહા જેવા પ્રકીર્ણ શબ્દો ટાંકી શકાય.

'પ્રાકૃત' ભૂમિકામાં મુખ્યત્વે 'ઝ્મ્' અને પૂર્વવર્તી અનુસ્વાર વાળાં જૂથો પૂરતું મર્યાદિત રહેલું મંયોગલોપનું વલણ અપભ્રંશમાં 'બ્' ને પણ સ્પર્શે છે. અર્ધભાગવીમાં જ 'ગવ્યૂત' 'ગાઉય' થયું છે. અપભ્રંશમાં 'ગર્વ' > 'ગાવ', 'કાન્ધ' > 'કાવ', 'ભુવ્વધ' > 'ભાવધ' અને 'સર્વ' > 'સાવ' સિદ્ધ થયા છે. ઉપરાંત 'તબ્' માંથી ઊતરી આવેલા 'એવ' નું 'એવ' થયું છે. વળી વૈદિક 'ત્વી' 'ત્વીન' પરથી નિષ્પન્ન થયેલા 'એપિ' 'એપિણ્' ઉપરાંત 'એવિ' 'એવિણ્' એ પ્રત્યયોમાં પણ એવડો 'પ્' એકવડો થઈ ચૂક્યો છે. 'ચત્વારિ' પરથી થયેલા 'ચારિ' માં 'ત્' સાદો થઈ લુપ્ત થયો છે. નવમી શતાબ્દીના મ્વયંભૂત 'પઠિમચગિઠિ' ના અપભ્રંશમાં અનેક વાર 'પઠક' ('પ્રવિષ્ટ' માંથી) ને બદલે 'પઠક' વપરાયું છે. (૨૫, ૧૨, ૧૦; ૨૬, ૫, ૨; ૨૬, ૬, ૯૦, ૨૬, ૧૪, ૪, ૩૦, ૫, ૮; ૩૦, ૧૧, ૯; ૪૫, ૧૨, ૧૬; ૪૫, ૧૫, ૨; વગેરે) આ ઉપરાંત તેમાંથી 'વૈરાગ્ય' > વધગાય, કાર્યાત્સર્ગ > કાઓસાય, શાત્મલિ > સામલિ, સૌમ્ય > મોમ, અતુર્થક > એગિથમ, કર્ણિકાર > કણિયાગ, પ્રતિજ્ઞા > પછજ જેવાં ઉદાહરણો મળે છે. અપભ્રંશ પ્રસયો અને મંખ્યાવાચકોમાંથી ઘણાં ઉદાહરણ ટાંકી શકાય તેમ છે. મંયોગલોપનો ક્ષેત્રવિસ્તાર મટલો થયો છે તેનો આ ઉપગ્રંથી ખ્યાલ મળી રહે છે. આમાં ઉપાન્ત્ય સ્થાને રહેલો હોય અથવા તો જેની પછીના અક્ષરનો સ્વર દીર્ઘ કે સંયોગ ઉપર હોય તેવો ગ્વર સંયોગલોપ થવા છતાં દીર્ઘ નથી બનતો. તે અપરિવર્તિત રહે છે.

દશમી શતાબ્દી લગભગ બોલચાલની ભાષામાં આ પ્રક્રિયા વ્યાપકપણે ચૂકી જણાય છે. એટલે બારમી શતાબ્દીના હેમચંદ્રના અપભ્રંશ ઉદાહરણોમાં પૂર્વસ્વર-

દીર્ઘત્વ સહિતના કે તે વિનાના મયોગતોપનાં કીકીક ઉદાહરણો મળે છે તે સમજી શકાય તેવું છે. (આ ઉદાહરણો પૂર્વે પૃષ્ઠ ૪૯ ઉપર ૧૦ નીચે આપેલાં છે.)

અહીં છૂટકચૂટક રૂપે પ્રસ્તુત કરેલી સામગ્રી ઉપગ્રંથી પણ જોઈ શકાય છે ગુજરાતી વગેરેમા વ્યાપક અને ગ્રામી બન્યા પહેલાં, સંયોગતોપ અને તેના પશ્ચિમ-સ્વરૂપ પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વની પ્રક્રિયા બહુ જ મર્યાદિત પશ્ચિમીમાં નગણ્ય વસણ રૂપે આરંભાઈને કુમેકમે કઈ રીતે પ્રસરી.

અહીં પ્રસ્તુત કરેલી સામગ્રી અને તેની ચર્ચા માટે નીચેના સંદર્ભો ઉપયોગી બન્યાં છે

પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય માટે :

વાકનાંગલ, આસ્તિત્વિશે આમાતિક, ૧૯૫૭ની આગતિ, ૬૪૦.

એતન, સંધિ, ૧૯૬૨, પૃ. ૫૭-૫૮, ૭૦-૭૨, ૯૪-૯૫.

ટર્નર, સમ પ્રેજિસમલ ઓવ સાઉન્ડ એન્ડ ઇન્ડો-એરિઅન, ૧૯૬૦,

પૃ. ૧૮-૧૯, ૩૨-૩૩

અર્ધમાગધી અને અન્ય પ્રાકૃતો માટે :

હેમચંદ, સિદ્ધહેમ, ૮-૧-૪૩; ૪૫; ૮-૨-૭૩, ૮૧, ૮૮, ૯૧-૯૭, વગેરે

પિંગલ, કમ્પેરેટિવ આમર ઓવ ૬ પ્રાકૃત લેન્ગ્વેજિજ (આ કૃત અગ્રેષ્ઠ ભાષાન્તર ૧૯૫૭), પરિચ્છેદ ૬૨-૬૭, ૭૬, ૭૯૨ વગેરે.

અપભ્રંશ માટે :

અમરપાદિત અવજ્ઞકૃત 'પદ્ધિમચરિત્ર', ભાગ ૧ ૧૯૫૨, ભૂમિકા, પૃ. ૫૮;

સ્વમરપાદિત 'સિદ્ધહેમગત અપભ્રંશ વ્યાકરણ', ૧૯૬૦, ભૂમિકા, પૃ. ૩૩

(= પ્રસ્તુત પુસ્તક પૃ. ૪૯); 'અપભ્રંશ વ્યાકરણ' થી કુછ સમસ્યાઓ પર પુનર્વિચાર', ભારતીય સાહિત્ય, ૮/૩, એપ્રિલ, ૧૯૬૩, પૃ. ૭.

ગુજરાતી માટે .

દિવેદિયા, ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ એન્ડ ઇન્ટરેચર, ૧૯૨૧, પૃ. ૩૮૫-૪૦૦.

ગુજરાતી ‘-મ્-’નો વિકાસ

૧. ૮૧^ર તેમના ગુણે-સ્મારક-આખ્યાનોમા^૧ આવાના ઇતિહાસમા પ્રવર્તતી ધ્વનિપરિવર્તનની નિયમિતતાના તથ્ય પર યોગ્ય રીતે જ ખૂબ ભાગ આપ્યો છે. તેમણે તેને ઐતિહાસિક તથા તુલનાત્મક બાષાશાસ્ત્ર માટે સર્વાધિક મહત્વનું કહ્યું છે અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીઓની તો તે જવાહરી ગણી છે. આ વગુના સમર્થનમાં તેમણે ઉક્ત આખ્યાનોમા અનેક વેધક ને રમ્ય ઉદાહરણો આપ્યાં છે. એના જ એક ઉદાહરણ લેખે અહીં ગુજરાતી ‘મ્’ના ઇતિહાસને લગતી કેટલીક વિગતોની પુનર્વ્યવસ્થા રજૂ કરી છે.

૨. ૮૧^ર ૧૯૧૫મા તેમની નાસિકા વ્યવજનોના ઇતિહાસને લગતી વિચારણામા^૨ તથા ૧૯૨૧ મા ગુજરાતી ધ્વનિવિકાસને લગતા નિબંધમા^૩ આ અંગે પ્રથમવાર વ્યવસ્થિત અને વિગતે ચર્ચા કરેલી. નગસિંહરાવે તેમના વિદ્વસન આખ્યાનોમા^૪ કેટલીક વિગતો નોધી છે. દ્વેએ તેમના નજમરિફત ઉપદેશમાતા બાલાવખોધના અધ્યયનમા^૫ આ બાબત થોડી પૂર્તિ કરી છે પણ ચોક્કસ રીતે કઈ પરિસ્થિતિમા ગુજરાતીમા ‘-મ્-’ જળવાઈ રહ્યો છે, અને કઈ પરિસ્થિતિમાં તે પરિવર્તિત થયો છે તે અંગે કેટલીક અગ્રપટતા હજી મુઠી રહેલી છે. ૮૧^ર તથા નગસિંહરાવે ‘આધાન (એકાંટ)’ને આમા કારણભૂત માન્યો તે અપ્રતીતિકર ને ગૂંચવાડો વધારે તેવું છે. આ અગ્રપટતા દૂર કરવાનો તથા મળે તેટલાં આ ઉન્મર્ગનાં ઉદાહરણો આપવાનો અહીં આશય છે.

૧. ‘સમ પ્રાપ્તિગ્ન ઓવ સાઉન્ડ ઍન્ડ ઇન ઇન્ડો-એશિયન’, પૂના યુનિવર્સિટી, ૧૯૧૦
૨. ‘ઇન્ડો-એશિયન નેશનલ ઇન ગુજરાતી’, જર્નલ ઓવ દ. રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, ૧૯૧૫, પૃ ૨૧.
૩. ‘ગુજરાતી ફોનોલોજી’, જર્નલ ઓવ રો. એ. સો., ૧૯૨૧, ફ ૬૮, ગુજરાતી અનુવાદ ‘ગુજરાતી સ્વરબ્યજન પ્રક્રિયા’ (કે. કા. શાસ્ત્રી) મુબઈ, ૧૯૪૪.
૪. ‘ગુજરાતી લેઝેન એન્ડ લિટરેચર’, ૧, ૧૯૨૧, પૃ. ૩૨૮-૩૩૩.
૫. ‘એ રટ્ડિ ઓવ ગુજરાતી લેઝેન’, ૧૯૩૫, પૃ ૧૫-૧૬.

૩ ભાગતીય-આર્ય નામિકય વ્યંજન 'મ'નો વિકાસ ધ્વનીપત્રી અર્વાચીન ભાગતીય-આર્ય ભાષાઓની તુલનાએ ગુજરાતીમાં અમુક અંગે જુદી રીતે થયો છે. અન્યત્ર જો ત્રવર વચ્ચે '-મ્-' નો '-ૃ-' થયો છે, ત્યારે ગુજરાતીમાં તેવો '-મ્-' એક મામાન્ય નિયમ લેખે જળવાઈ રહ્યો છે, ને માત્ર અમુક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં જ તેનો 'ૃ-' થયો છે.

૪. પહેલા જળવાયેલા 'મ'ના ઉદાહરણ ટાકું છું.

આદ્ય 'મ' જળવાયાના ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે (મંદૃત શબ્દ કૌંસમાં મૂક્યા છે)

મઢી (મઠિકા), મળ્યું, મગી (મગ્નિય-), મળ (મલ-), મોગ (મધૂ-), માકડો (મઠટ-), માકણ (મટુણ-), માખી (મક્ષિકા), માખણ (મક્ષણ-), માતુ (મત્ત-), માથું (મત્તક-), માદળિયું (મદ્દલ-), માટું (મડ્ડ-), મા (મા), મા (માતા), માગવું (માર્ગ-), માંજવું (માર્જ-), માલ (માલ-), માળ (માલા), મળવું (મિલ-), મસ (મિષ), મો (મુખ-), મોડ (મુઠટ-), મોર (મુકુર-), મૂળ (મૂલ-), મૂડો (મુઠક-), મોવું-મોકું (મુદુ-), મેલ (મેલ-), મેળ (મેલ-), મોચ (મુસ્તા), મોગરો (મુદગર-), મોતી (મોક્તિકા-)

૫ ૨૨૨મધ્યવર્ગી '-મ્-' જળવાયાના ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે :

'-મ્-' પ્રત્યય- (૧) 'પાત્રમ્' 'માત્રમ્' વગેરેમાં, અને (૨) 'નાનમ્' 'મોટમ્' વગેરેમાં (-મ્-, -મ્મા); આયમવું (અસ્તમેતિ), ગગમ (ઉદગમ-), ગગમવું (ઉદગમ્-), ગગમ (ઉદગમ-), ખમે (ક્ષમ્-) નમે (નમ્-), રમે (રમ્-), ગામ (ગ્રામ-), નામ, શામણ (આનમ-), ધમણ (ધમની), મમ (મમ-), જમાઈ (જમાત્-), વસમ (વિષમ-), વિમામો (વિશ્રામ-), સીમ (સીમન્-), દાડમ (દાડિમ-), જોખમ (યોગક્ષેમ-), લમરો (લમર-), વામણ (વામન-)

૬ માત્ર ત્રણ પરિસ્થિતિમાં મૂળના '-મ્-' નો '-ૃ-' થયો છે. આ ત્રણ પરિસ્થિતિ તે (૧) પૂર્વવર્તી ઉઘાટ (૨) પૂર્વવર્તી ઓઘાટ (૩) ઉત્તરવર્તી સંયુક્ત વ્યંજન (જેમાં નાસિકય વ્યંજન કે અનુસાસિક અને અન્ય વ્યંજનના સંયોગનો પણ સમાવેશ થાય છે)

૬. આ શરત તરફ પહેલું દૃષ્ટિ ધ્યાન જોવું હતું

૭. આ શરત તરફ પહેલું દર્શક ધ્યાન જોવું હતું

પછીથી અર્વાચીન સમય સુધી પહોંચતા, પરિસ્થિતિ અનુસાર કયાક પૂર્વસ્વરની સાનુનાસિકતા માથે વકાર જળાયો છે, કયાંક માત્ર અનુનાસિકતા બચી છે, કયાંક સમગ્ર ‘વૃ’ હુમ થયો છે

૭. હેમચંદ્ર અષ્ટશ્રમાં વિક્રમે સંસ્કૃતમધ્યવર્તી ‘-મ્-’ નો ‘વૃ’ થતો હોવાનો નિયમ આપે છે. પણ છૂટક શબ્દો કે સર્વવ્યાપક જેવો નિયમ અપાયો હોવાથી તે હિંદી આદિની પૂર્વભૂમિકારૂપ બોલીઓની જ વિશિષ્ટતાને અનુલક્ષીને હોય એમ પણ માની શકાય. તેમથી ગુજરાતીની પૂર્વભૂમિકારૂપના પરિવર્તનવિશેષનો કશો મંકત નથી મળતો. પણ સિદ્ધ પરિસ્થિતિને આધારે એવું અનુમાન અનિવાર્ય થઈ પડે છે કે આપણા પ્રદેશમાં પણ ‘-મ્-’ > ‘વૃ’ એ વિકાસ ગુજરાતીની મધ્યજ્ઞાતીય-આર્ય પૂર્વભૂમિકાથી જ થયેલો. કેમકે નહીં તો ‘ધૂમે’ (પ્રા. ‘ધુમ્મધ’) ને ‘ગૂમકું’ (મં. ‘ગુત્તમ-’, પ્રા. ‘ગુમ્મ-’) ગુજરાતીમાં ‘ધૂવે’ ને ‘ગૂવકું’ રૂપે મળવા જોઈએ; અર્વાચીન લાગતીય-આર્યમાં દ્વિતીયાક્ષર સિવાયના અક્ષરોમાં રહેલા આગલી ભૂમિકાના મૃદુકૃત વ્યંજન તેમના પૂર્વવર્તી સ્વરને અવિકૃત રાખીને સાદા થઈ ગયા હોવાથી, મ. ‘મમર્પિત-’, ‘મહામાત્ર-’ જેવામાં મકાર સાસુધી જળવાઈ રહ્યો હોત તો તે મકાર, અને બીજો પક્ષે મ. ‘શ્રમર-’, ‘ધમની’ ‘વામન-’ જેવાનો મકાર બન્ને ખુલ્લા અક્ષરમાં આવી રહ્યા હોઈ, તેમની સમાન પરિસ્થિતિને કારણે તેમનો સમાન વિકાસ થયો હોત; પણ તેને બદલે એક પક્ષે આપણને ‘સોમ્ય’, ‘મહાવત’ મળ્યા છે, તો બીજો પક્ષે ‘લમરો’ ‘ધમણ’ ને ‘વામણ’. વળી હિંદી વગેરેમાં પણ મૂળનો સંયુક્ત મકાર જળવાઈ ગયો છે (‘કર્મ’-‘કામ’, ‘અર્મ’-‘અમડા’), સ્વગમધ્યવર્તી મકારનો જ ‘વૃ’ થયો છે. આ બધાને આધારે મધ્યમ ભૂમિકામાં જ ‘-મ્-’ > ‘વૃ’ એ વિકાસ સધાયાનું સ્વીકારવું પડશે.

૮. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ‘-મ્-’ > ‘વૃ’ એ ફેરફારના ઉદાહરણો પિરોલે તેમના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં ૨૫૧માં પરિચ્છેદમાં એકઠા કર્યાં છે તેમથી ગુજરાતીની સાક્ષરિક પ્રક્રિયાને સ્વીકાર્ય આપ્યા છે સુઝેર- (રમર-, સુમર-), કાઉચ- (કામુક-), હણુચ (હણુમાન-), અણિવૈતથ- (અતિમુક્તક-), આઉડા (આમુવડા), અદિવન્નુ (અભિમન્નુ), રવન્નુ (રમવ્ય-), વાણવતર- (વાણમતર) તેમજ અન્ય મળતાં ‘કુવૈર-’ (કુમાર-), ‘નવકાર-’ (નમસ્કાર-), ‘પડક-’ (પ્રમુખ-), ‘સાવૈણ્ણ-’ ‘નીસાવૈણ્ણ-’ (સામાન્ય-, નિ સામાન્ય-) ‘ધૂમ-’ (ધૂમ-), ‘દુવૈ-’ (દુમ-),

૮. પ્રસ્તુત નિયમના આધારજૂત ગ્રંથરાત્રી શબ્દો આ છે : (૧) કુંવારું (૨) મુંવાળું (૩) મહુવા (૪) હણવો (૫) કંકુ (૬) પોયણી (૭) ધવાડો (૮) ધઈ (૯) ભો (૧૦) લણુ (૧૧) ફુંથું (૧૨) રુ (૧૩) અભિલવન (૧૪) ચોંકવું (૧૫) નોકાર (૧૬) સોપે (૧૭) ચોંડાઈ (૧૮) સોધુ (૧૯) નોતરવુ (૨૦) મહાવત (૨૧) વેંત. તેની ચર્ચા નીચે કરી છે.

૧. ' - ઉ + મ - ', ' જી + મ - ' નો ' -ઉય્- ', ' જીય્- '.

આ ' -ઉય્- ' ' -જીય્- ' ઉકાર પછીના વકારનો ભોપ થવાના ઉત્સર્ગ અનુસાર ' -ઉ- ', ' જી ' બન્યા, અને પછી પૂર્વાપર મંદર્ભ અનુસાર કેટલાક શબ્દમાં વકાર ફરી વિકર્યો, અને અનુનાસિક જળવાયો કે લુપ્ત થયો.

(૧) કુંવારું : મં. કુમારક-, પ્રા. : કુઆરય-,

કુંવર, કુંવરી : મં. કુમાર-, (જોલયાલમાં) કુમર-, *કુઆર-,
કૂર : (' દેવકૂર ' પ્રાણકૂર ' વગેરેમાં તથા ' કૂરજી ' માં) -કુમર-,
-કુઆર-

(૨) મુંવાળું : મં. કુમાગ્ક-, (જોલયાલમાં) સુકુમાવક-, પ્રા.

*સૈંહિઓલય-(સરખાવો પ્રા. ' સોમાલ- ')

મુંવાળી (= ફુંણી પૂરી) : મં. સુકુમાગિકા (*સુકુમાલિકા)

(૩) મહુવા (= ગોહીલવાડમાં એક ગામ) : મં. મધુમતી, પ્રા. * મહુઆઈ,
અપ. ' * મહુવઈ '.

(૪) હણવો (= હનમાન) : મં. હનમત-, પ્રા. * હણુઆઈ + અ-.

'હનમાન', 'હણમાન', 'હડમાન', 'હણમંત', 'હડમંત', 'હડમતિયુ'
(ગામ) એ મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં મંદરૂતમાંથી રચીકૃત.

(૫) કંકુ (તે ઉપરથી ' કંકોત્રી ' ; ' -ઓત્રી ' અંશ સં. ' -પત્રિકા '
પરથી) : સં. કુંકુમ-, પ્રા. *કંકુઆઈ-

(૬) પોયણી : સં. પત્રિની, પ્રા. * પદુમિણી, * પઉમ્ણી.

(૭) ધવાડો (જોલીબેદે ' ધુ'વાડો ' ; ' ધૂમ ' ની અસરથી ' ધુમાડો ' ; સાધિત
' ધવાડિયુ ' ' ધુ'વાડિયુ ' , ' ધુમાડિયુ ') : સં. ધૂમ- પ્રા. * ધૂઆઈ-

*ગાવધ (ગામતી), *રણુદ- (રણુમુખ-). 'સૈંદ- (સમુખ-, સંમુખ-) વગેરે.
બુઓ તથા રેફ્રેક્ટ ગામર બોવ અપભ્રંશ, પૂના, ૧૯૪૮, પૃ. ૮૩-૮૫

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં - આડક, - આકુ પ્રત્યય ઉમેરાતાં 'ધુંપાડક', 'ધુંમાકુ'.

અહીં 'ધૂંધળું' (+ ધૂમાન્ધલ-), ' (અંધા) ધૂંધી ' (ધૂમાન્ધ-) વગેરેનો પણ સમાવેશ કરી શકાય.

(૮) ઘઉં : સં. ગોધૂમ-, પ્રા. * ગોહૂઅં-, પછીથી 'ગોહૂં', 'ધોજી' એવા ક્રમે 'ધઉં' (અને 'ધૌં').

(૯) ભોં : સં. ભૂમિ, પ્રા. ભૂમ્. પછી ઇકારના પ્રભાવે 'ભોંઈ' 'ભોં', 'ભોંય'. મં. ભૂમિકા ઉપરથી, 'ભોયો' શબ્દ પણ 'ભોમિયો' (=જગાનો જાણીતો) એ અર્થમાં પ્રચલિત છે. 'ભોયડુ' એ 'ભૂમિગૃહ- + -ક-' ઉપરથી.

(૧૦) ભવું : મૂળમાં * ભૂમક 'જેવો કાર્ત્ત' શબ્દ હોય. સરખાવો અપ. 'ભુમહી' ('ભમુહ' ઉપરાંત).

૨. ' - ઓ + મ - ' નો ' - ભવં - '

નાસિક્ય વ્યંજનના પૂર્વવર્તી 'એ', 'ઓ' ના અનુક્રમે 'ઈ' 'ઉ' થવાના ઉત્સર્ગ અનુસાર ' - ઓમ - ' નો ' - ઓ - ' નો ' ભ ' થયો. પછી ઉકાર પછીના વકારના લોપના ઉત્સર્ગથી ' ભ '.

(૧૧) કુંળું (કુંણું) : સં. કોમલક-, પ્રા. * કૂઅંલય-.

' કૂમળું ' સં. ' કોમલક- ' ની અસગથી મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં સધાયો.

(૧૨) રૂવું (સાધિત ' રૂંવાકું ' : ' રૂંવાટી ') : મં. રોમક-, પ્રા. * રૂઅંય-,

૩. ' મૂન્નવરન્સંયુક્ત વ્યંજન ' નો ' વન્નવરન્સંયુક્ત વ્યંજન. '

અનુકુળ પરિસ્થિતિમાં આ ' વૂં ' નો ' હૂં ' અને પછી પૂર્વવર્તી અકાર સાથે મળીને ' - ઓં ' (' ઓ ', ' ઝો '), અન્યથા ' વ ' બન્યો છે.

(૧૩) અભિવન : સં. અભિમન્યુ, પ્રા. અદિવન-નુ. પછી ' ' અદિવન ' થાય, પણ મંડૂતની અસગથી મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં ' અભિવન '.

(૧૪) ચોંકે (ચોંકવું) : મં. ચમત્કરોતિ, પ્રા. * ચવૈકરૈષ, ચવૈકૈષ.

(૧૫) નીકારૂં સં. નમકાર-, પ્રા. * નવૈકાર-, નવકાર.

- (૧૬) સોંપે (સોપણુ) : મં સમપર્યતિ, પ્રા * સવૅપ્પેષ, * સવૅપ્પડ,
 (૧૭) ચોંડાઈ (ખોડિયાર, શીતળા વગેરે જેવી ગ્રામીણોની એક દેવી) .
 ‘ચોડાઈ’મા ‘આઈ’ = માતા.
 સં. ચામુણ્ડા, પ્રા ચાહિડા, અપ. ચાહિડ-
 ઉકારનો પૂર્વવર્તી અપેક્ષિત વકાર સુપ્ત થતો હોય છે.
 ‘ચાવડ’ (સૌરાષ્ટ્રનું એક ગામ)ના મૂળમા પણ મલવત : ‘ચામુણ્ડા’ છે.
 (૧૮) સોંધું : મ. સમાર્ધક-, પ્રા * સવૅઝધઅ-
 (૧૯) નોતરે (નોતરણુ) મ. નિમત્રયતિ, પ્રા * નિવૅત્રેષ, * નિવૅત્રષ,
 પછીથી * નિહૅત્રેષ, ‘નિહૅત્રેષ’, ‘* -હૅત્રેષ’
 (૨૦) મહાવત : મ મહામાત્ર-, પ્રા. મહાવૅત્ત-
 (૨૧)-વૅત (‘જતા વેત’ વગેરેમાં) : મં -માત્ર-, પ્રા - * વૅત -
 (સર. પ્રા -મેત-)

ઉપરાત ‘ગોડળ’ (મ. ગોમૅડલ -) પણ આ ગીતે સધાયો જણાય છે.

‘લોખડી’ હિંદીમાંથી સ્વીકૃત જણાય છે સં. ‘લોખપટ્ટી’ ઉપરથી
 ‘લૂઅંવડી’, ‘લૂઅડી’ એવો વિકાસ થાય હિંદીના વલણ પ્રમાણે ‘લોવડી’
 ઉપરથી ‘લોખડી’ એ અપેક્ષિત વિકાસ છે હેમચંદ્રીય અપભ્રંશમા ‘લોઅડી’
 છે. ‘વડવાણુ’ (વર્ધમાન-), ‘કરમદી’ (કરમદી), ‘સામત’ (પ્રા. યુજ.
 ‘સામદ’) અપભ્રંશ જણાય છે, એટલે કે તેમનો નિયમાનુસાર ખુલાસો નથી
 મળતો ‘ગોસાઈ’ (ગોસ્વામી), ‘જોહર’ (યમગૃહ, જમહર-; તળ યુજરાતી
 ‘અમેર’ છે) અને ‘સ્વાગ’ (સમાદગ-?) હિંદીમાંથી, ‘દેશાઈ’- ‘દેમાઈ’
 (દેશસ્વામી) મરાઠીમાંથી આવેલા છે. ‘સોધા’ હિંદીમાંથી, પણ મૂળમા
 ‘સુગધિ’ છે. ‘ગોદરું’ની વ્યુત્પત્તિ અપષ્ટ નથી ‘પોંદવુ’ જણીતો નથી,
 પણ પુરાણો હોય તો સ ‘પ્રમદ્’-, પ્રા. ‘પવ્દ્’- પરથી નિયમ પ્રમાણે સિદ્ધ
 થયો જણાય.

૨૬-અક્ષેપ

હેમચન્દ્રે અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા તરીકે એક હકીકત એ નોધી છે (૪, ૩૯૯) કે અપભ્રંશમાં મૂળ શબ્દમાં ન હોય તોયે કોઈનાર રેફ આવે છે—એટલે કે રકારનો પ્રક્ષેપ થાય છે, અને તેના ઉદાહરણ લેખે આપેલા પદમાં ‘વાસુ’ (સં વ્યાસ) વપરાયો છે ‘વ્યાસઃ’ નું નિયમ પ્રમાણે ‘વાસુ’ ન થતા ‘વાસુ’ થયું. બીજા અપભ્રંશ વૈયાકરણો પણ આ ઘટનાની નોધ લે છે. પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય-માથી પુષ્પદંતકૃત મહાપુરાણમાથી હેમચન્દ્રના ઉપયુક્ત વિધાનના સમર્થનમાં કેટલાક શબ્દો ટાકી શકાય તેમ છે. મહાપુરાણની જે શ્રેષ્ઠ હાથપ્રત છે, અને જેને આધાર ગણીને મહાપુરાણના સંપાદકે અથપાઈ તૈયાર કર્યો છે, તે કેટલેક સ્થળે ઉત્તર અવધવ તરીકે રકાર હોય તેવા મૂળના સંયુક્ત વ્યંજનોમાં રકાળ જાળવી રાખે છે—જેમ કે મહિ<મતમ, સુવ<શ્રીકા, નૃવધ<નૃપતિ, પ્રિહિ<પ્રિય. એટલું જ નહીં, કેટલાક શબ્દો એવા મળે છે જેમાં રકારનો પ્રક્ષેપ થયેલો છે. મારી નજરે તથુ શબ્દો ચડ્યા છે :

૧. વિશુહ વિચારહારિ ‘મુહ’-સગમ્ । સધિ ૧૬, કડવક ૧૧, પંકિત ૩ ક.
‘વિનય, (તથા) વિકારને હરે તેવો બુધપુરુષોનો સમાગમ.’

સં. બુધ-નું અપભ્રંશમાં નિયમ પ્રમાણે બુહ-(કે વુહ-) થાય છે. પણ અહીં બુહ- થયું છે.

૨. મચ્છંધિણિહિ ‘વાસુ’ ઉત્પન્નુહિ । સં. ૯૮, કડ. ૮, પં. ૬ ક.
‘માછણથી વ્યાસ ઉત્પન્ન થયો.’

અહીં હેમચન્દ્રે નોધેલો શબ્દજ મળે છે. સં. વ્યાસઃનું ‘વાસુ’ ને બદલે ‘વાસુ’ થયું છે.

૩. ઉપરિ જાહવિ રણિ ‘મહિહિ’ રાહિ । સં. ૯૯, કડ. ૩, પં. ૫ ખ.
‘રાજ ઉપર ચઢી આવીને (તેનો) રણમાં વધ કર્યો.’

અહીં મહાપુરાણમાં આ પ્રમાણે દિપ્તિ છે. તદિદિ દતઃ વધિતઃ એટલે વધિતનું વધિદિ થવાને બદલે 'તદિદિ' થયું

આ ઉદાહરણોમાં ત્રણેય વકારમાં જ રનો પ્રસેપ થયો છે (કુદ- મા જુ દેખાન પૂતો જ છે, કાગળ અપવ્રશમાં જુ-વ્ વચ્ચે બેદ નથી જળવાયો.) પણ આ એક અક્ષરમાત્ર હોવા સહજ છે કારણ ગુજગતી વગેરેમાં ગ્ગાર-પ્રસેપના જે ઉદાહરણો મળે છે, તેમાં ધણુંખરું વકાર સિવાયના વ્યંજનોમાં જ એ પ્રસેપ થતો જોવા આવે છે

પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજગતમાં તેમજ પ્રાતીય ઉચ્ચારણમાં કે અશિક્ષિત વર્ગની બોલીમાં આ જાતના જે શબ્દો^૧ મને મળ્યા છે તે અહીં આપુ છું

૧ કૌડ—મં 'કોટિ-', પ્રા 'કોડિ', પછીથી 'કોડિ' હાગ 'કોડ' અને 'કૌડ' પૂર્વી હિંદીમાં પણ વપરાય છે

૨ તટ—અર્ધતત્સમ મં 'તટ'- પરથી. પ્રેમાન દ્વૃત દશમસ્કંધ (૩૭, ૧૦૫, ૩૮, ૧૦૬), ગિરધરકૃત રામાયણ (ઉત્તરકાંડ, ૫, ૫ ૫૦૦) વગેરેમાં 'તટ' રૂપે પણ ગિરધરકૃત રામાયણ (ઉત્તરકાંડ, ૪૬, ૫ ૫૪૨, ૫૭, ૫ ૬૧૬) માં મળે છે

૩ તાડનું—અર્ધતત્સમ. સં. ✓ તાડ-
'જમકિર બાધીને તાડે' (દશમસ્કંધ, ૪૫, ૧૨૩)

૪ તાંડવ—અર્ધતત્સમ સં. તાંડવ-નું અદ્યપિશિક્ષિતોનું ઉચ્ચારણ.

૧ આ સિવાય મૂળના રકાર સંયુક્ત વ્યંજનોમાં જળવી રાખતા શબ્દો વિશે મેં અન્યત્ર વિચાર કર્યો છે જુઓ, મિડલ ઈટો-ઓરિન રૂપ ઓષ કોલેન દ્વંસ વીધ અને સિમિલેટેડ આર ઓજ પ્રિન્સિપલ ઇન ગુજરાતી, એનાલ્સ બી બો આર્થ ૩૧, ૧૯૫૧, ૧૨૫-૨૩૨.

૨ તરસિદારાવે (જુ લે અ લી, ૧, ૪૪૩-૪૪૫) કરડાળી, સાતરે, પડખું, કરડ, સરાણ તૂઠણ, બરખણ નાગરવેલ, આપ, ગણતરી, કરખી, કળતર, દક્ષણી, પ્રથાતાપ, પ્રેરવી એટલા શબ્દો રકારપ્રસેપના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે આમાં 'કરડાળી' 'કટાક્ષ' પરથી નહીં, પણ દેશ્ય 'કુડું' (કૂર-) પરથી થયેલા 'કરડું' પરથી સંધાયો છે 'સાતરે'માં પ્રસેપ નથી, પણ 'સાતરે', 'સવારે' 'બપોરે', 'આત્યારે', 'ક્યારે' વગેરેના સાદૃશ્યનુજ પરિણામ છે, 'પડખું' ને 'કરખી'નું મૂળ ધણ જ સહિજ છે, નાગરવેલમાં 'નાગ' ને રધાને 'નાગર' સાદૃશ્યથી ભ્રમથી આળ્યો હોવાનો સંભવ છે, 'કળતર' ફારસી છે અને 'ગણતરી' પરથી કળતર, બણતર વગેરે નહીં, પણ તર, તરી પ્રત્યયો જ જણાય છે અને એટલે તેમાં રકારપ્રસેપ નથી બાકીના શબ્દોનો અહીં આપેલી યાદીમાં સમાવેશ થઈ જાય છે

- ૫ ત્રિલોત્તમા—અર્ધતત્સમ. ત્રિલોત્તમા શામળમા વપરાયો છે.
૬. ત્રીક્ષુ—અર્ધતત્સમ. સ. ત્રીક્ષુ-. શામળમા વપરાયો છે.
૭. ત્રૂઠવું—સ. ત્રુટ્ટ-, માલાઆ. ત્રુટ્ટ- પરથી આખ્યાતિક અગ 'તૂઠવું' અથવા 'ત્રૂઠવું'. 'દામોદર દાસીને ત્રુટ્ટા રે' (દશમસ્કંધ, ૪૨, ૨૧૭).
૮. દક્ષણી—અર્ધતત્સમ. મં. દક્ષણી પરથી આમ્ય ઉચ્ચારણુ. નરસિંહરાવે નોધ્યો છે.
૯. દુષ્ટ—અર્ધતત્સમ સ. દુષ્ટ-નું આમ્ય ઉચ્ચારણુ. મરાઠીમા પણ છે.
૧૦. પ્રશ્વાતાપ—અર્ધતત્સમ. સં. પશ્વાતાપ-નું અલ્પસિક્ષિતોનુ ઉચ્ચારણુ. નરસિંહરાવે નોધ્યો.
૧૧. ભરખવું—મં/ભક્ષ-, પ્રા. ભકખ-; પછી * ભકખ- ને 'ભરખવું'.
૧૨. શાપ—અર્ધતત્સમ મં શાપ- પરથી. પૂર્વી હિંદી, પશ્ચિમી હિંદી વગેરેમા 'શાપ', 'સરાપ' એમ ઉચ્ચારભેદે પણ વપરાય છે.
૧૩. શોણિત—અર્ધતત્સમ. મં. 'શોણિત'— પરથી. ગિરધરકૃત રામાયણ (કિતરકાડ, ૫૧, પૃ ૬૦૭; ૬૪, પૃ ૬૩૪; ૭૧, પૃ. ૬૪૯,). 'શોણિતપુર' (મ. શોણિતપુર) ઓખાહરણમા વાચ્યાનુ રમરણુ છે
૧૪. શોણુ—'સોણુ' * (તદ્ભવ) (સડિસરા, પ્રાચીન સુર્ગર કાવ્ય, શબ્દકોશ)
૧૫. સરાણુ—મં શાણુ-, પ્રા માણુ- પરથી સિંગવ્યત્વય પણ થયો છે

આ ઉદાહરણોમાં શબ્દના આઘ અક્ષરમા રકારપ્રક્ષેપ થયો છે અતાઘ અક્ષરમા પ્રક્ષેપ થવાના ઉદાહરણો પણ છે :-

૧૬. ચાત્રુક—અર્ધતત્સમ. મં ચાતક-, તે પરથી ચાત્રક થાય અને પછી જનુની (જનની), માનુની (માનની, માનિની) એમ મધ્યાક્ષરમા, તથા ગુણ્યકયા (ગણિકા), મુસ્તક (મસ્તક) વગેરેમા આઘાક્ષરમાં વ્યક્ત થતા -અ->ઉ- એ વનણુ અનુસાર ચાત્રુક. 'ચાત્રુક અર્થે મેઘ સમર્થ' ગિરધર-રામાયણ, યુદ્ધકાંડ ૪૫, પ. ૪૬૪. પ્રાચીન રાજગ્યાનીમાં ચાત્રુગી પ્રયુક્ત થયો છે. 'ચક્રાક' અને 'ચાત્રુક'નો મકર 'ચત્રુવાક' નદનત્રીશી (૧૧૭/૨)મા મળે છે.

૧૭. જડિત્ર—પ્રા. જડિઅ-નું મંસૂત બનાવ્યું જડિત- તેનો ઉચ્ચારબેદ તે જડિત્ર. ‘હીરે જડિત્ર હ્યો હાથ, બલા લેકે તાહારી રે’ વિશ્વનાથ બની કૃત પ્રેમપત્નીશી, ૨૬.

૧૮. કાલિન્દ્રી—અર્ધતત્સમ મ. ‘કાલિન્દી’ પત્ની. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પ્રયુક્ત

૧૯. પુલિન્દ્ર—અર્ધતત્સમ. મ. પુનિન્દ્ર

૨૦. સંધુકંબું—મ ‘સમ + કુલ્’ પત્ની પ્રા. √મંધુક-; પત્ની ગુજરાતી સંધુકંબું, અથવા સંધુકંબું (પ્રાતિક) = ‘(ચૂલો) મળગાવવો’.

૨૧. હંડવત—મ દપડનત-પ્રણામ- પરથી મક્ષિત હંડવત-હંડવત, અને તેનું

ઉચ્ચારણાતર હંડવત (આમાં પ્રત શબ્દનો પણ મંડોળ હોય)

‘હંડવત દશધા કરી’ (મહાપત્નીશી, ૨૧, ૩૦, ૧),

‘વધી હંડવત કરતા ગયા’ (સાહેસંગ, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, ૧-૨૩).

ઉપરાત સુઝાબહોતેરીમાં ‘તોલ’ (= ‘તોન’) અને કવચિત ‘જલાશય’ને સ્થાને ‘જલાશય’ મળે છે. વળી ‘પેરવી’ (ફારસી)નું ‘પ્રેરવી’ લેખનમાં વપરાયાનું નરસિંહરાવે નોંધ્યું છે

આ વલણની પાછળનો ધ્વનિવ્યાપાર ‘અતિમરકાર’ તરીકે જણીતો છે. મસૂત વિશેનો સામાન્ય જનતાનો ખ્યાલ એવો રહ્યો છે કે તેમાં રકારવાળા મયુક્ત વ્યંજનો અને અનુસ્વારવાળા શબ્દો ધણા આવે છે.^૧ એટલે મસૂતનું અનુકરણ કરવું હોય તો પોતાની ભાષાના કેટલાક શબ્દોમાં—ખાસ કરીને શબ્દારબી ત, ફ, ધૂ, સૂ વગેરેમાં—રકાર ઉચ્ચારવો અને શબ્દોને અનુસ્વાર બોલવો એટલે કામ સરી જાય. વળી તફલવોમાં મસૂત રકારવાળા મયુક્ત વ્યંજનોનું સાશ્વત ધ્યુ છે તેથી કેટલાક શુદ્ધ તત્સમ શબ્દો વિશે પણ એવો ભ્રમ જોઈ શકાય કે તેમાં રકાર વગેરેનો અભાવ એ તેમના અશુદ્ધ, પ્રાચ્ય ઉચ્ચારને આભારી છે, એટલે આવા શુદ્ધ તત્સમો તેમના કાર્ષ્ણ્ય એક અક્ષરમાં રકાર ઉમેરીને ઉચ્ચારવા લાગ્યા.^૨ ઉપર આપેલા ઉદાહરણોમાં મોટાભાગમાં તત્સમ શબ્દો

૧. ‘પ્રેમ પ્રીતિએથી અણોડિયું લાવતો’ એ મસૂતના અનુકરણવાળો ઠઠ્ઠા-પ્રયોગ તેમ જ ‘અઠપટ’, ‘અઠબઠ’, ‘લપહાપ’ વગેરે ઉદાહરણો

૨. તત્સમોના સમ્યક્ વ્યંજનોમાં ઉત્તરાવયવ તરીકે રહેલા રકારનું સાશ્વત કરવાને બદલે તેને ભળવી રાખવાના વલણની પણ આ જ ઉપપત્તિ છે. જુઓ, આરંભમાં નિર્દિષ્ટ અચેષ્ઠ લેખ.

પરથી છે તેનું ઢારણુ આ જ છે. ‘આગ્રહ’ નું ‘આગ્રમ’ કે ‘મોહનવાલ’ નું ‘મોસનનાલ’ એવું ઉચ્ચારણુ કેટલાક કરે છે, તેની પાછળ આમ્યતાનો આવી અગ્નાનમૂલક કે અર્ધદગ્ધતામૂલક લય રહેતો છે. શિષ્ટ ઉચ્ચારણુના સંકારનું આમ્ય ઉચ્ચારણુ હકાર જેવું કેટલેક સ્થળે થતું હોવાથી ‘આગ્રહ’, વગેરે જેવા શબ્દોમા હકાર શુદ્ધ હોવા છતાં, તે આવા આમ્ય ઉચ્ચારમૂલક હોવાનું માનીને ‘આગ્રસ’ વગેરે ઉચ્ચારાય છે તેવી જ રીતે ‘ખાસુ’ ને બદલે ‘ખાસ્યુ’ પ્રેમાનંદની ભાષામા ‘મંકટ’ ને મદલે ‘મંકટ્ટ’,^૩ ‘સપુટ’ ને બદલે ‘મપુટ્ટ’^૪ અને ‘જીવિત’ ને બદલે ‘જીવિત્ત’^૫ છે તેની પાછળ આ જ માનસવ્યાપાર રહેતો છે. ગુજરાતની કેટલીક બોલીઓમા શિષ્ટ ભાષાના ળકારને સ્થાને સર્વત્ર રકાર ઉચ્ચારાય છે આના પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓ રકાર આમ્ય હોવાના અતિભાનથી અને કયાં રકાર, કયાં ળકાર શુદ્ધ ગણાય તેના અગ્નાનથી ‘વાદળા’, ‘કપાળી’, ‘કિનામે’, ‘તળસ’ વગેરે લખતા હોય છે.

૩ ‘કોણ મૂકાવે સંકટથી’—દશમસ્કંધ, ૧૨, ૪૩, પૃ ૬૪

૪ ‘સંપુટ કરી નીજ હાથ’—દશમસ્કંધ, ૨૦, ૮૬, પૃ ૧૭૯

૫ ‘આપણુ જીવિત્ત તે જોધન’—દશમસ્કંધ, ૧૯, ૬૦, પૃ ૧૩૪

ઉકાર-ઇકારનો ઓકાર-એકાર

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આગળની ભૂમિકાના, અસંયુક્ત વ્યંજનપૂર્વેના હ્રસ્વ તથા દીર્ઘ ઇકાર અને ઉકાર જળવાઈ રહ્યા છે. મૂળના સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેના ઇકાર અને ઉકાર પહેલા અક્ષરમાં હોય અને બીજો અક્ષર મૂળમાં શુરુ (એટલે કે દીર્ઘ સ્વરવાળો અથવા સંયુક્તનો પૂર્વવર્તી) હોય તો હ્રસ્વ રહ્યા છે, બીજો અક્ષર મૂળમાં લઘુ હોય તો દીર્ઘ બન્યા છે. મધ્યવર્તી કે ઉપાન્ત અક્ષરમાંના મૂળના સંયુક્તનો પૂર્વવર્તી ઇકાર ને ઉકાર હ્રસ્વ જ રહ્યા છે. તે પછીના ગાળામાં હ્રસ્વ ઇકારનો 'ય' યર્ષને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં (કેટલીક બોલીઓના અપવાદો) લુપ્ત થયો છે. હ્રસ્વ ઉકાર પશુ નીચો અને મધ્યમ બની અકાર થઈ ગયો છે. આ સામાન્ય વિકાસચિત્ર સુવિદિત છે.^૧ પશુ કેટલીક અસ્પષ્ટ પરિસ્થિતિમાં ઉપર કહ્યું તે કરતાં જુદી રીતનું પરિવર્તન થયું જોવા મળે છે. કેટલાક મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગુજરાતી શબ્દોમાં ઉપર આપેલા અનુસાર અકાર અથવા તો હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઇકાર અને ઉકાર મળવા જોઈએ ત્યાં વારતવમાં 'એ' અને 'ઓ' મળે છે. (મોટા ભાગના ઉદાહરણ ઓકારનાં મળે છે). ગુજરાતી સ્વરોના ઐતિહાસિક અધ્યયનોમાં આ પ્રક્રિયાની આ પહેલાં નોંધ લેવાઈ નથી.

(૧) કારંગ (કુરંગ) (મધ્યકાલીન) ઓકાર (અંકુર) (મધ્યકાલીન)

ધારંધર (ધુરંધર) (") સમોહ (મંમુહ, મંમુખ) (,,)

મોરાર (મુરારિ) અંકોરોર (અંકુરુ, અંકુરક)

હેડબા (હિડિબા) હાકોરકે (હકુર)

નકોર (નિહુર, નિહુર, નિધુર)

વટોળ (વટુલ, વર્તુલ)

વાગોળ (વગ્ગુલિ, વલ્ગુલિ)

૧. આગળના ઇકાર-ઉકારના ગુજરાતીમાં થયેલા પરિવર્તન વિશે જુઓ. (૧) તેરિસતોરિ પુરાની રાજરખાની (હિન્દી અનુવાદ), ભૂમિકા, પૃ. ૯. ૨. ટર્નર, ગુજરાતી સ્વર વ્યંજન પ્રક્રિયા (ગુજ. અનુવાદ) પૃ ૬ ૧૬-૨૫. (૩) નરસિંહરાવ, ગુજ. લે.એ. લિ, ૧ ૨૨૨-૨૩૧. (૪) પ્ર. બે. પડિત 'ઓહક ગુજરાતી પ્રોનન્સિયેશન', વિદ્યા, ૧૯૫૮, ૧-૬; હિસ્ટોરિકલ ફોનોલોજી ઓવ ગુજરાતી લેંગ્વેજ', લેંગ્વેજ, ૧૯૬૧, ૬૨.

૨. સરખાવો બીજો વિષય 'આંકોરો'

૩. સરખાવો 'હાકર, હકરો.'

- (૨) અણોળે (અણુળેઅ, અનુલોગ)
 નગોડ (નિગુડી, નિચુડી)
 નીટોદ (નિતુદુ, નિસ + તુલ્ય) (મધ્યકાલીન)
 હિંગળોક (હિંગુલુ+ક)
 ભે.મિ (મધ્યકાલીન), ભેમકા (ભૂમિ)
 સોદોર (સિદ્ધર)
 અજોડીય (અગિદ્ધિયા, અગ્નિષ્ઠિકા)
 ઉમેચુ (ઉલ્લિચ્યુ, ઉદ્+રિચ્યુ)
 ખારેક (ખારિક)
 પારેખ (પારિકખય, પારીક્ષક)
 માણેક (માણિક, માણિકય)
 ગડેરી (ગડીરી)

- (૩) અનોપમ (અનુપમ)
 ત્રિભોવન, તરભોવન (ત્રિભુવન)
 કુતોહલ (કુતૂહલ) (મધ્યકાલીન)

ઉપર વિભાગ (૧) નીચેના શબ્દોમા પ્રથમ અથવા દ્વિતીય અક્ષરમાનો અને અમ્યુક્તની પૂર્વેના હ્રસ્વ ઉકાર/ધકાર ‘ઓ’/‘એ’ તરીકે પરિવર્તન પામ્યો છે. વિભાગ (૨)ના શબ્દોમા મ્યુક્તની પૂર્વેના (ઉપાન્ત્ય અક્ષરમા રહેના) હ્રસ્વ ઉકાર ને ધકારનો તથા અમ્યુક્તની પૂર્વેના દીર્ઘ ઉકાર અને ધકારનો ‘ઓ’ ને ‘એ’ થયા છે.

વિભાગ (૩)ના શબ્દોમા સ્વીકૃત મરકૃત શબ્દોમા મધ્યવર્તી હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઉકારનો ‘ઓ’ થયો છે.

વિદેશી ભાષામાથી સ્વીકૃત શબ્દોમા પણ આ વલણ દેખાય છે : તોખાર (‘તુકખાર’), ‘તોફાન’ (‘તુફાન’), ‘તોરો’ (‘તુરુહ’), વગેરે.

‘તળોળ’ (પ્રા. ‘તળોલ’, મ. ‘તામ્બૂન’), ‘તોછકું’ (પ્રા.; મં. ‘તુચ્છ’) પેડો (‘પિડ’) વગેરેમા પ્રાકૃત ભૂમિકાના વલણો અનુસાર ‘ઓ’ ‘એ’ થયા છે.

૪ અગીઠી’ પણ

૫. સરખાવો ‘પરીખ’ (પરીક્ષક), ‘પરખ’ (પરીક્ષા)

‘ઓખા’ (મ ‘ઉના’), ‘ઓધન’ (મ ‘ઉદ્ધવ’) મા મંદૃતમાથી મ્વીકૃત શબ્દોના આઘ ઉકારને રચાને વિવૃત ઓકાર થયો છે

અહીં નિર્દિષ્ટ કરેના ઉકાર-ઠકારના પરિવર્તનવિરોધનો ખુલાસો મેળવવાનો રહે છે સહજ છે કે ઉકારનો અકાર અને ઇકારનો યકાર કરવાના વ્યાપક વતણના વિરોધમા જ્યારે અમુક શબ્દોના, વિદ્વાન (પૌરાણિક પુરોહિત કવિ આચાર્ય વગેરે) ને મુખે સાલમેતા ઉકાર અને ઇકારને જાળવતા પાપરાગત ઉચ્ચારણ તે જ ઉપે અનુકરનાના પ્રયત્ન થાય, ત્યારે ઉકાર અને ઇકાર ઉપર વધારે પડતું લક્ષ અપાય—વધુ વજન મુકાય અને તેમની નિકટનો, પણ તત્કાલીન ઉચ્ચારણ-ટવને અનુદૂળ ઓ’ અને ‘એ’ પશ્ચિમે વિશિષ્ટ પડિતશર્ણ ઉચ્ચાર કરવાના પરિણામ રૂપે આ શબ્દોને સમજવાની અટકાવના સમર્થનના એ ઉદ્દેશ્ય પશ્ચ ટાકી શકાય કે આમાથી કેટલાક શબ્દોના વ્યાપક નિયમ પ્રમાણે સધાયેતા રૂપો પણ સાથોસાથ પ્રચલિત છે (‘ આકોડો ’-‘ આકોડો ’, ‘ ઠાકોર ’-‘ ઠાકર ’, ‘ અગેડી ’-‘ અગીડી ’, ‘ પારેખ ’-‘ પરીખ ’)

ગુજરાતી મંદૃત અને વિવૃત ઓકાર-ઓકારના અનેકવિધ અને મંદુલ ઉદ્ભવ રચાનોની નિચારણામા અહીં પ્રસ્તુત કરેની સામગ્રીનો પણ વિચાર કરવાનો રહેશે.

ગુજરાતીમાં ‘-ઇવજ્ઞ’, ‘-ઇઉ-’નો ‘-ઓ-’

ગુજરાતી સ્વરોના ઐતિહાસિક ધ્વનિવિચાર વિશેના તેમના નિબંધમાં ‘ઇ’ પરિણમી પૂર્વાવસ્થાના અંત્ય તેમજ અનંત ‘ઇવજ્ઞ’, ‘ઇઅ’, ‘ઇઉ’, ‘ઇઉ’ અને ‘ઇઇ’, ‘ઇઈ’, નો સંકેત ધર્મ ‘ઇ’ થતો હોવાનું કહ્યું છે.^૧ જો કે તેમણે આના સમર્થનમાં અનંત ‘ઇઉ’, (‘ઇઉ’) > ‘ઇ’ એ પ્રક્રિયાનું એક ઉદાહરણ ટાંક્યું નથી. અંત્ય ‘ઇઉ’ (‘ઇઉ’) > ‘ઇ’ એ વિકાસ તો જાણીતો છે, પણ અનંત રીતે ‘ઇઉ’નો ‘અઉ’ અને પછી વિટન ઓકાર (‘ઓ’) થયો હોય એમ માનવા માટે કેટલોક પુરાવા છે. પણાંખરાં ઉદાહરણો ‘ઇવ’ > ‘ઇઉ’ > ‘અઉ’ > ‘ઓ’ એવા વિકાસનાં મળે છે. પણ તેથી કહી તે વાતનું સમર્થન તો થાય જ છે.

મં.	પ્રા.	પ્રા. ગુજ.	અર્વા. ગુજ.
	દિવઙ્	દિઉઙ, દઉઙ,	દોઙ
નિમંત્રયતિ	નિવંત્રઘ	નિઉત્રઘ, નઉત્રઘ	નોતરે
નિમંત્રય	નિવંધઘ	નિઉધઘ, નઉધઘ	નોધે
	નિવંધઘ		
નિમંત્રય	નિવંઅય	નિઉંઅયઉં નઉંઅયઉં નોંઅય	
	નિવંઅય		
		લાઉઙિઙ ^૨ લાઉઙિઙ લાઉઙિઙ	
વાણિજ્યપુત્ર	વાણિઅઉત્ર	વાણિઉત્ર, વાણિઉત્ર, વાણોત્ર	
	વાણિઉત્ર		
વ્યવહરતિ	વિવહરઘ	વિઉહરઘ, વઉહરઘ	વહોરે, વોરે
			(વહોરા, વોરા વગેરે)

દિન્દીમાં આવી પરિસ્થિતિમાં ‘ઓ’ થયો છે. છોડ, બ્યોતના—બ્યોતા, બ્યોરના (વિવર), બ્યોહરા વગેરે.

૧. પ્ર. બિ. ચંદ્રિન, ‘દિસાળારે ફોનોલોજી એવ ગુજરાતી લેંગ્વેજ’, લેંગ્વેજ, ૧૯૧૧.

૫. ૫૩, ૩ બિ.

૨. દિસાળારે, ‘ન્યુ ઇન્ડિઅન એન્ડિક્સરી’, ૧, ૨ ૧૦ (૧૯૩૨-૩૩)માં (જને પછીથી અલગ પુસ્તક રૂપે) પ્રકાશિત ‘ઈન્ડિક્સરી’ એવ કલિષ્ટાવાદમાંના ઈ. સ. ૧૨૧૧નાં બો લેખમાં.

ઉપાન્ત્ય 'ય', 'વ', 'બ'નો લોપ

ચતુરક્ષર કે તેથી લાંબા શબ્દોમાં અકારનો પરવર્તી અને સંયુક્તનો પૂર્વવર્તી ઉપાન્ત્ય 'ય' 'વ' ને 'બ' હ્રસ્વ કરવાનું વલ્લભ અપભ્રંશ ભૂમિકાથી આરંભાયેલું જણાય છે. ગુજરાતીને તે વારસામાં મળ્યું હોવાનું ઠેકઠાક શબ્દો ઉપરથી જોઈ શકાય છે. મળ્યાં તે ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે :

સં.		પ્રા.	અપ.
કંટકામ		કંટયગા	કંટગા ^૧
જન્યાયાત્રા	જનજતા,	જન્યતા	જનત ^૨
ભવિષ્યદત્ત		ભવિસયત્ત	ભવિસત્ત ^૩
વરયાત્રા		વરજતા, વરયતા	અરત્ત (હિન્દી 'બરાત')
પંચવર્ણ		પંચવન્ન	પંચન્ન ^૪
મત્સ્યબંધ		મત્છબંધ	મત્છંધ ^૫
મુકુટબદ્ધ + કે		મઉડબદ્ધ	મઉડદ્ધ (ગુજ. 'મડધો') ^૬
લકુટબદ્ધ + કે		લઉડબદ્ધ	લઉડદ્ધ (ગુજ. 'લડધો')
*વાલબંધ		*વાલબંધ	*વાલંધ (વાળંધ, વાળંદ)

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં 'મઉડઉધ' 'મઉડુધ', 'મઉડાધ' મળે છે તેનો ખુલાસો આપવાનો રહે છે. 'બ'નો 'વ' દ્વારા 'ઉ' અથવા 'દ્'નો 'ધ' થતાં પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વ થયું લાગે છે. ઉદાહરણોમાં ચતુરક્ષર શબ્દોમાં પ્રાકૃતમાં પ્રથમાક્ષર બહુધા શુરુ છે એ ધ્યાનમાં લેવાનું છે.

૧. 'કંટગા તિક્કા તે જાહુ ગણ્તિ'. સંદેશસાહ, ૨૦૬ખ (આ. ૧૩મી શતાબ્દી)
૨. 'જવ્ણયતા' 'જન્નતા', 'જન્ના' પાઠ્યસહમહાવૃણો.
૩. અપભ્રંશ કાવ્યનું નામ 'ભવિસયત્તકદ્ધ' અને 'ભવિસત્તકદ્ધ' (આ. ૧૩મી શતાબ્દી)
૪. 'પંચન્ન-કુસુમમાલા-સુવંધિ', પદમસિરિચરિત્ર, ૩, ૧૪ (બારમી શતાબ્દી પહેલાં)
૫. 'મત્છંધિણિદિ પ્રાસુ ઉપવૃણુષ'. મહાપુરાણ. ૯૮, ૮, ૬ (૬મી શતાબ્દી)
૬. બરતેશ્વરબાહુભલિરાસ (૧૧૮૫)માં 'મઉડુધ' (પાઠાં 'મઉડઉધ') ૪૨; ૧૩૧; 'મઉડાધા'. (પાઠાં 'મઉડઉધા') ૮૧; 'મઉડુધા' (પાઠાં 'મઉડઉધા') ૧૧૪, (નિવવિનયજવાળું સંપાદન).

નાસિકથ વ્યંજનનું અનુસ્વારમાં પરિવર્તન

અકારના પરવર્તી 'ણ' ન' કે 'મ'નો 'ણ' 'ન', 'મ' થઈને પછી અનુસ્વાર થવાનું વલણ કેટલાક ગુજરાતી સંદેશમાં પ્રતીત થાય છે

મ	ન-અપ	આચીન	અર્વાચીન
કનકદોરતક	કણ્વદોરત	કણ્વદોરો	ક દોરો
કણ	કણ્વતિવ	મ્ણટી	ક ટી
		વવણ્વયવી વવણ્વયવી	વણ્વયગી, વણ્વયગી વ થગી
વિનષ્ટ	વિણ્વક	વિણ્વક, વણ્વક	વક
		સણ્વગટ	મ ગટો, મ ગટડો
(ચાનુ ઉચ્ચાગણમાં 'અણ્વચી' > 'અચી', 'કપકવણ્વ' > 'કપકવળ' 'વણ્વતરો' > 'વળરો')			
અનજલ	અમજલ	અનજળ	અનજા
		કમહાળ	કહાળ

અપભ્રંશ કાવ્ય 'પદ્મચરિત' (નવમી સતાબ્દી)માં ૭-૨-૭ માં 'કણ્વ-ડોર' સંદેશ ગણના આશ્રયનું તરીકે વપરાતા સોનાના દોગ માટે મળે છે પ્રેમાનંદના દલામકંઠમાં 'કણ્વદોરો' રૂપ છે 'કણ્વદોરે કુલગમાળ' ૪૧, ૧૫૬ 'કણ્વ' અર્થને 'કટિ' સાથે કરી સંબંધ નથી

'કટી' સંદેશમાં 'કૂડામાંના બાગીક કણ્વ', 'કૂક' 'તાણ ડાંગર' એવા અર્થમાં આપેલા છે

સોલણકુંડ 'અર્ચરિકા' (કડી ૨૫)માં 'વનણ્વચી' અને 'મમરાસામુ' (૧૦, ૫)માં 'વવણ્વચી' મળે છે

'કમહાળ' અને 'કહાળ' કોશમાં 'કાડેનું લાકડું' એવા અર્થમાં આપેલા છે 'વણ્વ'ની અસંગ અર્થ નીચે કહી છે આ બધા સંદેશમાં બીજા અર્થમાં રહેલા આગવી જુમિયાના 'ણ', 'ન', 'મ'નો ગ્વર હ્રસ્વ થતા નામિકવ વળ્વનો અનુસ્વાર થયો છે

વઠવું

‘વઠવું’નો સ. વઢ્ ‘એકલા જવું’ સાથે ઠગો સજંધ નથી સ ‘વણ’ પ્રાકૃતમાથી જ આવ્યો છે. પ્રાકૃત ‘વઠ’ ગુજરાતી ‘વાટો’નું મૂળ છે ખીજે અર્થ ‘દીંગણો’ અપાયેનો છે, તે માટે ‘વઠ’ નહીં, પણ ‘વઠ’ જોઈએ, જેના ઉપરથી ગુજ ‘વાટું’ ‘વાટિયું’ થયા ‘દાસ’ અને ‘ઠગ’ એવા ‘વઠ’ના ખીજ અર્થો આમાથી વિકસ્યા હોય પણ ગુજરાતી ‘વઠવું’મા જે ઉત્પ્રભલતા ઉદ્વડતા, મર્યાદાભંગ, ને ખુલ્લા નિષિદ્ધ આચારનો ભાન રહેતો છે એ મં પ્રા વઠ-ના અર્થોમાથી સહેજે સિદ્ધ થાય તેમ લાગતું નથી અને ‘વઠવું’નો જૂનો અર્થ ‘વણસવું’ ‘જગડવું’ જણાય છે ઉપરાંત પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમા વઢ્ ધાતુ અજળવ્યો છે, એ હકીકતની ઉપપત્તિ આપવી સહેલી નથી

આ સાથે વઠવું મા મૂળના સંયુક્ત વ્યજનનું સારથ્ય અને પૂર્વ સ્વરની દીર્ઘતા નથી થયા એ પણ વિચાર માગી લે છે ‘દડવું’, ‘ખડવું’, ‘વઢવું’, મરકૃતમાથી લેનાયા છે, પણ ખીજે પક્ષે ‘થલવું’, ‘ઝખવું’, ‘ડખવું’, ‘ગઠવું’, ‘મડવું’ વગેરેમા પ્રાકૃત-અપભ્રંશનો સંયુક્ત વ્યજન અવિકૃત જાળવી રાખવાનું વલણ દેખાય છે ‘વઠવું’ની આ રીતે ઉપપત્તિ આપી શકાય પણ આગળ કહ્યું તેમ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમા ‘વઢ્’-ધાતુ મળતો નથી એટલે વધારે સંભવિત એ લાગે છે કે વઠવું અર્વાચીન ઘડતરનો હોય એટલે આપણે એનો એ ગીતે વિચાર કરીએ

૧ મં. ઉપસર્ગ વિ- કેટલાક ગુજરાતી તદ્ભવ અને અર્ધતત્સમ શબ્દોમા વ- રૂપે ઊતરી આ મો છે ઉદાહરણો

- વજ્રવૃ, વજોડવૃ (જ્રવૃ જોડવૃ)
- વકરવૃ (પ્રા વિમ્-)
- વગોવવૃ (પ્રા વિગોવ-)
- વચળવૃ (મં વિ + ચલ્-)
- વણસવું, મં. વિ + નશ્-
- વખાસવૃ (મં વિ + કાસ્-)
- વકોપવૃ (મં વિ + ઓપ-)

૨. મ. વિન'ટ- , 'જગડેલું' (spoiled, corrupted), પ્રા. વિજુક-
પરથી ગુજરાતીમાં 'વિજુકું', 'વિજુકુ' ને પણ ઉપરની રીતે *વજુકેલું
થઈ શકે. 'વજુકલું' તો થયેલું છે જ. 'વહ્યું દધ વૈકરડે નખાય' એ કહેવતમાં
'વહ્યું'નો મૂળ અર્થ જળવાઈ રહ્યો છે અર્થવિકાસની દૃષ્ટિએ સરખાવો અ.
'ડેમેજ્ડ' (damaged) > 'ડામિસ' અને એથી જતલું 'કડેમ્' (con-
demned) > કડમ

૩. મૂળના કર્મણિ જૂનકદંત પરથી પાનુઓ સાધનાનું વલણ પણ ગુજરાતીમાં
જળણીનું છે રહ્યું (રુટ-), વહ્યું (ગુપ્ટ-), 'છીનકું' (છિન-), 'ખૂટું'
(પ્રા. મુક્ક-), 'લાધલું' (લબ્ધ-) વગેરે અનેક રાષ્ટ્રી શકાય 'વજુસલું' અને
* 'વજુહલું' એ આખ્યાન અને જૂનકદંત પરથી ગેતરી આવેલી જોડી સાથે
'કમલું' (પ્રાચીન) (૨૫-), અને 'કહ્યું' (૨૬-), ગુજ. એસલું (ઉપ+વિશ-)
હિંદી 'મૈહના' (ઉપવિષ્ટ-) સરખાવી શકાય.

‘-અય-’ નો ‘-ઇય-’ અને ‘અવા-’નો ‘ઉયા-’

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પરવર્તી યકારની અસર નીચે પૂર્વવર્તી ‘અ’નો ‘ઇ’ કરવાનું વળણ હવું લેખનમાં આવેા ઇકાર ઘણી વાર દીર્ઘ લખાતો. પણ ઉચ્ચારણ સ્થરન હવું તે જદને આધારે નિશ્ચિત કરી શકાય છે ઉદાહરણો :

મ	પ્રા. અપ	પ્રા. ગુજ
અગ્નિ	અગ્નિય, અગ્નિય	ઇયાય, ઈયાય ^૧
ઇન્દ્રગ્ન	ઇન્દ્રગ્ન	ઇન્દ્રિયાલ ^૨
ઇનાતલ	ઇલાયલ, ઇવલ	ઇલિયન ^૩
દિનકર	દિણકર	દિણિયર ^૪
પાતાલ	પાયાવ	પવાલ, પિઆલ, પઇઆલ ^૫

૧ ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ (૧૧૮૫)માં ‘આલ ઈયાય મ ઝખિસિ ઈન્દ્ર’ (૧૦૫) (=હે અગ્નિ ત્ત ઝોમ ન નિર્ધર- બક મા’), ‘મ ઈયાય મ માનિ મનિ, ભરહેસર, ઇન્દ્ર ફૂરિ’ (૧૧૮) (=હે મૂરખ, ઝોમ ન માન કે ભરતેશ્વર દ્વંત્ર તો ફૂર છે’), ‘અતરાસિ આવઈ ઈયાય લીલ અત અખૂટઈ’ (૧૪૦) (=જે મૂરખા વચ્ચે આવે તેમનો લક્ષ્યપૂર્યે અત આવતો)—નિનવિનવલ સપાદિત પાઠ પ્રમાણે બીજી પ્રતના પકાતરોમાં ‘અયાય’ પણ છે ગુજ ‘સાણો ના મૂળમાં ‘સિયાયક’ (‘સયલક’, ‘સગલ’, ‘સજાન’) હોય

૨ જબુસામિચરિય (૧૨૧૦)માં ઇલિયન નવિ ભણીય (૨૪), સરસ્વત માર્ધ-અકપઈ (૧૪મી શાબી)માં ઇલિયાત્ત જમિ દીસા (૧૦)

૩ ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસમાં ઇલિયનિ અવર સુરિદ્દ હ’ (૧૬)

૪ ટેલા નારુ રા ફૂદામાં અકવી દિણિયર જેમ’ (૬૨)

૫ માધવાનલકથા (સાહેસરા, સત્તરમ્ના ગતકના પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય) (આ ૧૬મી સદી)માં ‘સ્વર્ગ-પિઅ વિ કયાદા તમ વાસ’ (૩૮૭), ‘સ્વર્ગ-પદ્મવિ નદી કે રૂપ’ (૩૮૫) નરપનિદન પચ્વંડ (૧૪૫૮)માં ‘સ્વર્ગ મુખ્ય નીપજઈ પદ્મવિ’ (૧, ૮૬)

પ્રયાણુ+કમ્	પયાણુકં	પિયાણુકિ, પીયાણુકિ ૬
પ્રમ્	પ્રયા	પ્રિયા, પરીઆ ૭
ભાસતમ્	ભાસયલ	ભાસિયલ
વનથર	વણથર	વણિથર
શશથર	સસહર	સસયર, સસિયર, શસિયર
સદ્યગી	સહયરિ	સદિયર

આ જ રીતે પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પરવર્તી વકારની અસર નીચે પૂર્વવર્તી 'અ'ને 'હિ' કરવાનું વલણ પણ હતું. ઘણુંખરું આ પરિવર્તન 'અ' પછી 'વા' હોય ત્યાં થયું છે. વકારની જગાએ આવતા વકારની અસર નીચે આગળનો 'હિ' દીર્ઘ સખવાનું વલણ પણ મળે છે. 'તર્યાગિ' કે 'તરઆરિ' (મ. 'તરવારિ') (ભરતેશ્વર-બાહુમસિરાસ, ૧૨૭), 'ચોત્તઆડ' (=ચોત્તવાડ; ઈ સ. ૧૩૯૨ના એક સૌરાષ્ટ્રના છત્રીણું લેખમાં), 'મેસુઆણુ' ('મેસવાણુ') (૧૩૮૭, ૧૪૧૪ના લેખમાં) વગેરે.

૬ ભરતેશ્વરબાહુમસિરાસ, ૧૬, પૃષ્ઠીચ દ્રવ્યચિત્ર. ૧૪૩, ૩, ૫

૭ પૂર્વના પાઠવિધિમાં 'પરીઆમ્' (૧૦૭) મને છે અર્થાં ગુજ પરીયા, 'પયાવ'નું અર્ધતાસમ ૩૫ હોય ?

નાસિક્ષક વ્યંજન પૂર્વેના મૂળના 'એ', 'ઓ'નું પરિવર્તન

૧ ભારતીય-આર્ય ધ્વનિપરિવર્તનમાં પરિવર્તનનું પગિણામ તથા બામત ઉપર વ્યાપકપણે આધારિત છે વર્ણનું ધ્વનિસ્વરૂપ, તેનું સંગતિગત ધ્યાન અને તેની આગળ પાછળ રહેલા વર્ણો—એટલે કે તેના પરિભર.

૨ પ્રાચીન 'એ', 'ઓ'ના ગુજરાતી સુધીના ઇતિહાસની કેટલીક હકીકતો તો સુવિદિત છે.

(૧) આ પછી ગણાવેલી ત્રિસિષ્ટ પગિણિયતિઓ પ્રવર્તી ન હોય ત્યાં એકાર, ઓકાર રૂપરૂપે જળાર્ધ ગદ્યા છે. (આ વાત ગુજરાતી સ્વરોમાં કાલમાનગત બેદની અવ્યવર્તકતા, ઉચ્ચારણસ્થાન અને પ્રવલન પદ્ધતિના મૂલ્યમ પરિવર્તન વગેરેને ઉપેક્ષિત ગણીને સમજવાની છે.) (૨) મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં સમુક્ત વ્યંજનના પૂર્વવર્તી (એટલે કે બધા અક્ષરમાં રહેલા) એકાર, ઓકાર હ્રસ્વ ઉચ્ચારાતા—આ ઉચ્ચારણ-બેદ સ્થાનનિયત હોઈને અવ્યવર્તક હતો. (૩) આના બધા અક્ષરમાં ગહેના એકાર, ઓકાર કેટલીક વાર ઇકાર, ઉકાર રૂપે પરિણમ્યા છે. (૪) કેટલીક નાર બધા અક્ષરમાં રહેલા ઇકાર, ઉકાર આગળ જતા એકાર, ઓકાર રૂપે પગિણમ્યા છે. (૫) મધ્યમ ભારતીય-આર્ય લેખનરીતિમાં બધા અક્ષરમાં રહેલા એકાર, ઓકાર કેટલીક વાર મૂળ રૂપે તો કેટલીક વાર ઇકાર, ઉકાર રૂપે લખાયેલા મળે છે. તેજ પ્રમાણે તેવા ઇકાર, ઉકારની ઊલટી પરિચિતિ છે. (૬) ખુટના અક્ષરમાં રહેલા એકાર, ઓકાર પણ કેટલીક વાર પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં, તો કેટલીક વાર ગુજરાતીમાં ઇકાર, ઉકાર રૂપે પરિણમ્યા છે.

૩ આમાં (૩), (૪) અને (૬)ના નિયામક કારણો સકુલ છે, અને તેમની સ્પષ્ટતા કરી દઈ ખાજા કે અર્ધો (૬)ને વિષે, એટલે કે ખુલ્લા અક્ષરોમાં (અમુક્ત વ્યંજનના પૂર્વવર્તી) એકાર, ઓકાર, પાછળથી ઇકાર, ઉકાર લેખે પરિણમ્યા છે તેને વિષે, થોડાક વિચાર કર્યો છે.

૪ પ્રાકૃત દિઅર' ('દેઅર', 'દેવર', સ 'દેવૃ') અને 'વિઅણા' ('વેઅણા', મ 'વેદના) ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે પ્રાકૃતમાં અકારના પૂર્વવર્તી એકાર, ઓકાર ક્રમશઃ ધ્વનિ, ઉકાર બન્યા છે. ગુ 'દિઅર' અને 'વીણા'થી આ સમર્થિત થાય છે. ઉપરાંત પ્રા. 'જેઅધ' ('જેવઠ'), ગુજ 'જુએ' ('જેવે'), પ્રા 'ધોઅધ' ('ધોવધ'), ગુજ 'ધુએ' ('ધોવે'), પ્રા 'રોઅધ' ('રોવઠ') ગુજ 'રુએ' ('રોવે') પણ ટાકી શકાય. મ 'ભોજ', પ્રા 'ભોઅ', 'ભોઅઠ', ભુવઠ' એ વ્યુત્પત્તિ અરાબજ હોય તો તે પણ આ પરિવર્તનનું ઉદાહરણ બને. 'હેદનિકા'— 'હેઅણિઆ'— 'છિઅણિઅ'— છીણી' (સરખાવો, 'હેન'— હેઅણ' = 'કાપવાનું ઓઝાર', તેમ જ 'તેજનક'— 'તેઅણઅ'— 'તિઅણઅ'— 'તીણું' પણ આ રીતે સમજી શકાય છે.

૫ દીર્ઘસ્વર ધરાવતા અક્ષરના પૂર્વવર્તી એકાર ઓકાર પણ ધકાર, ઉકાર બન્યા છે. મ. 'કેદાર' પ્રા 'કેઆઠ' પછી 'કિઆર' ગુજ 'મ્ચારો', મ 'લેખશાલા', અપ 'નેહમાવ', ગુજ 'નેમાવ', 'નેમાલ', નિશાળ', મ 'નોહકાર', પ્રા 'નોહાર', ગુજ 'નુહાર' વગેરે 'ખારુ'— 'ખટાશ', 'રાતુ'— 'રતાશ' વગેરેમાં પણ આવી પ્રક્રિયા છે. હિન્દીમાં આ વલણ પ્રબળ છે. 'મોવના'— જુનાના' જેની રૂપરચના 'કિદાર' (= 'કેદાર'), 'અહાર' (= 'આહાર'), 'અવાસ' (= 'આવાસ') અધાર' (= 'આધાર') વગેરે ઉદાહરણ છે.

૬ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ કિમર' (મ 'કેસર') જિમઠ ('જેમઠ', મ 'જેમતિ), 'તીહ', 'લિહ' ('લેહા', મ 'લેખા'), ગુજ 'લીટી', 'ધમ' 'જિમ', 'નિમ', 'કિમ', (સાથે અપ 'એમ', જેમ', તેમ, કેમ), ગુજ 'જમ', 'લમ', 'કમ', 'ધહ', 'જિહ', 'તિહ', 'કિહ' વગેરેમાં એકારનો ધકાર થયાનો ખુલાસો નથી મળતો.

૭ ખુદના અક્ષરમાં રહેલા એકાર, ઓકાર પછી નાસિક્ય વ્યંજન હોય છે ત્યારે તે ગુજરાતીમાં ધ્વનિ, બી રૂપે પરિણમ્યા છે. ઉદાહરણો

(૧) 'હજ્જિયિની', 'હજ્જેણિઆ', 'હજ્જણી' (૧૩૫૫ના તરુણપ્રભકૃત 'પડાવસ્વક મ્હાલાવદ્યોધ'માં, નાસ્ત્રીય ગુજરાતી મંજ સદ્દર્શ, ૪ ક, ૫ ૧૮)

(૨) 'કોનક', 'કોણઅ', 'કુણઅ', 'ખૂણો' અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય સામગ્રી માટે જુઓ, ટર્નર, નેપાની કોશ, 'કેતુ' શબ્દ નીચે 'ક' નો 'ખ' 'ખુટ' (= ખૂણો) શબ્દની અસરથી થયો હોવાનું ટર્નરે 'એ કમ્પેરેટિવ ડિક્શનરિ ઓફ ઇન્ડો-એરિયન 'નેન્ગ્વેજિજ', ૩૮૬૮ નીચે સ્પષ્ટ થયું છે.

- (૩) 'કામન', 'કમવ', 'કમળ', 'કમળ', 'કેળ', 'કૃણ'.
- (૪) 'ક્ષેમ', 'ખેમ', 'ખીમ',
'ખીમજી', 'ખીમચદ', 'હીમખીમ', 'જોખમ' (જ. ગુજ. 'જોખમ',
પ્રા. 'જોખખેમ', મ. 'યોગક્ષેમ') વગેરેમા
- (૫) 'ગોણી', 'ગોણી', 'ગૂણ'.
- (૬) 'ફેન', 'ફેણ', 'ફીણ'.
- 'મુતરફેણી'મા 'ફણા', 'ફેણ'ની અસર હોય.
- (૭) 'રોમ', 'રૂમ', 'રૂપ', 'રૂનાફ'.
- (૮) 'લવણ', 'લેણ', 'લૂણ'.
- (૯) 'મમદન', 'મયણ', 'મેણ', 'મીણ'.
- 'વચન', 'વયણ', 'વેણ' તથા 'ગજની', 'નયણી', 'રેણ', 'નયન',
'નેણ'નો જુદો રીતનો વિકાસ તે પાછળથી પ્રાકૃતમાથી લેવાયાન લીધે હોય.
૬. નેપાળી 'જિનુ', 'કુનુ' અને 'દિનિ' ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તેમા
પણ નામિક અજ્ઞાનના પૂર્વવર્તી 'એ' 'ઓ'ને રથાને વકાર, ઉકાર પરિવર્ત્યા
છે તર્કે 'કુનુ'ના ઉકારનો ખુવાસો આપના 'કાણુ' કે 'કુણિ'ની મદિગ્ય
કલ્પના કરી છે, તે અનાવશ્યક જ.

આ પહેલા ગુજરાતી એનાર-ઓકાન મળધી થયેલું કાર્ય :

તેન્સિતોગિ, નોટસ ઓન દ ગ્રામ ઓન ઓલ્ડ વેસ્ટન રાજસ્થાની,
'ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરિ' ૧૯૧૮-૧૫-૧૬, પૃ ૭ ૮.

ટર્નર, 'ગુજરાતી ફોનોલોજી', દ જર્નલ ઓફ દ રાયલ એશિયાટિક
સોસાયટી, ૧૯૨૧.

ટર્નર, 'એ એન્ડ ઓ વોવેલ્સ ઇન ગુજરાતી', સગ આશુતોષ મુકજી સિંહનર
જયુનિસિ વોલ્યુમ્સ, ગ્ર ૩, ઓગિએન્ટાલિયા, ભા ૨, પૃ ૩૩૭-૪૭
દિવેટિયા, નરસિંહરાવ, ગુજરાતી લેંગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર, ૧, ૧૯૨૧,
૪૪૧-૪૪૨.

દવે, ટિ, એન., 'એ એન્ડ ઓ વોવેલ્સ ઇન ગુજરાતી' જર્નલ ઓફ
ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, ૧૯૪૮.

પડિત પ્રબોધ બે, 'એ એન્ડ ઓ ઇન ગુજરાતી', ઇન્ડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક્સ,
૧૫, ૧૯૫૬, ૧૫-૪૪.

પડિત, પ્રબોધ બે, 'ઓલ્ડ ગુજરાતી પ્રીનન્સિપ્લેસ', વિદ્યા, ૧૯૫૮, ૧-૯

પડિત, પ્રબોધ બે, 'હિસ્ટોરિકલ ફોનોલોજી ઓફ ગુજરાતી વોવેલ્સ', લેંગ્વેજ,
૩૭, ૧, ૧૯૬૧, ૫૪-૬૬.

નાસિકયાનુસારી આઘ સ્વરની નાસિક્યતા

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં નાસિક્ય વ્યંજનથી શરૂ થતા અનેક શબ્દોનો તે વ્યંજન પછીનો (=આઘાક્ષરોનો) સ્વર નાસિક્ય ઉચ્ચારાય છે સૌરાષ્ટ્રની કેટલીક યોનીઓમાં આવા શબ્દોનો પ્રથમ સ્વર નિરનુનાસિક છે, તથા અન્ય કારણોએ પ્રાકૃત ભૂમિનાથી જ મયુકતની પૂર્વેનો સ્વર સાનુનાસિક ઉચ્ચારનાનું વલણ હવે—આ બે હકીકતો ધ્યાનમાં લેતા એ તપાસનાનું બાકી રહે છે કે અહીં નિર્દેશ કયો છે તે વલણ માન પ્રાદેશિક છે કે આપક જોડણીકાગે આવા શબ્દોમાંથી ઘણાખરા માટે નિરનુનાસિક જોડણી પણ વિકલ્પે આપી છે. ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે

મકોડો (મકોડો, પ્રા મકોડય)

નાખવુ (નાખવુ)

મા, માલ (માહિ)

નીંગણુ (નીંગણુ)

માકડ (માકડ, મકડ, મકંટ)

નીંદ રનિદા, નિદા)

માકડો (માકડો, મકંટક)

નીંદવુ (નિદા, નિરંદા)

માખ (માખી, મકખા, મક્ષા)

નીલ (નિખલ નિર્ભર ?)

માગવુ (માગવુ, મગ્, માર્ગ)

નોઝણું (નોઝણું, નિમજ્જ, નિમધ્ય)

મીચવુ (મીચવુ)

નોધવુ (નિધવ)

મીજ (મીજ, પ્રા. મિંજા)

નગ (નગ, કારસી)

મીકું (મીકું)

ને (નેહ, કારસી)

મીઠી (મીઠી)

મીઠળ (મીઠળ)

મૂચ (મૂચ મૂક)

મૂજ (મૂજ)

મૂઝાવુ (મૂઝાવુ મુજ્જ, મુઝ)

મેડક (મેડક)

મે દી (મેદી)

મે દો (મેદો)

મેા (મુહ, મુખ)

મેાધુ (મહાધ, મહાધી)

જેઝણકિશે નથી નોધ્યો, પણ 'માયડે' નહીં પણ 'માયડો' (સ મચ) સૌગંધમાં નપરાય છે 'સાગામાચીએ વિકલ્પ ડોગે આપ્યો છે મગપ્પાવો મગી 'માચ' 'મઝ' (મજિદા, મજિદા) અને 'મહસ (મજૂમા, મજૂપા)એ શબ્દોમાં ખીજ અક્ષરનો દીર્ઘ સ્વર પહેલા અક્ષરના અનુવાનનો નોપન બન્યો હોય 'પચગી' (= 'પચ + ગી')નો પણ એ જ ખુન મો

હિન્દી વલણ મા માઢી, માખન, માખી માગના, માછ (= માછલી), માઝ(મલઝ, મધ્ય), માતા (મત), માથા (= માથુ), મુહ, મે મૂગ મૂછ, નાગા, નાદ (= નાથ) નીદ ઇલાખિમા વ્યક્ત થાય છે

કેટલાકે 'મુગટ' જેવા શબ્દોનો 'મુગ' એવો ઉચ્ચાર જ કરી શકે છે તે ઉપર્યુક્ત વલણને અનુરૂપ છે

પાર્શ્વિક્ષવનિના પૂર્વવર્તી દંત્યનો મૂર્ધન્ય

ગુજરાતી મૂર્ધન્યોના ઉદ્ભાવક કારણો અનેક છે 'લ' 'ળ' એ પાર્શ્વિક્ષવનિઓની અમર નીચે ટેટનાક શબ્દોમા મૂર્ધન્યના પરિણમી લાગે છે

મં 'હિદોલ,' પ્રા 'હિદોલ,' 'હિડોન,' યુ 'હિડોગો'

મં 'વૃહન્નન,' અપ 'નિહદન,' યુ 'ચડળ'

મં 'વાતવર્ણલ,' અપ 'વાઅનવૃત્ત,' યુ. વાવ તોળ,' 'વાવટોળ'

અરબી 'કદીવ,' યુ 'કદીવ,' 'કદીન'.

અહીં ગુજરાતી શબ્દોમા અનુસ્વાગ અને 'ળ' કે 'લ'ની વચ્ચેના અક્ષરમા રહેલા દંત્યનો મૂર્ધન્ય થયો છે પ્રાકૃતમા 'હિડોલ' મા પથ્ય આ ફેરફાર છે

અપ 'જેતિલ,' 'તેતિલ' વગેરે, પ્રા ગુજ 'જેતન' 'ટેટનુ',
અર્વા. ગુજ 'જેટનુ,' 'તેટનુ'

સ 'નિસ્ર + વૃલ્લ,' અપ નિસુલ' પ્રા ગુજ 'નિટોલ'

મં 'દોલ્' 'દોલા' પ્રા { 'દોત્' 'દોલા' 'દોલિયા'
'ડોન' 'ડોલા' ડોલિયા મુજ 'ડોળા'
'ડોલન' મુજ ડોલનુ,

મં 'દોહલ' પ્રા. ડોહન' ગુજ 'ડોળો'

અહીં 'લ' કે 'ળ'ની અસર નીચે પૂર્વવર્તી અક્ષરમાના દંત્યનો મૂર્ધન્ય થયો છે

ચોક્કસ કઈ શરતો નીચે અને કયારથી આ પગ્વિર્તન થયુ તે વધારે અને પ્રાચીન સામગ્રી તપાસીને જ નિશ્ચિત થઈ શકે

અચ્યત્યય

શબ્દોના વર્ણોની સ્થિતિ-પરિવર્તિ એટલે કે અગમ્યગ્ન્ય ગ્યાનગદ્યી એ પાળ્ય પાઠ્યપરિક પ્રલાયનો એક પ્રકાર છે. તેનો આધાર શબ્દગત વિશિષ્ટ વર્ણો પર અને લાઘવી મમત્ર વ્યજન-ગોઠવણી પર હોય છે. વર્ણોત્તર પરિવર્તન પામતા, અમુક સહાયકિય વર્ણો સુખોચ્ચાર્ય ન રહે, ત્યારે વિખટતા દૂર કરવાના અનેક રસ્તામાર્થી એક ગ્યાનવિનિમયનો છે.

૧. લ / ડ.

પ્રા. દ્વિલ્લોડણ > દ્વિફીલણ દ્વિડોલણ.

મ. લલાટ, પ્રા. લલાડ, નડાત, નિડાલ.

(મં. 'ળિડાલ', પ્રા. 'મિનાડ', ગુજ. 'ળિલાડો')

એમા જીવટી - 'ડ/લ' ના અચ્યમની - પ્રક્રિયા છે.)

૨. લ / ળ.

મ. આનાણ, પ્રા. આણાલ.

૩. લ / ર

મ. નારિયેલ, નાલિકેર, ગુજ. નાગિયેળ, નાળિયેર.

મ. બકુલ્મળી, પ્રા. બકલ્લમિરિયા, ગુજ. મોલસરી મોરસલી

(મ. ખલીકાગમતિ, પ્રા. ખલિયારધ, ખરિયાલક)

મ. હરિલાલ, પ્રા. હરિઆલ, હનિઆર

પ્રા. રહલી, લહગિ

એ પ્રાકૃત ઉદાહરણોમા 'ર/લ' ની જીવટી પ્રક્રિયા મળે છે.)

૪. લ / લ

મં. લમુક, પ્રા. લહુઅ, હનુઅ, ગુજ. હળુ, હળવુ

૫ બ / રૂ

મ મગનપુર, પ્રા મગનર, ગુજ. માગળહુર, માગરોળ

ગં ફલાહાર

ગુ ફળાહાર, ફળાર, ફળળ

૬ બ / જી

મ પાદસિપ્ત + આનક, પ્રા પાસિતાણ્ય, ગુ પાસિતાણા, (મેલીમા) પાણિતાણા

૭ જી / રૂ

મ કગી (દાવિડી 'કણીરમ'), પ્રા કર્ગર, પ્રા ગુજ મ્યુપર, અર્વા ગુજ કણે, કરણ

ગ અગતિ, પ્રા અણુર, પ્રા ગુજ અગ્ણુષ

(સ) કરેલ' > પા 'કોરુ' અને મ વાગણમી', હિ જારન મા રૂ/ગુ'ને એટલે કે ઉપરનાથી બિલટા વ્યત્પન્ન છે)

૮ જી / હ

મ ઉપાનહ, પ્રા પાણહા, પાહણા

૯ રૂ / હ

મ પરિધા પ્રા પગિહધ, અપ પહિરધ, ગુજ. પહેરે

મ અચિરાહા પ્રા અષરાહા, અષહારા

મ દીર્ધ પ્રા દીહર

(મં. 'મહારાષ્ટ્ર' પ્રા 'મહરક', 'મહક' એમા બિલટી—હ / રૂ ની - પ્રક્રિયા છે)

૧૦ 'ફ' નાળા વ્યત્પન્ન

ગં મશક પ્રા મકસ

પ્રા કુકુસ ગુજ કુચકા

મં કચ્છ પ્રા કચ્છુષ છકુલ

પા (ઉચ્છૃષ) ગુજ બિકટે, બિટકે

૧૧ પ્રકીર્ણ

સા ફા

પ્રા ફહ

ગુજ ધરો

મ તું	પ્રા તું	ગુજ. ડૂટી
હિં પતીથી	પ્રા જુઠ	ગુજ. જુઠવ, દુળવું
સ દેવતા	મ પતેની	ગુજ. પતેની, તપેલી.
		ગુજ. દેવતા, દેતવા

(પ્રા ફેલનુમ, હિ ફિસનના હિં નખવો < લખવો, વગેરે)

ઉપરના ઉદાહરણો ઉપરથી સામાન્ય રીતે લ', 'ળ', 'પ્' અને 'ર' ને (એ જિનરતા ક્રમમાં) રાખવાના અત તરફ ખસેડવાનું વસણ જોઈ શકાશે 'ક'નું પણ એમ જ છે આથી જિનરુ 'લ'ને શરૂઆત આરંભ તરફ ખસેડવાનું વનણ છે

પ્રાકૃતમાં અનેક ગ્થાનીય મોનીઓનું મિશ્રણ હોવાથી તેમાં પ્રતીત થતા (નેમ જ હિન્દી મગરી વગેરેમાં પ્રતીત થતા) વનણોને ગુજરાતી વ્યત્યયનાધક વનણોના પ્રતિનિધિ લેખે અમુક અંગે જ ગણતરીમાં લઈ શકાય ગુજરાતી ઉદાહરણોને અત ન રીતે તપાસીને જ વસણો નક્કી કરવા જોઈએ

વૈરૂપ્ય

શબ્દના ઘટક વર્ણોની પરસ્પર અસરના પરિણામોમાં, જેમ એક વર્ણની અસર નીચે બીજો વર્ણ તેને મળતો થાય એ સામૂહ્ય ('એસિમિયેશન') ની પ્રક્રિયા છે, તેમ જ સમાન વર્ણોમાંથી એક અમમાન થાય તે વૈરૂપ્ય ('ડિસિમિયેશન') ની પ્રક્રિયા છે. આમાં ઉચ્ચાગણ અસુકર કે અપ્પજ વરતાતા એ અડચણ દૂર કરવાની પ્રેરણા કામ કરતી હોય છે. આદેશ તરીકે આવતો વર્ણ 'ઘણ ખરુ' રથાનીની નિકટનો—તેને દીકરીક મળતો હોય છે ઉદાહરણે પ્રાકૃત ભૂમિકાથી મળે છે, અને 'ણ' નો 'હ', 'મ' નો 'વ', 'લ' નો 'ન' અને 'ળ' નો 'ર' એમ ચાર પ્રકારના છે. વૈરૂપ્યના ઉદાહરણો મુકામલે વિરલ હોય છે.

૧. 'ણ' > 'હ'

મ. અનુપાનહ, પ્રા. અણુનાહણુગ, અણુનાહણુય, ગુજ. અણુનાણો, અડવાણો

મં હનુમાન

ગુજ. હણુમાન, હડમાન

(કદાચ ગુજ. 'હડમતિયુ' એ ગામનામ 'હનુમત' ઉપરથી છે).

૨. 'મ' > 'વ'

મ મન્મથ પ્રા. વમ્મહ

મ. મીમાસને [પ્રા. વીમસધ ગુ. વિમાસે.

પ્રા. 'વમ્મીસર' એ મ 'મર્મેશ્વર' હોય તો તેનાનો 'મર્મ' > 'વર્મ'

એ પણ અહીં પ્રવૃત્ત ગણાય

૩. 'લ' > 'ણ' ('ન')

સ. લવાટ પ્ર. લુડાવ

સ. લાહલ પ્રા. જુહલ

સ. લાગલ પ્રા. જુગલ

સં. લાગૂલ

પ્રા. ધુંગૂલ

મં. લેખશાલા

પ્રા. લેહસાલા

પ્રા. ગુજ. લેસાળ, નેસાળ,
નિશાળ

૪. 'ળ' નો 'ર'.

મં પલાલ

અપ પળાળ

ગુજ. ખરાળ

મં. વેતાફૂલ

અપ. વેળાફૂલ

ગુજ. વેરાવળ

અર્થા. ગુજરાતી બોલીઓમાં, આગળના 'ર + ળ' કે 'ળ + ળ' એ મયોગે
ટાળવા 'ર' ને 'ળ' નો કોઈકેમ 'ય' કરાય છે, તો કોઈકેમ ક્યુરવર 'અ.'

'ળારણ' > 'ળાયણ' કે 'ળાઅણ'.

'આળણી' > 'આયણી' કે 'આઅણી'.

આ પણ વૈરૂપ્યના જ ઉદાહરણ છે.

સમાનવર્ણલોપ

લગભગ આવેલા સમાન વર્ણો કે અક્ષરોમાથા એકના લોપના મધ્યમ ભૂમિકામા કેટલાક ઉદાહરણો મળે છે કેટલાક ગુજરાતી સુધી જીતરી આવ્યા છે, કેટલાક ગુજરાતી ભૂમિકાએ જ સંધાયા છે આગળના ઉદાહરણો 'ણ', 'ર', 'લ', 'સ' ને 'હ'ના લોપને લગતા છે.

સ. પચાનન પ્રા પચાણુ પ્રા ગુજ. પચાયણુ^૧
અર્વા. ગુજ. 'પચાણુભાર્ગ'.

સ કરીર પ્રા કરીર પ્રા „ કર્કરિ
અર્વા ગુજ કેરડો

સ શરીર પ્રા સરીર પ્રા „ સર્કરિ, સયર
પ્રા નનિલ પલ્લ ગુજ બેન
પ્રા મવિષ, મધલ = મેનુ.

(મ ઉપવસથનશાલા) પ્રા પોસહમાલા પ્રા ગુજ પોસાસાળ, પોમાળ.

સ માતુરનમા પ્રા. માહિરમમા, માહિસા ગુજ માશી
માહિમિમમા

(સ પિતુરવસા પ્રા પિવિરમસા, પિહિસા)

મ નખહરણી પ્રા નહહરણી નહરણી ગુજ નેગણી

(મ નખહરી પ્રા નહહરી, નહરી)

સ નવાટપટ પ્રા નિડનપટ નિનનપટ ગુજ નિનનટ નિલનટ

૧ 'પિડિ પચાયણુ પરદનહ' (બરતેશ્વરનાદુમ્ભિરાસ, ૧૯)

ગુજ. ઓહુ', 'પેહુ'ના મૂળમાં 'અગ્નિ' ને 'પરિત્ય' હોયર તો 'ઓહલ', 'પહલ', એના અવાન્તર રૂપમાં લઙાગની અમઘી પૂર્વવર્તી રકાર ગુપ્ત થયો ગણામે

ગુજ 'પરા' (<સ. પ્રા 'પગઠિ'), ગુજ 'અગર' (<અપ 'અરિરિ', ત 'અરેઅરે'), ગુજ. 'ધરા-', 'કરાર' વગેરેમાં લઙોલગ એ રકાર સભ રહ્યા છે

સરિજજલ' > 'સધજજલ', > 'સધજજલ' > 'સેજલ', 'સેજળ'

'પરિપ્લહ', પ્રા ગુજ. 'પૈપ્લહ'

આ એ ચતુ ક્ષર શબ્દોમાં સચુકન વ્યજન પૂર્વેના 'રિ'માંથી રકાર વ્યવધાને આવેના પાછળના ણકાર-રખ-ને કારણે લોપાયો છે આને અનુસરીને 'પગ્મિત'તુ 'પહમવ' દ્વારા 'પેમળ' થવું જોઈએ (અને પ્રાચીનમાં 'પ્રેમળ' મળે પશ્ય છે), તેને બદલે 'પીમળ' થયું છે.

અર્વા ગુજ.માં 'અગત' (<'અગગત'), 'દિનાનાથ' (< 'દીનના નાથ') વગેરે જાણીતા છે

૨ 'પુરાની રાજરથની' (તેરિસતોરિ—અનુવદ ૨, નામવર્ણસહ), કુ ૩૦

૩ 'સત્તરમાં રાત્રના પ્રાચીન ગુજ ૨ કાવ્ય' (સાહેસરા), શબ્દકોશ 'પૈપ્લહ' નીચે

કેટલાંક દ્વિરૂક્ત આખ્યાતિક અંગો

(કૌશ્ક, દંદોળવું, દંદોમવું, કકડવું)

૧ જોડણીકાશમાં 'કૌશ્ક' શબ્દ ન એ આ પ્રમાણે આપેનું છે
 'કૌશ્ક' (૨૫૦) ડાફરિયા, (૨) વયખા, મિથ્યા પ્રયત્ન.
 આમ જોડણીકાશ આ શબ્દને ગ્વાનુકારી ગણે છે એનું પ્રાચીન ભૂમિકામાં કેઈ
 પૂર્વરૂપ હોવાની મલાવના જ તેણે છેડી નથી અને 'કૌશ્ક' મારના ને જે અર્થ
 છે તે જોતા 'કૌશ્ક'ને રવાનુકારી માનના કેઈ પણ લક્ષ્યાય 'કૌગટ, કૌલતુ,
 કૌક, કૌસુ', (કદાચ 'કૌગવતુ, કૌકતુ, કીક, કીસુ' જેવા પણ) વગેરે પરથી
 આદિ કૌકાર સારે નિર્ગમ્યનાના લાવતુ કાલકે નાદયર્થ—તેની આછી અર્થજાયા
 આપણા મનમાં બધાયેની છે દ્વિરૂક્તની ક્રિયા આવર્તન સૂચવવાનું સહજ અને
 જાણીતુ સાધન છે એટલે ખનિદષ્ટિએ 'કૌશ્ક' શબ્દ વાગવાર થતા ને તોય
 નિષ્કળ રહેતા પ્રયત્નને માટે બગેનર વ્યજક લાગે છે એ શબ્દના ધ્વનિ તેના
 વાચ્યાર્થના જળે કે પ્રતીક છે

૨ પણ ખીજી જે મામત્રા મળે છે, તે જોતા 'કૌશ્ક'ની પ્રકૃતિ મધ્યમ
 ભારતીય-આર્યમાં મળે છે એમ કહી શકાય 'કૌશ્ક' ઉપરાંત કયાકે 'વાક' એવું
 ઉચ્ચારણ પણ સંભળાય છે. અને એ મૂળરૂપ લાગે છે સારખ્ય દ્વાન 'વાક' પરથી
 'કૌશ્ક' થાય.

મે 'દપડ' (+ 'ક')	પ્રા. 'ડડય' ગુજ 'ડાડો'
સ. 'દાડમ'	'ડાડમ' (સામગ)
પ્રા 'પોશ્કન' (મ. 'પગ્કન')	ગુજ 'કૌશ્ક'
મ 'વિશ્રુતિ'	દિ-લી 'લમૂત'
પ્રા 'ચુચ' (મ. 'ગુચ')	પ્રા 'કુચ'
પ્રા 'નિલય' (મે 'વિદ્યન')	પ્રા અપ. 'લિલય'
સ 'મિત્રિમા'	પ્રા 'લિમિતસાર'

આ સૌની જોમ 'વાંકાં'ના ઉત્તરવર્તી વ્યંજનની અસર નીચે પૂર્વવર્તી વ્યંજન સાર્થ પામી બંને સમાન બન્યા છે, આમાં ઉપર મૂલ્યવેદી આદિ ફકારની ધ્વનિદ્વિરુક્તિની અર્થમૂલ્યકતાનું એને પોષણ પણ મળ્યું હોય.

૩. 'વાંકાં'નો સંબંધ પ્રા. ધાતુ 'વાવંકૃ' સાથે હોય એ ધર્મ સંભવિત લાગે છે. હેમચંદ્ર (પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૪, ૬૮) 'વાવંકૃ'નો 'શ્રમ કરવો' એવો અર્થ નોંધે છે, અને તેના પરથી બનેલું કર્તૃવાચક વિશેષણ 'વાવંકિર' તેના કુમારપાલચરિત્રમાં વપરાયેલું છે. 'વાવંકૃ'નો મધ્યવર્તી વકાર હ્રસ્વ થતાં 'વાવંકૃ' થાય. પછી સમીપસમીપ રહેલા સ્વરોનો સંકેત અને વ્યંજન મેળોગના પૂર્વવર્તી દીર્ઘ સ્વરની ધ્વનિવતા એ વલણને અનુસરી 'વંકૃ'—સિદ્ધ થાય. તેના પરથી ક્રિયાવાચક નપુંસકલિંગ નામ 'વાકુ' બહુવચન 'વાકાં'. ખીજી સંભાવના નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે 'વાવંકૃ'ના મૂળરૂપ 'વંકૃ', ઉપરથી 'કાંકાં' થયો હોવાની છે.

૪. ગુણચંદ્ર-, ટિરિટિલ્લ-, શુરકુંક-, દલવદ્-, મુમુમૂર-, વગેરે ધણા માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ધાતુઓનો પિંડ સંકુલ સ્વરૂપનો અને વધારે સાદા મૂળરૂપ ઉપરથી સિદ્ધ થયેલો હોવાની આપણને દૃઢ શંકા રહે છે. વાવંકૃ- પણ આ રીતે સાદા સ્વરૂપનો જણાતો નથી. ક્રિયાનું પૌનઃપુન્ય કે આવર્તન મૂલ્યવત્ત્વ સંસ્કૃતમાં સંઘાતા નીચેના અંગે જુઓ :

વન્દ	ઉપરથી વાવન્દ
નન્દ	„ નાનન્દ
ગગ્	„ ગગગ્
લડ્ધ્	„ લાલડ્ધ્
લગ્મ્	„ લાલગ્મ્

આ સાદરથે 'વાવંકૃ' મૂળે 'વંકૃ' પરથી સાધિત અંગ હોય. જે કે પ્રાકૃત કાશમાં 'વંકૃ'ના 'ધ્વજીવું' અને 'પાછા ફરવું' એ જે અર્થો જ નોંધાયા છે. ઉપરાંત 'વંકિઅ-'નો દેશીનામમાલામાં 'આધેણું' એવો અર્થ નોંધાયો છે. પણ 'પ્રયાસ કરવો' એવા અર્થમાં 'વંકૃ' પ્રયોજાયો હોવાનું મળતું નથી. સંસ્કૃતમાં 'વંકૃ'='જડું', 'મારવું' કાશોમાં મળે છે. પણ એ પ્રા. 'વંકૃ' 'પાછા ફરવું', 'ખાવું' પરથી પ્રતિધડતર દ્વારા મધાયો હોવાનો મંભવ છે.

૫. 'કંકેણવું' = 'કાચું' નીચું કે હેરહેર કરીને ખોળ્યા કરવું' એ શબ્દ પણ 'કાંકાં' સાથે સંકળાયેલો છે.

ફગવણ, ફગાવણ	.	ફગોળવ
ઝગકાવણ	.	ઝગકોળવ
હોંચણ	:	હોંચોળવ
ડોણ (ડહોણ)	.	ડહોળવ
ડખો		ડખોળવ

વગેરેની જોમ ‘-ઓળ’ (‘-ઓગ’) પ્રત્યય દ્વારા વિન્તા થતા ‘વફ-’ પરથી ‘વફોલ-’, તે પરથી ‘ફફોળવ’ બને છે ‘વાવફ’ શ્રમ કરવો’ એ અર્થ ‘ફફ’માં ‘મિથ્યા શ્રમ’ એવું પરિવર્તન પામ્યો, તેમ ‘ફફોળવ’માં તે ‘શ્રમપૂર્વક ગોધણ’ એ રીતે ગઢ થયો ‘ફફોળવ’ની ધ્વનિપ્રતીતિ પાપ તરત નજરે ચડે તેવી છે ‘ફફ’ અને ‘ઓળવ’ના ધ્વનિ ને અર્થના મરકારોનું ‘ફફોળવ’માં મિશ્રણ થયું હોવાની છાપ આપણા મન પર છે મરખાવો મમાનાર્થ ‘ખાખાઓળા કરવા’, ‘ઓળાખ ઓળા કરવા’ ‘ઓળાઢ ઢોળા કરવા’

૬ ‘ફફોળવ’ના જોવો લીલે એ જ અર્થના ‘ફફોલવ’ છે જોમ ફગાવણ ઉપરથી ‘ફફોળવ’ (‘ફફોગવ’)ને ‘ફફોટવ’, તેમ ‘ફફ’ના મૂળરૂપ ધાતુ ઉપરથી ‘ફફોળવ’ને ‘ફફોલવ’ થયેલા માનના આપણે કલ્યાણ એ તો તે ગાલાનિ-૨ પણ ‘-ઓટ’ પ્રત્યય દ્વારા વિન્તાગિત ધાતુઓ જોમ આપણને મળે છે—‘ગ્જોટવ’ (ગજ), રાખોટવ’ (ગખ), ‘ખાખરોટવ’ (ખાખરોટ), હાકોટવ’ (હાક) વગેરે—તેમ ‘-ઓમ’ પ્રત્યયથી વિન્તાર થયાના ઉદાહરણ નથી મળતા, એને જોડણીકાળે મૂક્યું છે તેમ ‘ફફોલવ’નો પ્રાકૃત ‘ફુમ- (ન ‘ગુપ્ત-)’ અડકતુ આવે મનઘ હોય

૭ પ્રા ‘ફુમ-’ પરથી ‘ફફોલવ’ કેવી રીતે ઘડાયો તેનો વિચાર કરતા દ્વિરૂઢિને આધારે સિદ્ધ થયેલા કેટલાક ગુજગતી ધાતુઓ તરફ આપણે નાન દોરાય છે એ ધાતુઓ વારવાર કે તીતાપૂર્વક થતી ક્રિયા મૂલ્યવના મૂળ ધાતુનો આલ્ચનન દ્વિરૂઢિ અને સાનુવાદ કરે છે દ્વિરૂઢિનો સ્વર ‘અ’ છે ઉદાહરણો .

ખેરવું	ખ ખેરવું
ખોરવું	ખ ખોરવું
ખોળવું	ખ ખોળવું
સં ક્ષાલ્, પ્રા ખાલ્	ખ ખાળવું
છેડવું	છ છેડવું

૧ મલો ટિયો’ (મલની) એ નામના પણ ‘ઓટ’ પ્રત્યય જણાય છે તાજેટિ, ‘ખખોટો’, ‘તાજોટો’, ‘ખીકોટો’ વગેરેમાં પણ એ હોવા સંભવ છે

ફેડવુ

ભરવવુ (ભેગવુ)

મૂડવુ

ફેડવુર

લ ભેગવુ

અઝોડવુ (પ્રાચીન)

આ ઉપરાંત 'ડાંડોળવુ' (પ્રાચીન, સ. ડાંડોળવુ—ડોળવુ), 'ઠેંગા' (દોળિયો), 'અઝેડવુ' (મર 'અડી,' 'ઝાડુ, ઉઝેડવુ', વગેરે પણ આવી પ્રક્રિયાના ફળરૂપ હોય. એ જ રીતે 'ફેસવુ' (સ. 'ફેસલાવવુ) પગથી 'ફેફામવુ' સિદ્ધ થાય 'વારંવાર ગપથ' કરવો—ફેરવી ફેરવી, ઉપર નીચે ઠગી, આધુપાધુ કરી ગોઘવુ તપામ કરવી' એમ અર્થવિકાસ સમજી શકાય

૮ 'ફેફાસવુ' ને 'ફેફાળવુ' ઉપનામ નેડણીકાશ એ જ અર્થનો 'લ ભોળવુ'='ગોઘવુ', 'ફાફા મારવા' નોધે છે આ ફેફાળવુનો જ કોઈ કારણે થયેલો ઉચ્ચારબદ્ધ છે કે રૂઝતર રીતે નિષ્પન્ન થયેલો શબ્દ છે તે કહી શકાતુ નથી એ સાચો હોય તો 'ખ ભોળવુ', 'ફેફાળવુ', 'લ ભોળવુ' એમ ત્રણ સમાનરૂપ અને સમાનાર્થ ધાતુ થયા

૯. અહીં સુધી જે ધાતુઓનો વિચાર કર્યો તેમા રહેલો જ્વનિ અને અર્થનો વિશિષ્ટ મંવાદ નજરે ચઢ્યા વિના નહીં રહે તેમાના ઘણાખરામા આઘ અક્ષર (પૂર્ણ કે અશત, સાતુરવાગ કે નિન્નુરવાર) દ્વિરૂપિત થયો છે અને તેમના અર્થમા કોઈક સ્વરૂપમા ક્રિયાનું પૌન પુન્ય ગ્રહેતુ છે આથી ધાતુની આઘાક્ષર દ્વિરૂપિત આપણા ચિત્તમા વારવાગની ક્રિયા સાચે મકળાઈ ગઈ છે આ દૃષ્ટિએ આઘાક્ષરની દ્વિરૂપિત વાળા બધા શબ્દરાતી ધાતુઓનો વિચાર કરવા જેવો તેમાથી કોઈ એવા પણ નીકળે કે જેમનું અત્યારનું દ્વિરૂપિત આઘાક્ષરવાળું સ્વરૂપ આવૃત્તિ અભિવ્યક્ત કરવાના હેતુના ન સધાયું હોય—તે જ્વનિપરિવર્તનના અન્ય બળોની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ હોય

'ચ ચવાળવુ' ને આવા ધાતુના ઉદાહરણ લેએ ટાંપી શકાય તેના મૂળમા મ. 'ચમ્યુ—('ધીમે ધીમે ચાચમા મમળાનુ', 'ચાચ ફેરવવી', 'આધુ' આધુ પપાળવુ') શબ્દ છે. સ્વરૂપે 'ફેફાળવુ' વગેરેને મળતો હોવા છતાં તેનું ઘડતર જુદી જ રીતે થયેલું છે

૨ ફેફા ફેફા નાખવુ=તેની ફેફા નાખવુ

૩ 'ખ પાળવુ'નો 'પાળવુ' સાથે નેડણીકાશે સૂચવેલો સબ્ધ બેસતો નથી 'ફેફા' ('વાહી ફેફા લાવવુ'—સુકાળહોતેરી પર, ૧૫૯, ૧)—'સમભવવુ' 'ફેસલાવવુ' પણ આવા ઘડતરનો હોય.

‘મમળાવવું’ વળી એક જુદી જ દિશામાં આપણને લઈ જાય છે. તેના મૂળમાં પ્રાકૃત ‘મઘ’ = ‘મર્દન કરવું’ હોવાનો ઘણો સંભવ છે. પણ તે આ ‘મઘ’ની આઘાક્ષર-દ્વિરુક્તિથી સિદ્ધ થયો હોવાનું ન કહી શકાય કેમ કે ગુજરાતીમાં એવા મંખ્યાબંધ ધાતુઓ કે ઇતર શબ્દો છે જેમાં આખો દ્વિ-અક્ષરી ધાતુ દ્વિરુક્ત થયો હોય, અને પછી તેમાંથી પૂવ્યસનો દ્વિતીય અક્ષર લુપ્ત થઈ, દ્વિરુક્ત આઘાક્ષરવાળું સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું હોય. ઉદાહરણો :—

કકકકવ	>	કકકવું
કરકર	>	કકર
કળકળવું	>	કકળવું

અને તે જ પ્રમાણે ‘ખ(ડ)ખડવું’, ‘ખ(ર)ખરવું’, ‘ખ(ળ)ખળવું’, ‘ગ(ડ)ગડવું’, ‘ગ(ણ)ગણવું’, ‘ગ(ળ)ગળવું’, ‘ધ(ર)ધરવું’, ‘ઘ(ણ)ઘણવું’, ‘ઘ(ર)ઘરવું’, ‘ઝ(ણ)ઝણવું’, ‘ઝ(ણ)ઝણાટ’, ‘ટટળવું’, (સર. ટળવું, ટળવળવું), ‘ઠ(ણ)ઠણવું’, ‘ઠઠળવું’ (સર. ટળવું), ‘ઢ(ણ)ઢણવું’, ‘ત(ડ)તડવું’, ‘થ(ર)થરવું’, ‘દ(ડ)દડવું’, ‘ધ(ડ)ધડાવવું’, ‘ધ(ણ)ધણાવવું’, ‘પ(ડ)પડાટ’, ‘ફ(ડ)ફડવું’, ‘ફ(ળ)ફળવું’, ‘બ(ડ)મડખવું’, ‘ભ(ડ)ભડવું’, ‘ર(ડ)રડવું’, ‘સ(ડ)સડવું’, ‘સ(ણ)સણવું’.

આમાંનાં મોટા ભાગના શબ્દો રવાતુકારી છે અને ઘણાખરાનીં બાબતમાં બંને રૂપો આજુ વપરાશમાં છે. ‘મમળાવવું’ રવાતુકારી નથી, ને આજુ વપરાશમાં પણ તેનું એક જ સ્વરૂપ છે. પણ ‘ટટળવું’, ‘ઠઠળવું’ પણ રવાતુકારી ન હોવા છતાં અને તેમનું એક જ સ્વરૂપ વપરાશમાં હોવા છતાં સ્પષ્ટપણે ઉપરની રીતે જ સધાયા છે, ને ‘લ(ડ)લડવું’ જેવામાં પણ ઉક્ત પ્રક્રિયા જ કામ કરે છે. એટલે ‘મળમળાવવું’ પરથી ‘મમળાવવું’ સધાયો હોવાનું ખૂબ મંભવિત જણાય છે. અહીં એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે આવા કેટલાક દ્વિરુક્ત ધાતુઓનું માત્ર બંને અક્ષરની દ્વિરુક્તિવાળું રૂપ જ પ્રચલિત છે. દ્વિતીયાક્ષરના લોપવાળું નહીં: ‘ધગધગવું’, ‘મળમળવું’, ‘કિલકિલ’, ‘મઘમઘવું’, વગેરે.

ખીજ કેટલાક ‘ઢઢોળવું’, ‘ઘઘલાવવું’, ‘પપલાવવું’ ‘પંપાળવું’, જેવા પણ દ્વિરુક્તિથી સધાયા હોવાનો સંભવ છે.

૧૦. આગલા પરિચ્છેદમાં આપેલા શબ્દો પૃથ્વી એ પણ ફલિત થાય છે કે ‘ફંફોસવું’, ‘ઝંઝોડવું’ વગેરેમાં મૂળના આઘ વ્યંજનને સાતુરવાર દ્વિરુક્ત કરી

(દ્વિરુકિતો સ્વર 'અ') આવર્તનવાચક અગ્ર માધવાનો જેમ એક પ્રકાર ઉદાહરણ થયો છે, તેમ 'કકકુ', 'ટટળવુ', 'મમળાવવ' વગેરેમાં આખા ધાતુને દ્વિરુકત કરી આવર્તનવાચક અગ્ર સાધવાનો ખીજો પ્રકાર આપણને મળે છે, મલવ જે કે આ બંને પ્રકારો અપભ્રંશશ્રુમિકાથી પ્રચારમાં આવ્યા હોય, 'ધગધગ', 'થરઢર', 'કહકહ', 'હસહસ', 'કિલકિલ', 'ધુરુરુર', 'કસમસ', 'તડતડ', 'ધવધવ', 'મહમહ' વગેરે અનેક અપભ્રંશમાં સામાન્ય વપરાશમાં છે એ ઉપર્યુકત ખીજા પ્રકારના પુરોગામીઓ છે.

વળી પ્રાકૃતમાં 'દદુલ્લ' ધતુ ભ્રમણ કરવુંના અર્થમાં છે. પ્રા. 'દોલ્લ'નો મૂળ અર્થ 'પ્રેમી' 'નાયક' નહીં, પણ ભ્રમણશીલ હોવાની ઘણી શક્યતા છે આ જોતા 'દુલ્લ' ઉપરથી પૌન પુન્યના અર્થમાં પ્રાકૃતમાં 'દદુલ્લ' મધાયો હોવાનું મानी શકાય (ઉપરાત 'જજ્જમહિ' = 'જ્જ જ્જ' એવું એક દ્વિરુકત રૂપ અપભ્રંશમાં આગાર્થમાં વપરાયું છે) એટલે 'ખખાળવુ' જેવાનું અગ્ર મં 'ક્ષાલ'ના અપભ્રંશ 'ખાલ' ઉપરથી દ્વિરુકત 'ખખાલ' મનીને સધાયુ હોય

ગુજરાતી ભાષાનાં પ્રેરક આખ્યાતિક અંગો

પરિભાષા

ગુજરાતી અહીં મુખ્યત્વે તેનું માન્ય રૂપ લક્ષ્યમાં લીધું છે. ક્યાંક ક્યાંક પ્રાદેશિક પ્રયોગોની પણ નોંધ લીધી છે

કર્તૃપ્રધાન active, કર્મપ્રધાન passive, ભાવપ્રધાન reflexive

સાદુ અગ, પ્રેરક અગ, પ્રથમ પ્રેરક અગ, દ્વિતીય પ્રેરક અગ કેટલાક ક્રિયાપદમાં ક્રિયાનું ફળ કર્તા ભોગવે છે, પ્રેરકમાં, ક્રિયા કરનાર એક, ને ક્રિયાનું ફળ ભોગવનાર બીજું હોય છે, તે કેટલાકમાં ક્રિયા કરનાર, બીજા દ્વારા ત્રીજાને ક્રિયાનું ફળ ભોગવાવે છે ગુજરાતીમાં કેટલાક આખ્યાતિક ધાતુ એવા છે જેમાં ઉક્ત પહેલા પ્રકારનું વાચક અગ મૂળ છે, અને તે પરથી બીજા ને ત્રીજા પ્રકારના અગ સિદ્ધ થાય છે, તે કેટલાકમાં પહેલા પ્રકારના વાચક મૂળ ઉપરથી માત્ર બીજા પ્રકારનું અગ સિદ્ધ થાય છે આમાં મૂળ અગ તે 'સાદુ', તેના પરથી એક જ પ્રકારનું અગ સાધિત હોય તે તે 'પ્રેરક', બે પ્રકારના સાધિત હોય તે પહેલું તે 'પ્રથમ પ્રેરક' ને બીજું 'દ્વિતીય પ્રેરક'

પરપ્રત્યય = suffix (પ્રત્યય = suffix, પૂર્વપ્રત્યય = prefix અત પ્રત્યય = infix)

દાંદેલા શબ્દોની જોડણી

ધકારને માટે તેમ જ ઉકારને માટે કેવળ એક જ ચિહ્ન—હૂરવ ચિહ્ન રાખ્યું છે. 'ચર', 'પડ' વગેરે 'ચર્' 'પડ્' એટલે કે વ્યંજનાત સમજવા. 'ઉચલાવ' જેનામાં 'ચ' સ્વરરહિત (=ચ્) દર્શાવ્યો છે આવશ્યક લાગ્યું ત્યાં અર્ધવિવૃત્ત ઓકાર અને અનુનાસિક અલંક ચિહ્નથી દર્શાવ્યા છે

સધિ

રૂપરચનામાં અગ અને પ્રત્યયમાં થતા ફેરફાર બે પ્રકારના છે. આદેશમૂલક અને મંધિમૂલક પ્રેરક પ્રત્યય લાગતા નીચેના સધિમૂલક ફેરફારો થાય છે

૧ આ + આ = આ.

૨. એકાક્ષરી માદા અગોના સ્વર તરીકે, અને દ્વિ-અક્ષરી માદા અગોના પહેલા સ્વર તરીકે રહેલા ‘આ’ ને સ્થાને તેમના ગ્રેરક અગોમા ‘અ’ છે.

૩. દ્વિ-અક્ષરી સાદા અગોના બીજા સ્વર તરીકે રહેલા ‘અ’ કે ‘આ’ ને સ્થાને તેમના ગ્રેરક અગોમા કશું હોતું નથી—એટલે કે એ ‘અ’ કે ‘આ’ તુમ છે.

૪. સાદા અગોના પહેલા સ્વર તરીકે રહેલા આનુનાસિક ‘આ’ (= ‘ઑ’) ના અનુનાસિકને સ્થાને તેમના ગ્રેરક અગોમા ‘આ’ ના પરવર્તી વ્યંજનના વર્ગનો નાસિક્ય વ્યંજન છે ‘આ’ ને સ્થાને નિવસ ૨ પ્રમાણે ‘અ’ છે.

આખ્યાતિક અગો

ગુજરાતી આખ્યાતિક અગોમા

૧. સાદા, તેમના ઉપરથી (પ્રથમ) ગ્રેરક અને તેમના ઉપરથી દ્વિતીય ગ્રેરક;
૨. સાદા ઉપરથી કર્મપ્રધાન (કે લાવપ્રધાન), અને (પ્રથમ) ગ્રેરક તથા દ્વિતીય ગ્રેરક ઉપરથી કર્મપ્રધાન;

૩. સાદા, ગ્રેરક અને દ્વિતીય ગ્રેરકના કર્તૃપ્રધાન અને કર્મપ્રધાન (કે લાવપ્રધાન) પ્રકારો ઉપરથી ભવિષ્ય,

એ જાતની રચના છે. આમાથી અહીં (પ્રથમ) ગ્રેરક અને દ્વિતીય ગ્રેરક અગોની રચનાતુ પૃથક્કરણ કર્યું છે.

(પ્રથમ) ગ્રેરક અગો

ગ્રેરણાર્થ દર્શાવવાની રીતને અનુસરીને (પ્રથમ) ગ્રેરક અગોના ત્રણ પ્રકાર છે :

૧. કેવળ વર્ણદિશથી ગ્રેરણાર્થ દર્શાવતા.
૨. સાધોસાથ વર્ણદિશ અને પરપ્રત્યયથી ગ્રેરણાર્થ દર્શાવતા
૩. કેવળ પરપ્રત્યયથી ગ્રેરણાર્થ દર્શાવતા

૧. કેવળ વર્ણદિશવાળાં ગ્રેરક અગો

આ પ્રકારમા માદા અગના અમુક વર્ણ કે વર્ણોને સ્થાને હત્તર વર્ણ કે વર્ણો હોય છે. જુદાજુદા વર્ણદિશને અનુસરીને આ પ્રકારના ગ્રેરક અગોના છ વર્ગ છે

- (૧) સાદા અગના ‘અ’ ને સ્થાને ‘આ’ વાળા
- (૨) ‘અ’ ને સ્થાને ‘એ’ વાળા
- (૩) ‘ઊ’ ને સ્થાને ‘આ’ વાળા
- (૪) ‘ઊ’ ને સ્થાને ‘આ’ વાળા

(૫) ‘આટ્’, ‘ઇટ્’, ‘ઉટ્’, કે ‘ઓટ્’ ને સ્થાને અનુક્રમે ‘આડ્’, ‘એડ્’, ‘ઓડ્’ કે ‘ઓડ્’ વાળાં

(૬) ‘ઈ’ ને સ્થાને ‘ઐ’ તથા અંત્ય ‘આ’ નો લોપ.

(૧) ‘અ’ ને સ્થાને ‘આ’ વાળાં (૨૮ અંગો)

પડ—પાડ	નમ—નામ	ચર—ચાર	ગળ—ગાળ
		ઠર—ઠાર	ટળ—ટાળ
		ડર—ડાર	ઢળ—ઢાળ
		તર—તાર	જળ—જાળ
		મર—માર	વળ—વાળ
		સર—સાર	
ઉધડ—ઉધાડ	ઉગર—ઉગાર	ઉકળ—ઉકાળ	
ઉપડ—ઉપાડ	ઉતર—ઉતાર	ઉછળ—ઉછાળ	
બગડ—બગાડ	પસર—પમાર	ઉલળ—ઉલાળ	
વગડ—વગાડ	સુધર—સુધાર	ઓમળ—ઓમાળ	
	ઉધર—ઉધાર	પક્ષળ—પક્ષાળ	
		પિમળ—પિમાળ	
		પ્રજળ—પ્રજાળ	

(દબ)—દાબ, (ખળ)—ખાળ, ઉખડ—(ઉખાડ) ને ઉખળ—(ઉખાળ) એ જોડીઓમાં કોસમાં મૂકેલાં અંગો વ્યાપક ન હોવાથી તેમને ઉપર નોધી નથી. ‘વિસર’—‘વિસાર’માં ‘અ’—‘આ’ એવો વશદેશ છે ખરો, પણ અર્થ જોતાં ‘વિસાર’ એ ‘વિમર’ નું પ્રેરક નથી.

(૨) ‘અ’ ને સ્થાને ‘એ’ વાળા (૧ અંગ)

ઉખડ—ઉખેડ, ઉછર—ઉછેર, વિખર—વિખેર, ઉકલ—ઉકેલ, ઉખળ—ઉખેળ, ઉખળ—ઉખેળ.

‘ઉચડ’—‘ઉચેડ’, ‘ઉજર’—‘ઉજેર’, ‘ઉધર’—‘ઉધેર’ પ્રાદેશિક છે.

(૩) ‘ઇ’ ને સ્થાને ‘આ’ વાળું (૧ અંગ)

(૪) 'ઉ' ને સ્થાને 'ઓ' વાળું (૧ અંગ)

ખુલ - ખોલ

(૫) 'આટ', 'ઊટ', 'હટ' કે 'ઓટ' ને સ્થાને 'આડ', 'ઓડ', 'ઓડ' કે 'ઓડ' વાળા (૭ અંગ)

આટ → આડ રાટ - રાડ

હટ → ઓડ ફિટ - ફેડ

ઉટ → ઓડ છુટ - છોડ, છુટ - તોડ કુટ - ફેડ, વહુટ - વહોડ

ઓટ → ઓડ ચોટ - ચોડ

(૬) 'ઈ' ને સ્થાને 'આ' તથા અત્ય 'આ' ના લોપવાળું (૧ અંગ)

ટિંગા - ટાંગ

૨. વર્ણાદેશ તેમ જ પરપ્રત્યયવાળાં અંગો

આ પ્રકારના અવ' ને 'આડ' પ પ્રત્યય છે જુદાજુદા વર્ણાદેશ પ્રમાણે 'અવ' પ્રત્યયવાળા અંગોના બે વર્ગ છે

(૧) સાદા અંગના 'અ' ને સ્થાને 'એ' વાળા

(૨) સાદા અંગના 'અ' ને સ્થાને 'આ' વાળા

(૧) 'અ' ને સ્થાને 'એ', તથા 'અન' પરપ્રત્યયવાળા (૧૧ અંગો) :

ખડ-ખેડવ ખર-ખેરવ ભગ-ભેળવ ખસ-ખેસવ

હર-હેરવ મળ-મેળવ

ફર-ફેરવ સળ-સેળવ

મર-મેરવ હળ-હેળવ

ભરા-ભેરવ

'ભરા'ના પ્રેરકમાં અત્ય 'આ' નો લોપ થયો છે

(૨) 'અ' ને સ્થાને 'આ', તથા 'અન' પરપ્રત્યયવાળું (૧ અંગ) :

કર-કારવ ('કરવુ-કારવુ' વગેરેમાં)

'સડ'-સોડવ' વ્યાપક નથી આ જ પ્રકાર નીચે જુદા જ વર્ગમાં મુકાય તેવા અ' ના 'ઓ' વર્ણાદેશવાળા નીચેના પાંચ અંગો સૌરાષ્ટ્રની કેટલીક બોલીઓ પૂરતા મર્યાદિત છે

ચડ-ચોડન, દડ-દોડન રડ-રોડન, સડ-સોડવ, ખર-ખોગવ

‘ધસડ’ ને ‘ધસેડ’ બને ‘ધસરડ’ના પ્રાદેશિક બેદો છે એવું જ ‘ઉતડ’-‘ઉતેડ’ વગેરેનું છે

૩ ક્રેવળ પરપ્રત્યયવાળા અગો

જુદા જુદા પરપ્રત્યયો અનુસાર આ પ્રકારના અગોના સાત વર્ગ છે
પ્રત્યયો ‘આવ’, ‘અવ’, ‘રાવ’-‘ડાવ’, ‘આડ’, ‘વાડ’, ‘બાગ’ ને ‘એડ’

(૧) ‘આવ’ વાળા

‘આવ’ એ સૌથી વધુ પ્રેરક અગોમા રહેતો અને ઉત્પાદક પરપ્રત્યય છે છતાં પ્રકારોની નીચે જે નોંધ્યા છે, તે સિવાયના બધા સાદા અગોના પ્રેરક રૂપમા ‘આવ’ છે આખાગત સાદા અગોના પ્રેરકમા ‘આ + આ = આ’ એ સંધિનિયમ પ્રવર્તે છે

‘આવ’ના ઉદાહરણ

સાદું અગ વ્યજનાત

અડ - અડાવ

ઉથલ - ઉથલાવ

ઝાંક - ઝાંકાવ

(= ‘અડુવા’ અને એ જ પ્રમાણે અન્ય)

હડ - હડાવ

આથડ - આથડાવ

ભાગ - ભાગાવ

ઝાંક - ઝાંકાવ

ખખડ - ખખડાવ

વાંચ - વાંચાવ

આપ - અપાવ

પાથર - પાથરાવ

મોજ - મોજાવ

ચડ - ચડાવ

ભોગવ - ભોગવાવ

છાંટ - છાંટાવ

રાખ - રખાવ

વખાણુ - વખાણાવ

મોડ - મોડાવ

જિત - જિતાવ

કોત - કોતાવ

પુર - પુરાવ

વોદ - વોદાવ

મોલ - મોલાવ

બાધ - બાધાવ

ચોપ - ચોપાવ

હોંક - હોંકાવ

ઝાંખ - ઝાંખાવ

સોપડ - મંપડાવ, વગેરે

સાદું અગ રચનાત અફળા - અફળાવ, અરવા - અરવાવ, કર્મા - કર્માવ.
ગમરા - ગમરાવ, ભરમા - ભરમાવ, લલચા - લલચાવ, શરમા - શરમાવ, સપડા - સપડાવ.

ધો - ધોવરાવ

રો - રોવરાવ

(ખ) કહે - મહેવરાવ, વહે - વહેવરાવ, સહે - સહેવરાવ

(ગ) દોહ - દોવરાવ, લોહ - લોવગન, નજ્દો - નવગવ

(ઘ) વકારાન્ત સાદા અગ્રોવાળા (ફ અગ્રો) .

ચાવ - ચવરાવ, ધાવ - ધવરાવ, ફાવ - ફવરાવ, લાવ - લવરાવ,

વાન - વવગન, સિન - સિવરાવ

(ડ) શિખ - શિખડાવ, આમા 'રાવ' વિકલ્પ નથી.

આ વર્ગના સાદા અગ્રોમાથી જે સક્રમક છે, તેમા કવચિત્ વિકલ્પે 'ડાવગન'/'
 'રાવડાવ' પ્રત્યય હોય છે : ખા - ખવડાવરાવ, પિ - પિવડાવગવ, નહા -
 નવડાવગવ, સુ - સુવડાવરાવ, વગેરે.

(૪) 'આડ' વાળા :

અજનાત અગ્રો :

ટક - ટકાડ

આખ - અખાડ

ઉગ - ઉગાડ

ઘટક - ઘટકાડ

દેખ - દેખાડ

જગ - જગાડ

પોગ - પોગાડ

ભાગ - ભાગાડ

લાગ - લાગાડ

વળમ - વળગાડ

વાગ - વગાડ

ઉધ - ઉધાડ

પહોચ - પહોચાડ

ખુટ - ખુટાડ

મુંધ - મુંધાડ

બાઝ - બાઝાડ

ઘટ - ઘટાડ

સુઝ - સુઝાડ

ચાટ - ચટાડ

ચોટ - ચોટાડ

ઉઠ-ઉઠાડ

અડ-અડાડ

ઓટ-ઓટાડ

ખૂંત-ખૂંતાડ

ઉડ-ઉડાડ

પોડ-પોડાડ

ગિત-ગિતાડ

વદ-વદાડ

ચિંધ-ચિંધાડ

ગમ-ગમાડ

જિવ-જિવાડ

જમ-જમાડ

ધુસ-ધુસાડ

ખામ-ખમાડ

નાસ-નસાડ

લામ-લામાડ

પેસ-પેસાડ

રમ-રમાડ

ઝેસ-ઝેસાડ

‘ઉલ’-‘ઉલાડ’, ‘માધ’-‘બધાડ’, ‘શિખ’-‘શિખાડ’ જેવાં કેટલાક આછાં વ્યાપક પદ્ય આ જ પ્રકારના છે. આ વર્ગ નીચે નોંધેલાં અંગોમાંથી કોઈ કોઈ અગના પ્રેરકમાં પ્રદેશબેદે ‘આડ’ ને બદલે ‘આવ’ છે. ઊદાહરણ પદ્યે માન્ય વપરાશનાં ‘આવ’ વાળાં (ને તેથી આ વર્ગ નીચે નહીં નોંધેલાં) કોઈ કોઈ પ્રેરક અંગોમાં પ્રદેશબેદે ‘આડ’ છે.

પ્રદેશબેદે એકાક્ષરી સ્વરાન્ત અંગોના ‘આડ’ વાળાં પ્રયોજક અંગો મળે છે. ‘આડ’ પહેલાં તેમનું વકારાત રૂપ હોય છે : ખા-ખવાડ, ગા-ગવાડ, મા-મવાડ, પિ-પિવાડ, સુ-સુવાડ

સ્વરાત અંગો (૩ અંગ) :

ટિંગા-ટિંગાડ, જુસા-જુસાડ મંતા-મંતાડ

(૫) ‘વાડ’ વાળાં (૨ અંગો) :

જુલ-જુલવાડ શિખ-શિખવાડ

(૬) ‘આર’ વાળાં (૩ અંગો) :

વધ-વધાર, પેસ-પેસાર, ઝેસ-ઝેસાર

ઉપર ‘આડ’ નીચે નોંધેલાં એકાક્ષરી સ્વરાન્ત અંગોનાં પ્રાદેશિક પ્રેરક રૂપોમાં કયાક ‘આડ’ને બદલે ‘આર’ હોય છે. જેમ કે સુ-સુવાર.

(૭) ‘એડ’ વાળું (૧ અંગ)

ખસ-ખસેડ

ઉપરના પ્રકારોમાંથી ‘વાડ’ લેતાં અંગો અકર્મક છે. ‘આવ’, ‘રાવ’-‘ડાવ’ ને ‘આડ’ લેતાં અંગો સકર્મક અથવા અકર્મક છે. બાકીના પ્રત્યયો લેતાં અંગો ‘ચર’, ‘પિ’, ‘ચોંટ’, ‘મળ’, ‘કર’ ‘શિખ’ના અપવાદે બધાં જ અકર્મક છે.

દ્વિતીય પ્રેરક અંગો

કેટલાંક અકર્મક સાદાં અંગોનાં પ્રેરક ઉપરથી દ્વિતીય પ્રેરક બને છે. પરપ્રત્યય અનુસાર તેના બે પ્રકાર છે.

૧. ‘આવ’ / ‘આડ’ પરપ્રત્યયવાળાં

૨. 'રાવ' / 'ડાવ' પ્રત્યયવાળાં

'આવ' તથા 'રાવ' / 'ડાવ' પ્રત્યયવાળા પ્રથમ પ્રેરક પછી 'રાવ' / 'ડાવ' હોય છે, અન્યત્ર આવ'.

૧. 'આવ' / 'આડ' પ્રત્યયવાળા :

પાડ-પડાવ, ડાર-ડરાવ, ઉખેળ-ઉખેળાવ, ખોલ-ખોનાવ, ફાડ-ફડાવ ચોડ-ચોડાવ, ફેરવ-ફેરવાવ, ઉઘાડ-ઉઘડાવ, વધાર-વધારાવ, ઓગાળ-ઓગાળાવ, ખમેડ-ખમેડાવ, વગેરે. ટાગ-ટગાવ, ટગાડ

આમા 'વધાગવ' ને 'ઓગાળાવ' એ ઉપર આપેના ત્રીજા સંધિનિયમના અપવાદ છે. કવચિત્ત 'આવ' ને બદલે 'આવરાવ' હોય છે : પાડ-પડાવરાવ, ખમેડ-ખમેડાવરાવ, ખોલ-ખોનાવરાવ, ફાડ-ફડાવરાવ, વગેરે

૨. 'ગવ' / 'ડાવ' પ્રત્યયવાળા

પ્રથમ પ્રેરકમાના 'ગવ' પછી 'ડાવ' હોય છે, ને 'ડાવ' પછી 'ગવ'.

ઉઠાવ-ઉઠાવડાવ; બનાવ-બનાવડાવ, બોલાવ-બોલાવડાવ, ચલાવ-ચલાવડાવ, શિખડાવ-શિખડાવડાવ; ધવડાવ-ધવડાવડાવ, નવડાવ-નવડાવડાવ; સુવડાવ-સુવડાવડાવ, વગેરે.

પ્રેરક અગોના અહીં જ કહેલા પૃથક્ક-લુ અને વ્યવસ્થા કેઈ કેઈ મુદ્દા અગે દેખીના જ વધુ વિચારણા માગી સે તેમ છે.

કેટલાક ગુજરાતી પ્રત્યયો વિશે

૧. મળધક જૂનકૃદતનો પ્રત્યય

૧ વૈદિક ભાષામાં મળધક જૂનકૃદતના પ્રત્યયો .

‘-તુત’ મળતા -તી, -તા, -ત્વાય; -ય (- યા), -ત્ય (-ત્યા).

વ્યાકરણકારોએ વધારાના આપેલા : -ત્વાનમ્, -ત્વીનમ્

મઠકૃતમાં -ત્વા (સાદા અંગ માટે), -ય (સોપસંગે અંગ માટે)

પણ લોકભાષામાં કેટલાક વૈદિક પ્રત્યયો પણ પ્રચારમાં

૨ પ્રાકૃતમાં સળધક જૂ કૃ ના પ્રત્યયોની વિપુલતા. મુખ્યત્વે .

‘-ત્વ’ ના વર્ગના . -તા, -તાણ (-તાણ), -તૂણ (-તૂણ),
-ઝીણ (-ઝીણ); -ચ્યા, -ચ્યાણ (-ચ્યાણ),
-તિ, -ધિ, -અધિ, -એધિ, -એધિપ, -એધિપણ

‘-ય’ ના વર્ગના . -ય, -અ, -ઘય, -ઘયાણ (-ઘયાણ), -યાણ
(-માણ), -ઈ (-ઈ)

૩ આમાં ‘ત્વ’ નો અતુર્વિધ વિકાસ થયાનું જણાય છે : ‘ચ્ય’ (તાલબ્યલાવ),
‘તુ’ (સપ્રસારણ), ‘ત’ કે ‘પ’ (સારૂપ્ય) આમાં ‘તુ’ દાક્ષિણ્ય
બોલીઓની ‘ત’ પૌરાણ્યની, ‘પ’ પાશ્વત્યની લાક્ષણિકતા હોય, જ્યારે
‘ચ્ય’ તો માત્ર અચારનવાર પ્રયોજાયો છે

‘-ચ્યા’ ‘-ચ્યાણ’ (-ચ્યાણ) ના મૂળમાં, ‘-ત્વા’, ‘ત્વાન’ હોવાનું
ધણા માને છે, પણ શ્વાતર્કશીલ્તને, ‘ત્વ’ > ‘-ચ્ય-’ (કે ‘-ત્વ-’ >
‘-ચ-’, ‘-હ-’ > ‘જ્ઞ-’, ‘-ધ્-’ > ‘જ્ઞ-’) એ પરિવર્તન નિરાધાર લાગે
છે^૧ પ્રા. તચ્ચ (તત્ત), પિચ્ચી (પૃથ્વી), ચચ્ચર (ચત્વર), ઝૂર (‘ધૂર’

૧. ગુણો શ્વાતર્કશીલ્ત એલ એ—નોટ્સ ઓન સમ મિડલ ઇન્ડો-એરિયન વર્ડ્સ
ઇન -ઇન્ડ (જર્મલ ઓવ દિ અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી ૭૭, ૧૯૫૭, પૃ ૨૦૩-૨૦૬

—સમ ફોર્મ એ વ દિ એન્સોલ્યુટિવ ઇન મિડલ ઇન્ડો-એરિયન (જર્મલ ઓવ દિ
અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ૭૭, ૧૯૫૬, પૃ. ૧૧૧-૧૧૪)

‘-એપિણ્’ થયા. અસાધાગણ ધમાગે સહીને તેમાંથી ‘-એવિ’, ‘-ઇવિ’, ટ્વચ્છિત્રિ
નિશેષ પગિતર્તનથી ‘-અવિ’ તથા ‘-એષિણ્’ સધાયા. અપભ્રંશમાં ‘-એવિ’,
‘-ઇવિ’નો પ્રચાર સર્વાધિક છે. અપભ્રંશ-પ્રમાણિત પાઠ્યમાં પણ ‘પદમમરિય’,
‘ધૂતપિયાન’, ‘લીલાવર્ધ’ (ગેઠેમા) તે કવચિત્ દેખાય છે. ‘-એપિય’, ‘-એપિણ્’
વિગ્ન અને પાછળથી લુપ્તપ્રાય

૭. અપભ્રંશમાં કાર્ત્તિક પાછળના સમયથી ‘-ઇ’ પણ અચ્ચલિત થાય છે, અને ક્રમશઃ
તેનો તથા ‘-ઇય’, ‘-ઇઝ’નો પ્રચાર વિસ્તરતો જાય છે. ‘-ઇ’, ‘-ઇય’
પાણિનીય સંસ્કૃતમાં સોપમર્ગ અગુને (વીઠકાચ્યોના સંસ્કૃતમાં નિરુપસર્ગને
પણ) લાગતા ‘-ય’માંથી નિરુપે કે ‘સપ્રનાગ્ય’થી સધાયા છે. ‘નમ્ય’ પરથી
‘નમિ’ કે ‘નમિય’. ‘-ઇઉ’ પ્રસય છેતર્યના ‘-ઇડમ્’નું પરિણામ છે. હિંદીમાં
‘ઇ’વાળું રૂપ અને ગુજરાતીમાં ‘-ઇડ’ ઉપનગી ‘ઇય’ (પાછળથી જોડણી ‘ઇય’)
દ્વારા આવેલું ‘ઈ’વાળું રૂપ વ્યાપક બન્યું છે.

૮. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી જોઈને પદ્યરચનાઓની ભાષામાં (નિર્ગેરે તો
જદ પ્રાસ ઇલાદિ કારણે) ‘એવિ’, ‘ઇવિ’ અનારનવાગ વપરાતો દલો છે. જેમ કે

ભરતેશ્વ બાહુબલિમેર (૧૧૬૫-૭૦): નમેવિ ધરેવિ ૧; દેવિ, ટ્વેવિ ૨; ઠરેવિ,
મેવેવિ ૬, સંભાનેવિ ૧૩; સુણેવિ ૧૮; ગોડિવિ ૩૦; દેવેવિણ્ ૩૨; ધરેવિ
૩૭; હસેવિ, દેવિ ૩૮; લાગેવિ ૪૦; મરેવિણ્ ૪૫; જાણેવિ ૪૬;

ભાગેશ્વર બાહુબલિ ગાસ (૧૧૮૫): પણ્નેવિ, સમરેવિ નમવિ ૧, પેખવિ ૬૮;
જ્યેષ્ઠપાગસ (આ. ૧૨૦૦): ધનિણ્ ૪, ચિતિવિ ૭, લણેવિણ્ ૨૮, ચિતિવિ ૪૨,
ચડિવિ ૪૯, જાનવિ ૪૯;

રૂપંતગિરિરાસ (૧૨૩૧): પણ્નેવિ, સુગેરવિ ૧-૧, ભારિવિ ૩-૨, ઉકેવિણ્
૩-૩ મિલ્હેવિ ૩-૫; ચડેવિ ૪-૧),

ગયસુકુમાલરાસ (આ. ૧૨૪૪): પણ્નેવિણ્ ૧, જાનવિ ૧૪, પણ્નેવિ ૨૪,
સુમગિવિ ૨૬;

આજૂગાસ (આ. ૧૨૫૦): પણ્નેવિણ્ ૧, નગિવે ૧૦, જાનવિ ૨૦.

તેજ પ્રભાણે ૧૩મી ને ૧૪મી શતાબ્દીની અન્ય કૃતિઓમાં.

૫ દરમી શતાબ્દીમાં ‘ભરતેશ્વગકવર્નાશ્રમ’માં (૧૬૬૧ ૧, પેખવિ ૧૩)

સત્તરમી શતાબ્દીમાં ‘ધર્મમૂર્તિગુરુશ્રાવ’માં (૧૬૬૧ ૨) વગેરે

૨. કર્તૃવાચક પ્રત્યય ‘-નાર’

‘રનાર’, ‘તારણુદાર’ વગેરેમાંનો ‘નાર’, ‘ણુદાર’ એ અશ મં. ‘-કાર-’ માંથી નિષ્પન્ન થયો છે. અપભ્રંશમાં ‘-ગાર-’ કે ‘-ગાર્ય-’ (મ ‘-કર-’, ‘-કારક-’), ‘-આર’ અથવા ‘-યાર-’ ને ‘-આર્ય-’ (મ ‘-કાર’, ‘-કારક-’) તેમ જ ‘-ગાર-’ (મ ‘-કર-’) એ કર્તૃવાચક પ્રત્યયો પ્રચારમાં હતા, અને ક્રિયાનાયક તેમ જ ઇતર નામોને તે લગાડનામાં આવતા ‘પુન્ય-યારણ’ (‘પૂજકારક-ક’), (મહાપુગણ, ૧૬-૫-૧૧), ‘વાણિજ્યારણ’ (‘વાણિજ્યકારક’), (મહાપુગણ, ૧૮-૬-૧) ‘ખયગારણ’ (‘ક્ષયકારક’), પેસણુદારી’ (‘પ્રેષણુ-કારિકા’=‘દાસી’), (પદ્મચરિત્ર, સુચિ) હેમચંદ્રમાં ‘વિચ્છેદહરુ’ (‘વિક્ષેપ-કર’=‘વિભેદ પકાવનાર’) તથા ‘વચ્ચયર’ (=‘વચ્ચકા’), ‘દીવયર’^૨ (=‘દીપકમ’), ‘મંજીવયર’ (=સજીવકમ’) વગેરે

અપભ્રંશના એ કર્તૃવાચક નામોનો અક્ષરશ અર્થ કરવામાં આવે તો ‘ખયગારણ’=‘ક્ષયનો કરનાર’, ‘વિચ્છેદહરુ’=‘વિરહનો કરનાર’, ‘વચ્ચયર’=‘વચ્ચનાનો કરનાર’ એવા અર્થ થશે, કેમ કે એ નામો, ક્રિયાનાયક નામ + કર્તૃવાચક પ્રત્યય, એ મે અશના સમાસ દ્વારા બન્યા છે પણ સમાસ ન કર્વે હોય તો ક્રિયાવાચક નામને પછીનો પ્રત્યય લગાડી પછી કર્તૃવાચક ‘-કા’, ‘-ગાર’ લગાડનાથી પણ એ જ હેતુ સરશે

એ રીતે તારણુદ + આર = ‘તરણુદાર’ વગેરે અને પછી તો ‘દાર’ અશ સ્વનત્ર રીતે કર્તૃવાચક બની જતા સીધો તત્સમ પાનન’ કે અવતત્સમ ‘સરજન’ વગેરેને લગાડનામાં આવ્યો ને પાનનદાર’, ‘સરજનદાર વગેરે વપરાવા લાગ્યા આમ ‘નદાર’ (‘ણુદાર’) અનવાળા કર્તૃવાચક નામોમાં રહેલો ‘હ’કાર પ્રક્ષિપ્ત નથી, પણ અપભ્રંશ પછીનો પ્રત્યય છે

પણ ‘-નદાર’ (‘ણુદાર’) એ કર્તૃવાચક પ્રત્યય અર્વાચીન ગુજરાતીમાં, બોલચાલની ભાષામાં જીવત નથી—ગમે તે આખ્યાતમાંથી ‘-નદાર’ (‘-ણુદાર’) અતવાળા કર્તૃવાચકો સિદ્ધ કરી શકતા નથી માત્ર કા યલાપામાં અને ચાતુ વપગરાના તો ‘પાલનદાર’ ‘તારણુદાર’, ‘સરજનદાર’ જેવા ચાર-છ શબ્દોમાં જ

૧ પ્રાકૃત બ્યકરણ ૩૯૬ (૧) તથા ૪ ૪૧૨

૨ આ બે શબ્દો સંદેશસક્રમાંથી છે અપ ના ‘-યર’ પ્રત્યય માટે બુદ્ધો મારો લેખ ‘અપભ્રંશ એજન્ટિવ્સ ઇન -યર-’, ‘ભારતીય વિદ્યા’ સપ્ટે. ૧૯૪૫ પા ૧૯૭.

તે મળે છે, છતાં પ્રત્યય તરીકે તો ‘-ના’ (‘-નારા’) છે, જે ગમે તે આખ્યાતને લવિધ્યાનાયક મૂલ્યે કે કર્તૃવાચક નામે મિદ્ધ તરવા માટે લગાડી શકાય છે ‘ગોનાનાર’, ‘ગમનારો’, ‘ઉચ્ચકનાર’ વગેરે આ ‘-ના’ પ્રત્યય અપ ‘-ણ્ણહાર’માંથી જ બિતરી આ થો છે ‘દોહણ્ણહાર’ પૃથ્વી ‘દોહ-દાર’ અને પછી ‘દોહનાર’, ‘દેનાર’ આમા પ્રા. અપ. ‘ણ્ણ’ યુજ્જ્ઞાતીમા જળવાઈ ન ગયેતા ‘ન’ બાળી ન્યય છે તે હકારથી સપ્રત્ત યર્ષ ‘-ન્હ’ બની પછી હમગ નુપ્પ થતા ‘ન’ રૂપે આવી ગયે છે પાચીન યુજ્જ્ઞાતીમા ‘દેણ્ણહાર’ ‘દેણ્ણહાર’ ‘દેણ્ણહાર’ ‘લેણ્ણહાર’ ‘પદ્ધહાર’ ‘જળણ્ણહાર’ જેવા રૂપો મળે છે ‘ણ્ણ’ > ‘ન્હ’ > ‘ન’ માટે સંખ્યાવો

‘દૃણ્ણ’ ‘દૃણ્ણ’ ‘કાન્હ’ ‘જહાન’, ‘કાન’

‘સહણ્ણ’ ‘સહણ્ણ’ ‘નાન્હો’, ‘નહાનો’, ‘નાનો’

એ જ ધોરણે ‘ગિનુ’=‘ઉણ્ણ-’, ‘પાનો’=‘પ્રસન-’, ‘તીનું’=‘તીક્ષ્ણ-’ વગેરે આમ હકારના સંયોગે ગયેયો પ્રા. ‘ણ્ણ’ યુજ્જ્ઞાતીમા ‘ન’ રૂપે મળનાનો નિયમ બાધી શકાય તેનું અનુસરીને ‘દોહનાર’ વગેરેમાં નકાર છે. ‘તારણ્ણહાર’ વગેરેનો હકાર હ્રસ્વ થયા પછી ‘તારનાર’ વગેરે નથી થતા, પણ ‘તારણ્ણહાર’નો ‘તારણ્ણહાર’ ‘તારન્હાર’ એમ ધ્વનિવિકાસ થયા પછી હકાર લોપ થતા ‘તારનાર’ (વિગ્તારિત ‘તારનારો’) મિદ્ધ થાય છે

આની વ્યાપક ચર્ચા મરાઈ ‘કગણ્ણાર’, અવધી ‘પાવનિહારા’ વગેરેને લક્ષમાં લઈને કરવી જોઈએ

૩. ઉત્તરનાલીન મધ્યમ ભારતીય-આર્ય પ્રત્યય ‘આણ્ણ’

વચગાળા ની તથા પાછળના સમયની મધ્યમ ભારતીય આર્યમાં અનેક સ્વામિત્વ-વાચક અનુગો અને પ્રત્યયો પ્રચારમાં હતા એમાંથી ‘દેર’, ‘તણ્ણ’, ‘આર’ અને ‘ચ્ચ’ પાકૃત વ્યાકરણકારોએ છૂટક-નૂટક નોધ્યા છે^૧ પણ ‘આણ્ણ’ પ્રત્યય અચાર સુની સાવ ધ્યાન બહાર રહી ગયો છે એમ

૧ હેમચંદ્ર સિંહહેમ ૮, ૨, ૧૪૭-૮, ૧, ૨૪૬, ૨, ૯૯, ૪૨૨ (૨૦), ૪ ૪૩૪; ૨, ૧૪૧ પીરોવ, અગાધિક દેર પ્રાકૃત રૂપાન રૂપારણક, ૧૯૦૦, ૬ ૧૭૬ તથા. દિસ્ટોરિકલ ગ્રામર એવ અપ્પણસ પૂના, ૧૯૪૮, ૬૬ ૧૦૩-૪ સુકુમાર સેન દિસ્ટોરિકલ સિન્ટેક્સ ઓવ મિલ્લ ઇન્ડો-એરિયન, ૬ ૧૦૩ ૧૨ એ, ઇન્ડિયન લિંગ્વિસ્ટિક્સ, ૧૩ (૧૯૫૩), અક ૩-૪, ૭૫-૬, ૯૫૬

હદીએ તો ચાલે. 'તુજ્જાણઅ-' કે 'તુજ્જાણ્ય-' (=નારું) એ અંગ ઇ. સ. ૭૭૮-૯ માં રચાયેલા પ્રાકૃત ચંપૂગ્રંથ કુવલયમાલામાં એક સ્થળે આવતા 'તુજ્જાણુકિ' શબ્દમાં રહેતું છે, અને એનું પૃથક્કરણ કરતાં 'તુજ્જ' (=ખીળ પુરુષ સર્વનામનું) પછી એક વચનનું રૂપ) અને '-ણ્ય-' (કે '-ણ્ય-')^૨ અથવા 'અણ્ય-' (કે '-અણ્ય-')^૩ એમ બે અંશો તારેલી શકાય છે. પણ કુવલયમાલાના એ લાગની લાપા અપભ્રંશરંગી હોવા ઉપરાંત તેમાં સારી એવી અરપષ્ટતા છે, અને હજી હમણાં સુધી તો તેનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંપાદિત પાઠ પણ ઉપલબ્ધ ન હતો.^૪ પણ આવા મંદિગ્ધ ને એકમાત્ર પ્રયોગને આધારે રવામિત્વવાચક '-ણ્ય' (કે '-ણ્ય-') અથવા 'અણ્ય-' (કે '-અણ્ય-') પ્રસાર માની લેવો એ ધણું વધારે પડતું ગણાય.

પણ પુષ્પદંતે ઈ. મ. ૯૫૭-૬૫માં રચેલા અપભ્રંશ મહાકાવ્ય મહાપુરાણમાંની નીચેની પંક્તિઓ (૮૮, ૨૪, ૫) આ મંદગ્ધમા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે :

‘ખદ્ધં જોહિં પિસિહિ મોરાણુકિં, તોહિં ચુ જિયતિ વયણુ મોગણુકિં’.

આમાંથી પહેલા ‘મોરાણુકિં’ ઉપર ‘એ’ મંદુક હસ્તપ્રતમાં (આદસડોઈ) દિપ્પણ છે: ‘મયૂરસમન્ધિન’, અને ‘મિ’ પ્રતમાં છે: ‘મયૂરસ્ય’. એટલે કે ‘મોરનું’. ખીળ ‘મોરાણુકિં’ ઉપરનું દિપ્પણ છે : ‘મમ સમન્ધિ’ (એ), ‘મદીયમ્’ (સિ). એટલે કે ‘મારું’. આને આધારે આદસડોઈ ઉપરથી પંક્તિઓનો ‘જેમણે મયૂરમાંસ ખાધું, તેમણે મારું’ વચન ન પાળ્યું એવો અર્થ ક્યો છે. છતાં ચે તેમને ‘મારું’ એવા અર્થમાં ‘મોરાણુકિં’ શબ્દ વિવક્ષણુ લાગ્યો. એટલે દિપ્પણમાં તેમણે એવા અર્થનું કહ્યું છે કે “અહીં ‘મોગણુકિ’નો અર્થ ‘મદીય’ હોય કે કેમ એ હું કદી શકતો નથી; એવો શબ્દ માન અજાણ્યો છે.” આ ‘મોગણુકિ’ (‘મોગ’ = ‘મારું’ માથી માધિત) શબ્દની ‘તુજ્જાણુકિ’ માં લુપ્તતા કરતાં રવામિત્વવાચક ‘-આણ્યઅ-’

૨ આ માર્કટર, ગિવનિગ્મ કોમ ૬ કુવલયમાલા-કથા; ભુવેદિન એવ ૬ રકુલ એવ એરિએન્ટલ એન્ડ અફ્રિકન સ્ટીડીઝ. ૧૩. (૧૮૫૦), ૪૧૧; મૂળ સૂચન લાલચંદ્ર માધીનું —અપભ્રંશશાસ્ત્રી, વડોદરા ૧૯૨૭, પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૦૮.

૩ રવાર્સિસિદ્ધ, ‘૬ પર્લેસિય એન્ડેન્સિયન્સ એવ લેટ પ્રાકૃત’, જર્નલ એવ ૬ સેવન એસિયાટિક સોસાયટી, ૧૯૫૪, ૧૩૪

૪ પ્રમુખ અંગ આગળ ઉપર દાખ્યો છે.

૫ આદસડોઈ, દર્શનરાપુગણ. દામ્યુર્, ૧૮૧૬; પી. એવ. વેરના સરગરજ (મુબઈ, ૧૯૩૭-૪૧) પ્રમાણે ૮, ૨૪, ૬

(‘આણ્ય’) જેવો પ્રત્યય નવીક વાની મંલાનના વધી જાય છે અને ‘ગોગણ્ય-’ = ‘ગોરનું’ એ પ્રયોગથી એને નવું સમર્થન મળે છે. અપભ્રંશ પ્રદોષો અહીંની આધારી નજરે ચડેતા કેટલાક અમદિગ્ધ પ્રયોગોને આધારે હવે એ પ્રત્યય નિશ્ચિતપણે ગ્રહીકાર્ય છે તેમ છે ઉપર નિર્દિષ્ટ કર્યા તે તેમજ ધરતર પ્રયોગો તેમના મદદ સાથે નીચે આપુ છું.

૧. તુજાણુઉં (૧) (પ્રત્યક્ષ ૩૫, એક વ, નપું) = ‘તારું’ (૭૭૮-૯)

‘તુજાણુઉં વડું ચલિતઉં’^૧ (ઉદ્યોતનૃત કુવલયમાલા, ૧૩૧૮) આ જ પ્રમાણે ‘ગોરાણુઉં’ (૭) અને ‘અઢાણુઉં’ (૧૦) માં ‘-આણ્ય-’ (‘-આણ્ય’), સવનામની મળધનિભૂતિના અગ તરીકે વપરાયેલા રૂપને લાગ્યો છે.

૨. મુગીવાણુઉં (પ્રત્યક્ષ ૩૫, એક વ, નપું) = ‘મુગીવન’
(નવમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ)

૩. દહવયણુઉં (પ્રત્યક્ષ ૩૫, એક વ, નપું) = ‘દશવદનનું’-‘રાવણનું’
(નવમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ)

‘સીએ સીએ દરે વદનાણુઉં
વહુ લોહાવિડ મુગીવાણુઉં
લઈ દાપણુ જોવહિ અપાણુઉં
મુકું પરિચુરહિ દહવયણુઉં’ (ગરબ જૂઠા પદમચરિય ૭
૧૭, ૧, ૧-૭)

અર્થ ‘સીતા! સીતા! વધાવણા કર, મુગીવની સેનાની પીછેહઠક થઈ છે દર્પણ લે અને પડને નિહાળ, રાવણના મુખ પર પ્રળપ ચુખન દે’

અહીં ‘મુગીવ-’ અને ‘દહવયણુ-’ને ‘આણ્ય’ (‘-આણ્ય’) પ્રત્યય લાગ્યો છે.

૧ આ ને ઉપાધ્યે સપદિત, જાગ ૧ સિધી જૈન ગ્રંથમાલા, ૧૯૫૮ કુવલયમાલામાં ને રચણે ઉપર દાર્દરી પાત્ર આવે છે, ત્યાં આ જ પાઠ થતો મરજિયો છે સપાદકે ટૂંક લખે છે એ પછી તરીકાર્થ છે આ કારણે સજ્ઞ સંદિગ્ધ ગણાય
અર્થ ‘તારું ચિત્ર વાકું (તનું)’

૭ રવસપાદિત સિધી જૈન ગ્રંથમાલા, ૧૯૫૧

૪ છામાણું (પ્રત્યક્ષ રૂપ, એક વ., નપુ) = 'નામનું', 'નામનાણું' (૬૫૭-૬૫)

'તણાગોગણુ નિ છામાણું' (પુનઃનકૃત મહાપુરાણ, ૧૨, ૩૧, ૬)

અર્થ : 'ત-ન ગોગાગ નામનું પણું (કર્મ)'.

મહાપુરાણની કેટલીક હનપ્રતોમાં આ 'છામાણું'ને રથાને 'છિમાણું' એવું પાઠાતર છે પણ 'મહાણું' સાથે 'છામાણું'નો જ પ્રામગેય હોનાથી તે જ સ્વીકાર્ય છે.

૫. સરાણી (પ્રત્યક્ષ રૂપ, એક વ., સ્ત્રી.) = 'રમરની', 'કામદેવની' (૬૫૭-૬૫).

'સુરુમ્મુક સેનિધ-વિક્ષિ નિસિક્ષા

પડતી મરાણી સરાણિ-ન દિક્ષા'

(મહાપુરાણ, ૪૨, ૧૧, ૨)

અર્થ 'દેવેએ કરેલી ઉત્તમ કૂનોની જટિ મારની બાણુસલિ જેમ પડતી હોડી.' મહાપુરાણ પરના ટિપ્પણમાં 'સરાણી મગનિબ નો અર્થ' 'રમરસ્ય બાણુ-પ કિતરિન' કરેલો છે.

અહીં 'સર-'ને '-આણી' (સ્ત્રી) પ્રત્યય લાગ્યો છે.

૬. મોરણું (પ્રત્યક્ષ રૂપ, એક વ., નપુ) = 'મોર તણું', 'મોરતું.' (૬૫૭-૬૫)

૭. મોરણું (પ્રત્યક્ષ રૂપ, એક વ., નપુ) 'મુઝ મરું', 'મારું' (૬૫૭-૬૫)

૬-૭. આ બંને પ્રયોગવાળી મહાપુરાણની પ કિતઓ શરઆતમાં ટાકી છે.

અહીં '-આણુય-' પ્રત્યય મળ્યા 'મોર-' અને સ્વામિત્વનાયક વિશેષણ 'મોર-'ને લાગ્યો છે માત્રા ઉ હરણુ માથે 'ગુરુઆણું' (૧) અને 'અમહાણું' (૧૦) સંભાવી શકાય.

૮. કુસુમાણિય (પ્રત્યક્ષ રૂપ, એક વ., સ્ત્રી) = 'કુસુમની' (૧૦૦૦ લગલગ)

'જપ વાસ સગ ગોરાનિયા, કુસુમાણિય બધધ માસિયા

તા કિ સહાન ધિય-ગ ધિયા, કુસુમેલિ હોષ સુગંધિયા'

(નંદિનાદવકૃત ગાયાનક્ષત્ર, ગા ૬૭)

૮ ૬ ૬ વેનલકર સારહિન એનહન એવ ૬ જા કારકર ને રિઅનન રિસર્થ મનિરદયુદ,
૧૯૨૬ ૧૯૩૧, ૧૯૩૩ નંદિનાદે આ પવ કગાદ છદના ઉદાહરણ તરીકે દાખ્ય છે,
પણ પ્રાસંગિકતા તે પદર માત્રાનો પારખ્ય છે; હાવાનું સૂચવે છે

અર્થ : 'ગોનાળણુ સો વરસ મુધી કૂલની માળા પહેરે તો પણ શુ તેની રવલાવમહન ઘીની ગધ કૂનો વડે મુગધ બને ખરી ?'

અહીં 'આણુ'નું સ્વીયિંગ '-આણુય' 'કુમ્ભ'ને લાગ્યું છે

૯ લુક્કાણુડિ (પ્રત્યક્ષ રૂપ, એક વ૦, નપું.) = 'લોખનુ', 'લૌકિક.'

(૧૨ મી શતાબ્દીનો પૂર્વાર્ધ)

'લા। જિનાગમુ સહુ રકખાણુડે

ત પિ નિયારમિ જ લુક્કાણુડે'

(જિનદત્તચન્દ્રિત ઉપદેશરસાધનરાસૈ, કડી ૧૭)

અર્થ : ' (કુચુર) કહેતો હોય છે "સમગ્ર જિનાગમની હું વ્યાખ્યા કરી શકુ છું, તેમ જ લૌકિક (શાસ્ત્રો) છે તેની પણ વિચારણા કરી શકુ છું"'

અહીં 'લુક્કાણુડે'નો અર્થ દીકાકાર જિનપાત્રે (આ ૧૨૩૬) 'લૌકિક શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણાદિક શાસ્ત્રમ્' એવો કર્યો છે. એટલે 'લુક્કાણુડે'નું 'લુક્કા' (< સ. 'લોક-') + -આણુડે' એમ પૃથક્કન્ય થયે

૧૦. અમ્હાણુડિ (પ્રત્યક્ષ રૂપ એક વ૦, પુ.) = 'અમ તણો', 'અમારો

(મંભનતઃ આ. ૧૩ મી શતાબ્દી)

'વેસુ અમ્હાણુડિ ના જડિ દેખાઇ' (ધારનો શિવાલેખ, ૧૦ કડી ૨૬)

અર્થ : 'જો અમારો વેશ તે ન જુઓ'

અહીં સાર્વનામિક મગધનિલક્ષિતાના રૂપ 'અમ્હ' ને 'આણુપ-' લાગ્યો છે, ૧૧

* લા બ ગાધી સપાદિત આપણ શામગ્યચેટી (૧૬૨૭) મા પ્રકાશિત

૧૦ રવસપાદિત, 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ગ્યુજિયમ સ્ટોન ઇન્સ્ક્રિપ્શન ફ્રોમ ધાર', ભારતીય વિજ, ૧૭ (૧૯૫૭) પૃ ૧૩૦-૪૬

૧૧ મેરુલંગટૂ પ્રબંધવિજ્ઞાનમણિ (જિનવિજ્ઞાન સપાદિત, રિંધી જૈન મથમાલા, (૧૮૨૩) મા બે સ્થળે (૧ 'અમ્મીનુત સહેસડક, નારય કન્દ કલિમ્મ' - પૃ ૮, ૩ 'હે નારદ, અમારો સંદેશો કુજને રહેજે', ૨. 'કાહુ વલિનહુ માવિડયઈ, અમ્મીજા ગડ હેકિ' પૃ ૮૫ 'અમારો ગટકેકે કા વેપાર મા-ગો ?') 'અમ્મીણુય-' (મારવાડી 'આમીણા') આવે છે તેનું મૂળ હુડ હોય

૧૧. નેઠરાણી (પ્રત્યક્ષ) ૩૫, એક વ૦, સી.) = 'નપુરની' 'નેવરની' (સંભવતઃ આ. ૧૩ મી શતાબ્દી)

'કુણિ નેઠરાણી કાન સુહાવધ' (ધારનો શિલાલેખ, કડી ૩૯).

અર્થ : 'ઝાંઝરનો પ્વનિ કાનને સુખદ લાગે છે'

અપભ્રંશ અને પછીના ગાળામાં 'કુણિ' (< મ. 'ધ્વનિ') સ્ત્રીલિંગ હતો. (સરખાવો ગુજરાતી 'ધૂન' < 'ધ્વનિ')

અહીં 'નેઠર-' ને '-આણી' (સ્ત્રી) લાગ્યો છે.

'-આણ્ય' ના પ્રયોગોની આ યાદીમાં અર્વાચીન ગુજરાતી 'માણા' ને 'પિરાણા' નો સમાવેશ પણ કરી શકાય. 'માણાગજ' માં 'માણા' છે. કેટલાંક ભક્તગીતોમાં ધ્રુવપદમાં રનેદાદરમૂલ્યક સંબોધન તરીકે 'માણા ગજ' વપરાયો છે. આમાં 'માણા' ૩૫ અગ 'મ-' (અપ૦ 'મહ') અને પ્રત્યય '-આણ' મળીને બન્યું છે તેજ પ્રમાણે 'પિગણા' એક મ'પ્રદાયનું નામ છે, તે 'પીર' અને '-આણા' મળીને સધાયો છે.

આ સર્વ સામગ્રીને આધારે '-આણ્ય-' ને વિશેષ અને સામાન્ય નામ પરથી ('દહવણ્ય-', 'સર-', 'સુગીવ-', 'કુમુમ-', 'ધ્યામ-', 'નેઠર-', 'મોર-', 'લુકક-') તથા અગ તરીકે વપરાયેલા સાર્વનામિક સંબંધવિભક્તિના ૩૫ કે સ્વામિત્વવાચક વિશેષણો પરથી ('અમહ' 'તુજા', 'જમહ', 'મોર-') નવા સ્વામિત્વવાચક વિશેષણો સાધનાર પ્રત્યય તરીકે સહેલાઈથી સ્વીકારી શકાય.

'-આણ્ય-' ના મૂળ અને સંબંધનો વિચાર કરતાં એટલું તો તગ્ન બતાવી શકાય કે તેને અર્વાચીન ગુજરાતી સ્વામિત્વવાચક અનુગ 'ન-' (સી. 'ની', 'પુ'. પ્રત્યક્ષ એક વ. 'નો', બહુ વ. 'ના', નપું પ્રત્યક્ષ એક વ. 'નું', બહુ વ. 'નાં', પરોક્ષ ૩૫ 'ના') સાથે^{૧૨} કે પછલાણાના કાલગ્રન્થ અનુગ 'તણ્ય-' (અપ. 'તણ્ય-') સાથે કશી લેસદેવા નથી '-આણ્ય-' નો અર્થ. ગુજ. 'ના' થયો માનનાર '-આ-' નો લોપ અને '-ણ્ય-' નો '-ન-' એ પરિવર્તનોનો કશો ખુવાસો નહીં આપી શકે. વળી '-આણ્ય' ગુજરાત, રજસ્થાન, સિંધ, પંજાબ વગેરે પ્રદેશનાં કેટલાક રચનાઓમાં વ્યવૃત્ત ઉપરિચિત છે. 'મેસાણા' ('જમહિપાનક'), 'પલિનાણા' ('પાદવિમાનક-'), 'કુતિયાણા', 'દનિયાણા',

‘પુતાના’,^{૧૩} ‘આદિગણ’, ‘ડિગવાના’ વગેરે તથા અમિનેખોમા મળતા ‘લાલનક’, ‘જિગ્ગાનક’ ‘મગનાનક’ વગેરે દ્વાદશજોમા નામાન્ન તરીકે આ ‘-આણ’ (-આન) જોઈ શકાય છે

પૂર્તિ પાલિ ‘ગિમ્હા’, ‘ગમ્હા’, ‘વેગિયાન’ ‘મોત્યાન’, ‘તિગ્ગાન’, ‘પુતાન’ ‘અજ્ઞા’, ‘એમા’, ‘અપદાન’, જેવા યોગો અને ફાન્કે, ચોટાન્નના વગેરે કરેલી તેની અર્થા (દાનનરિગ ૧૪૮, ‘દિનોનેજિમ દન્ડિકા ૧/૪૦, ૫ ૪૬૩-૪) હમણા જ મારા જોવામા આન્ના નેથી તેનો ઉપયોગ કરી શકાયા નથી

૪. સંસ્કૃત પ્રત્યય ‘-ત્ય’, ગુજરાતી ‘-આ’

[૧]

‘સ’ પ્રત્યય વૈદિક ભાષા અને સંસ્કૃતમા ક્રિયાવિશેષ્ય ઉપરથી વિશેષ્ય માધે છે^૧ ‘અર્થ’ સામાન્યત ‘નિર્દિષ્ટ ધ્યાનમા હોતું કે થતું’ એવો ધાય છે. આ રીતે સાધિત શબ્દોમા

નિ—નિત્ય તિ—તિષ્ઠ્ય, અપ—અપલ

એ સૌથી પ્રાચીન છે, કેમ કે ઇતર ભારતયુગેપીય ભાષાઓમા તેમના સમાન્તર શબ્દો મળે છે. એમના ઉપરાત

અમા—અમાત્ય, આવિસ્—આવિષ્ટ્ય, સનુ—સનુત્ય

તથા જગ પાછળથી

અન્યત—અન્યતઃત્ય અન્ત—અન્તઃત્ય તન—તનત્ય

એ વૈદિક ભાષામા મળે છે. ^૨ ‘અર્ધ’ અવર પછી આવતો ‘ત્ય’ ‘તિય’ રૂપે બોલાતો પાણિનિ (૦૪ ૨, ૧૦૪) અભ્યયોને ‘સ’ પ્રત્યય સાગી વિશેષ્યો

૧૩ ‘ગુજરાનવાયા’મા ‘રાજપુતાના’ (= રાજપુતાનું) ‘અદિરણા’ (= આદિરાણી) ની જેમ ‘ગુજરાના’ (= ગુજરાનું) હોવાનું જણાય છે. ગ્રેટર (આ ઈ સ ૫૦૦-૭૫૦) ના દાનરાસનોમા સૌરાષ્ટ્રના સ્થળનામેમા ‘-આન’ (-આણ) વ્યાપક છે. ઉપકાનક, કુકુરેણક, જીપુવાનક, જ્યેષ્ઠાનક, ચિત્ર્યાનક ચેદિયાનક ડચ્ચણક, દિનનક, પુણ્યનક, બાવસાનક, ભદ્રાણક, ભેષ્યાનક કેદણક સગમાનક સીરાવદાનક, સીદનક મુદતભદ્રાનક દતિયાણક વગેરે નામો મળે છે

૧ ‘ત્ય’ ના વૈદિક અને સંસ્કૃત સાહિત્યમા પ્રયોગોને લગતી મ દ્વિતી આશ્વમેધ દેખુનેરના ‘અદિતિદિરો આમાતિક’, ખડ ૨ ભાગ ૨ (દિ નોમિનાલ સ્ક્રિપ્સ) ૬૬ ૫૧૩ ૫૧૪ ઉપરથી લીધી છે

સિદ્ધ થયાની નોંધ લે છે અને મહાભારતમાં જણાવે છે કે આ રીતે ‘આમા’, ‘દહ’, ‘કવ’, ‘દૂત’, ‘નિ’, ‘નિ-’, ઉપરથી તથા ‘ન્ત્ર’ અને ‘ન્તઃ’ વાળા ક્રિયાવિશેષણો ઉપરથી શબ્દો સિદ્ધ થાય છે. મંરૂત સાહિત્યમાં

અપત્ય, અમાત્ય, તત્રત્ય, નિત્ય, નિષ્ટ્ય, ઇદત્ય, કુન્તત્ય, યત્રત્ય, કુત્રત્ય, તત્રત્ય, યત્રત્ય, ક્રત્ય

વપરાયા છે. એક શિવાલેખમાં ‘નત્રત્રત્રત્ય’ મળે છે. ઉપરાંત પાણિનિયો (૪, ૨, ૧૦૫) નોંધેલાં પણ સાહિત્યમાં ન મળતા

ઐયમઃ—ઐયમરત્, શ્વઃ—શ્વરત્ય, હા—હારત્ય

એમનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. પાછળના મંરૂતમાં

પ્રાત —પ્રાતરત્ય

એવો પ્રયોગ મળે છે.

વળી પાણિનિયો (૪, ૨, ૯૮) ઉગ્રાન્ત રવઃ ધગવના ‘ત્ય’ પ્રત્યયનું રચણવચક ક્રિયાવિશેષણો માટે વિધાન કર્યું છે. આ અનુસાર

દક્ષિણ—દક્ષિણત્ય, પશ્ચાત્—પશ્ચાત્ય, પુરઃ—પુરત્ય

થાય છે અને જેન મંરૂતમાં ‘કુત્રત્ય’ મળે છે

‘ત્ય’નું વિગતન વ્યવસ્થા ‘ત્યકા’ (પાણિનિ, ૫, ૨, ૩૪)

અધિ—અધિત્યકા, ઉપ—ઉપત્યકા

એ શબ્દોમાં મળે છે.

વૈદિક ભાષામાં તેમજ સંસ્કૃતમાં ‘ત્ય’ પ્રત્યય નામ કે મર્નામને લાગતો હેખાતો નથી. વિરલ અપવાદો છે ખરા. ચારક નિઝકતગા (૬, ૧૩) ‘નામત્ય’ શબ્દ ‘નાસિકાપ્રભવ’ એમ સમજાવે છે, ત્યારે તેની સમક્ષ ‘નાસ + ત્ય’ એવું જ પૃથક્કરણ છે, અને મહાભારતમાં આ નિરક્તિનું સમર્થન છે. એ સાચી નથી, છતાં ‘ત્ય’ પ્રત્યયના એ ગીતે કરી શકાતા ઉપયોગની છોતક છે.

[૨]

ખૌદ મંરૂતમાં ‘એકત્ય’ પ્રચલિત છે^૧. તેના મૂળમાં છે પાણિ ‘એકરત્ય’. ચોદમી સદીના જેન મંરૂતમાં ‘ત્રત્ય’ ઉપરથી ‘ત્રત્રત્ર’ (= ત્રાત્ર) વપરાયો છે^૨

૧. ‘એકત્ય’ના પ્રયોગો એનર્ડેન, ‘બુધિરત દર્દિગ્રિડ સંરદ્દા ડિઝનેરી’ (૧૯૫૩)માં આપેલા છે.

૨. ભાવદેવસૂચિન પાશ્વનાથચરિત (૧૩૫૬) ૩, ૪૯૫, બ્રુમહિલ્ડ ‘સલિમદ્રયગિત’, જર્નલ ઓવ દ અગેરિકમ ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ૪૩, ૧૮૨૩, પૃ ૨૯૭

પણ વિશેષે તો 'ત્વ' પ્રત્યયનું પ્રમુખ સ્થળવાચક નામોને અનુતક્ષીને થયું છે. અશોકના ગિરનાર લેખમાં (૧૧, ૪) 'ધનોકય' (= આ લોખનું) એવો પ્રયોગ મળે છે તેના મૂળમાં 'ધનોક' અને 'ત્વ' પ્રત્યય છે.

જેમ સર્વનામ 'ત્વત્'ને 'ત્વ' લાગ્યાનું ઉદાહરણ જૈન મઠકૃતમાંથી મળે છે, જેમ સ્થળનાયક નામને 'ત્વ'માંથી થયેનો 'ચ' પ્રત્યય લાગ્યાનું ઉદાહરણ ગિરનાર લેખમાં જોવામાં મળે છે તેમ પછગના સમયમાં સ્થળનાયક નામને 'ત્વ' પ્રત્યય લાગ્યાનાં બેઠાં ઉદાહરણો ગુજરાતના ચૌતુર્થકાલીન અભિનેષો અને જૈન પ્રવચીનો મઠકૃતમાંથી મળે છે.

બીમ મીઝના ૧૨૩૦ના તામ્રચાસનમાં 'સવખણપુરેત્વ' (= સવખણપુરમાં આવેલા સવખણપુરમાંના સવખનપુર) પ્રયોગ છે તે શત્રુઘ્ન પગના ૧૨૪૪ના એક (હાલમાં હુમ) શિલાલેખની દખાવેલ નકલમાં 'ભૃગુચ્ચેત્વ' (= ભૃગુ-છમાં આવેલો) 'લાલિજેત્વ' (= લાનેજમાંના) અને 'ધવલકક-મધ્યેત્વ' (= ધોળકા મધ્યે રહેતા) એમ ત્રણ પ્રયોગ મળે છે. ૧૩૦૫ માં આવેલા મેરુતુ ગના 'પ્રગધમિતામણિ'માં (પૃ ૧૨૦, પ ૫) 'કાન્તીત્વ' (= માતીનગરીનો, 'એટલે કે 'કાન્તીનગરીનો') એવો પ્રયોગ છે. આમાં લક્ષમાં રાખવાનું એ છે કે 'દ્વરેત્વ', 'સવખણપુરેત્વ', 'લાલિજેત્વ', 'ભૃગુચ્ચેત્વ'ને 'ધવલકક-મધ્યેત્વ'માં 'ત્વ' મળતી એકવચનના રૂપને લાગ્યો છે—સીમે અગતે નહીં.

૩ સવખણપુરેત્વ શ્રીઆનરેશ્વર શ્રીસવખણેશ્વરદેવનો

('ધીન્દ્રવ્યન ઐન્ટિક્વરિ', ૬ ૨૦૪, પ ૨૩ ૧૮૭૭)

અર્થ 'સવખણપુરમાં રહેલા શ્રી આનરેશ્વર અને શ્રી સવખણેશ્વર દેવના'

૪ તથા ભૃગુચ્ચેત્વ શ્રી રકુનિકાવિહારચૈત્યે શ્રીજયસિદ્ધસૂરિ (પૃ ૧૪, પ ૫૬)

અર્થ તથા ભૃગુચ્ચમાં આવેલા શ્રી રકુનિકાવિહાર ચૈત્યમાંના શ્રી જયસિદ્ધસૂરિ

તથા ભલિજેત્વ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય શ્રી રત્નપ્રભસૂરિ (પૃ ૧૪ પ ૧૨)

અર્થ તથા ભલેજના શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ-શિષ્ય શ્રી રત્નપ્રભસૂરિ

ધવલકકમધ્યેત્વ શ્રીધર્મોપસૂરિ (પૃ ૧૪ ૧૫, પ છેડની અને પહેલી)

અર્થ 'ધોળકા મધ્યેના શ્રી ધર્મોપસૂરિ'

—ઉમાકાન્ત ગાદ 'બલ રેવતગ્ગર સધના હ તદાસનુ એક બુવાયે; પ્રકલ્પ'— શ્રી

મેટનલ વળ અર્ચનાશિલ્પિ રમાગ્ગ-પ્રથમ મપા મુનિશ્રી મૃતેન્દ્રમુનિશ્રી મુગર્દ ૧૯૧૪

પ કાન્તી રસાયાનિકરસ ધનપતિન મેના ચા પાને દેવતાવિશયવસાનુ રખવિતે (પૃ ૧૨૦,

પ ૬-૬)

અર્થ કાન્તીના ધનપતિ નામના વદાબ્જનીનું વ, જ દેવતાના પ્રભવે રખવિત થતા'

પ્રગધમિત મણિ સપાઠ મુનિ જિનવિશ્વ સિધી જૈન ગ્રન્થમાર્ગી ૧ ૧૯૩૦

‘ત્ય’નો મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં ‘અ્ય’ થાય, અને અશોકના ગિરનાર-લેખમાં ‘ધ્વોક્ય’ (= ‘ધ્વોકઅ્ય’) મળે છે તે આપણે જોયું. શ્વેતાંશર આગગોત્રી અધ્ધમાગધી લાપામાં ‘ત્યા ઉત્પન્ન’ અને ‘તે સાથે મંમદ્ધ’ એવા અર્થમાં ‘અ્ય’ પ્રત્યય જે નામોને લાગેલો મળે છે : ‘અગ્નિઅ્ય’ (< ‘અગ્નિ + ત્ય’ = આગનેય) શબ્દ ‘અગ્નિ મંમધી’, ‘દેવોની એક જાતિ’, ‘ગોત્રવિશેષ’ એવા અર્થમાં મળે છે (સ્થાનાગ, માતાધર્મકથા વગેરે). દેવવિમાન-વિશેષનું ‘અગ્નિઅ્યાસ’ નામ પણ મળે છે (મમાવાયામ). વળી ‘દ્વીવિઅ્યગ’ (< ‘દ્વીપે + ત્ય + ક’ = દ્વીપ) શબ્દ ‘દ્વીપમાં ઉત્પન્ન’ એવા અર્થમાં વપરાયો છે (માતાધર્મકથા). આમ ‘અમુક સ્થાનનો’ને જદ્દે ‘અમુક અ્યાનમાં ઉત્પન્ન’, ‘અમુક વસ્તુ માથે મંમદ્ધ’ એવો અર્થવિસ્તાર મવાયો છે, આથી આગળ વધીને ત્વામિત્વવાચક અર્થમાં પણ એક પ્રયોગ છે : ‘સગણ્વિઅ્યા’ (સ્થાનાગ, નિશીયચૂર્ણ) એટલે ‘પોતાના ગણ ક્ર ગઅ્છની શિષ્યા’, ‘સગણ્વ’ના સમ્મતીના રૂપ ‘સગણે’ને ‘અ્ય’ તથા સ્ત્રીલિંગ ‘ધ્યા’ લાગીને શબ્દ સંધાયો છે.

અગિયારમી શતાબ્દીના એક પ્રાકૃત કથામંથમાં ‘અમ્હઅ્ય’ (= અમારું, અરમદીય) અને ‘તુમ્હઅ્ય’ (= તમારું, મુખમદીય) એવા પ્રયોગ છે.^૭ અહીં ‘અ્ય’ સર્વનામને લાગ્યો છે. આ સાથે ઉપર નોંધેલો ‘ત્વંત્ય’ સરખાવી શકાય.

૧૩૩૩ના વિવિધતીર્થકલ્પમાં ‘માલવિઅ્યનરિદો’ = ‘માલવનો નરેદ્ર’ એવો પ્રાકૃત પ્રયોગ મળે છે.^૮

હેમચન્દ્રે સિદ્ધહેમના પ્રાકૃત ત્રિલાગમાં ‘અમ્હેઅ્ય’ અને ‘તુમ્હેઅ્ય’ એ અનુક્રમે ‘અરમદીય’ અને ‘મુખમદીય’ના અર્થમાં વપરાતા હોવાનું નોંધ્યું છે. (૮, ૨, ૧૪૯), અને કુમારપાલચરિતમાં તેમનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે (૩, ૭૭).

૭. મહેદ્રસૂરિકૃત ‘જ્ઞાણપયમોકદ્ધાઓ’—સંપા જ સ ગોપાણી, સિધ્ધી નૈન ગ્રન્થમાળા, ૨૫, ૧૯૪૬; ૧, ૩૨૬; ૮, ૬૯. અથવા સમય અગિયારમી શતાબ્દીના આરંભનો છે આ રૂપોની તથા અંચની લાપાના વિવેચન માટે જુઓ મારો લેખ ‘સમ ઈન્ટરેરિટિંગ ફિન્ડિન્ગ્સ’ ઓવ દ જ્ઞાણપયમોકદ્ધાઓ’ ભારતીય વિદ્યા, ૧૨, ૧૯૫૧, ૧૫૩-૧૬૨ (વિશેષમાં પૃ. ૧૫૭).

૮. અન્યથા બહુશ્રમ કાચે વોલીજે માલવિઅ્યનરિદો ગુજ્જરધર લાજિજિજ સમ્યકરસીમાએ પદ્ધતી’ (પૃ. ૩૯, ૫. ૩૨).

અર્થ : ‘ધ્વો સમય વીત્યા પછી એકવાર માલવનો રાજ ગુર્જરધરાને લાગીને સાચારને સીમાડે પહોંચ્યો.’

(વિવિધતીર્થકલ્પ, સંપા ૦ યુનિ જિનવિજય, સિધ્ધી નૈન ગ્રન્થમાળા ૧૦, ૧૯૩૪)

‘દીવિચ્ચય’ ‘સગણિચ્ચયા’ અને ‘માલવિચ્ચય’માં રહેતો ઇકાર ‘દૂરેત્થ’ વગેરેની જેમ સપ્તમીનો પ્રત્યય હોય. ‘અમ્હેચ્ચય,’ ‘તુમ્હેચ્ચય’નો એકાર સાદચ્ચમૂલક જણાય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં ‘ચા’ પ્રત્યયનું સાતત્ય બંને અર્થમાં જોઈ શકાય છે. ‘ગામેચક્રે’ શબ્દ ‘ગ્રામ્ય, ગ્રામેષ, ગ્રામીણુ’ એવા અર્થમાં નોંધાયો છે.^૯ વસંતવિલાસ કાવ્યના^{૧૦} ‘હૃદય ચક્ર રંજિ’, ‘મવણ ચી’, ‘કપૂર ચી વાસિ’, ‘ચંદ ચક્રી મીનુ’, અને ‘તીહ ચુ’, નરસિંહ મહેતાના પદોમાં આવતો ‘નગસૈયાચા સ્વામી,’ વસંત કાવ્યનો ‘કુસુમાચી માલ’ (પંદરમી શતાબ્દી) અને મોદિની કાવ્યનો ‘પૂરવજનમચર્ધ’ (સોળમી શતાબ્દી),^{૧૧} ગણપતિકૃત માધવાનલ કામકંઠલાનો ‘ભર કુસુમચુ’ (૧૫૨૮),^{૧૨} મોડણ બાધારાનો ‘અમ્હયા નૃપ’ (સોળમીનો આરંભ),^{૧૩} વગેરે જેવા સંખ્યાબંધ પ્રયોગ મળે છે. આમાં મરાઠીમાં સ્વામિત્વવાચક અનુગતરીકે (‘નો,’ ‘ની,’ ‘નું’ અર્થમાં) વ્યાપક બનેલા ‘ચા’ની અસર કેટલી તે વિચારવાનું રહે છે. મરાઠી ‘ચા’નું મૂળ પણ આ ‘ત્ય’માં હોવાનું ઘણા માને છે.

કોઈકોઈ ગુજરાતી અટકમાં સ્થળવાચક અર્થજાણવાળો ‘ચા’ ઉછીં પછી જળવાયો છે: ‘કોટેચા’ (= કોટના—નગરકોટના?), ‘દીવેચા’ (= દીવના) ‘નાગરેચા,’ વગેરે. આમાં ‘ચા’ની પૂર્વે એકાર પણ છે.

‘પાણીચું,’ ‘નામીચું’માં ‘ઈચું’ છે અને તે મત્વર્થિય છે, એ જોતાં તેનું મૂળ શુદ્ધ હાવા સંભવ છે. ‘ગટેચી’ જેવા સ્થળનામનું ઘડતર અરપષ્ટ છે.

૫. તત્ત્વિતિ ‘-રૂપ-’નો વારસો

૧ પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી (૫, ૩, ૬૬) ક્રિયાપદો અને નામેાને લાગતા, અને વસ્તુ, શુભ્ય કે ક્રિયાનુ પ્રાશસ્ત્ય, ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવતા ‘-રૂપ-’ પ્રત્યયનું વિધાન

૬ નિનિવિનયથ-સંપાદિત ‘પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસદર્શ’, ૧૯૩૦, પૃ. ૨૦૦, પં. ૭; ‘ઉત્તરનાદર’, ૧૯૫૭, પૃ. ૭૮.

૧૦. મ. ચિ. મોદી-સંપાદિત ‘વસંતવિલાસ કાવ્ય’, ૧૯૬૦, બૃહદ્વાચના, ૧૧, ૩૪, ૪૬, ૧૮, ૬૫

૧૧. સાહેસરા અને પારેજ-સંપાદિત, પ્રાચીન કાવ્ય સમૃદ્ધ, ૧૯૫૫, ૧૩, ૧૨; ૨૦, ૧૧; શબ્દકારમાં ૧૪, ૩૨માં આવતા ‘જ્યાં’માં પણ ‘ચા’ પ્રત્યય લીધો છે, પણ ત્યાં ‘અધર જે જ્યાં પ્રવાસા નવાં’ એ પંક્તિમાં ‘જ્યાં’= ‘જ્યાં’ (પ્રા. ‘જ્યાં’ એટલે કે ‘જ્યાં જાતનાં’ પદાવનું વધુ યોગ્ય છે.

૧૨. મં. ૨. મળ્લુદાર સંપાદિત ‘માધવાનલકામકંઠલા પ્રબંધ’, ૧૯૪૨, ૫, ૧૧૩.

૧૩. મોડણકૃત ‘પ્રબોધવૃત્તી’—સંપા. મ. જ. વ્યાસ, ૧૯૩૦, કડી ૨૦.

કરે છે. ભટ્ટીજ દીક્ષિને ઉદાહરણ તથા ‘પદ્મરૂપ’ = ‘સુનિપુણ’ અને ‘પચતિ-રૂપમ’ = ‘સારું સંધે છે’ એ આપ્યા છે, અને તેના ટીકાકાર ‘ચોરરૂપ’ = ‘નિપુણ ચોર’ એ હિમેરે છે હર્ષચંદ્રિતમા ‘વત્સરૂપ’ = ‘વાહરૂ’ અને મહાભારત તથા શાકુન્તલમા ‘યુક્તરૂપ’ = ‘સુયોગ્ય’ મળે છે. ‘રૂપ’ પ્રચલિત લેખાઝાશબ્દો મઠ્ઠતમા મળતા નથી. પણ માધ્યમિક અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમા એ ‘રૂપ’ ના વિકારરૂપ પ્રત્યયને લેતા કીકકીક શબ્દો મળી આવે છે, તે ઉપરથી અટકળ કરી શકાય કે ઉત્તરકાલીન પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય લોકભોલીઓમા ‘રૂપ’ની કૃણદ્રવ્યતા ગણનાપાત્ર હતી. પાલિમા ‘ગોરૂપ’ = ‘બળદ’ અને પ્રાકૃતમા ‘દાસરૂપ’ = ‘નોકર’, ‘ચેડરૂપ’ = ‘નોકર’, ‘ડિંભરૂપ’ = ‘છોકરો’, ‘ડિક્કરૂપ’ (કે ‘ડેકકરૂપ’) ‘છોકરો’, ‘વચ્ચરૂપ’ = ‘વાહરૂ’, ‘પદ્મરૂપ’ = ‘પાડરૂ’ વગેરે મળે છે. આમાં જોઈ શકાશે કે ‘-રૂપ’નો મૂળનો પ્રાચરૂપ કે વહાલનો ભાવ ધસાઈ જઈ, ‘-ક’ કે પ્રા. અપ- ‘-ડ’ની જેમ સધુતાવાચક અને છેવટે સ્વાર્થિક પ્રત્યય તરીકે—એક અગવિસ્તારક તરીકે તે જળવાઈ રહ્યો. સાથે તેની નવુ ઘડતર કરવાની શક્તિ પણ હુપ્ત થઈ.

૨. અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમા ‘-રૂપ’ ‘રૂ’ કે ‘રૂ’ તરીકે ઊતરી આવ્યો છે. મરાઠી ‘ચુરૂ’ = ‘બળદ’, ‘પાખરૂ’ = ‘પક્ષી’, ‘વાસરૂ’ = ‘વાહરૂ’, ‘લેકરૂ’ ‘બાળક’, ‘હજૂ’ = ‘હાથો’; ‘હિંદી ‘ગોરૂ’ = ‘બળદ’મા એ જોઈ શકાય છે.

૩. ખલોક કહે છે કે મરાઠીમા ‘રૂ’ પ્રત્યય મુખ્યત્વે પ્રાણિવાચક નામોને લાગે છે, પણ પ્રા. ‘ડિંભરૂપ’, ‘ડિક્કરૂપ’ (‘ડેકકરૂપ’) ‘બાળક’ અને મરાઠી ‘લેકરૂ’ બાળકમા જોઈ શકાય છે કે તે સર્ગાર્થ-મનઘ-વાચક શબ્દોને પણ લાગે છે. ‘-રૂપ’ પ્રત્યયાન્તોના ગુજરાતી સ્તિનિધિઓમા આ બંને પ્રકારના શબ્દો મળે છે. આ બધા શબ્દો નવુ સકલિંગી છે.

પ્રાણિવાચક ‘-રૂ’અંતી ગણદો

૧. પંખેરૂ. ‘પક્ષ’ કે ‘પક્ષી’ સાથે મળદ્ જણાય છે. ઘડતર પૂરતુ રૂપ જ નથી પણ ઉકારાન્ત છે, તેથી અત્યાશ ‘રૂપ’માથી આવ્યો હોવાની ધણી શક્યતા છે.

૨. પાડરૂ. પ્રા. ‘પદ્મરૂપ’- ‘પદ્મરૂપ’ એ દેખ્ય ‘પદ્મ’ અને મ. ‘-રૂપ’ પરથી સિદ્ધ થયો છે. ‘-રૂ’ વિનાનો ‘પાડુ’ શબ્દ પણ છે.

૩. વાહરૂ. પ્રા. ‘વચ્ચરૂપ’, સં. ‘વત્સરૂપ’. ‘વાહરૂ’ મૂળે ઉકારાત નામ છે. એક જૂના પદની નીચેની પંક્તિઓ જુઓ :

કૃષ્ણજી ઘેરઘેર રમતા જાય સાચા મહીમાખાળુ ચોરી ખાય
કોઈના બાળકને બિચારાવે મારના વાહર કોઈને ધવગવે

આમા 'વાહર' બહુવચન છે છતાં ઉકારાનું નથી કે તે દેખાડ કે કે મૂળ શબ્દ
'વાહર' નથી. મરુત 'અક-' પ્રકારના મોટા ભાગના અગ્રેયુક્તી અમર નીચે
-ઉક-' પ્રકારે લુપ્ત થઈ ગયા છે એ સાચું. પણ 'વાહર' કિંવાક અગોમા તે
જળનાઈ રહ્યો છે એ દૃષ્ટિએ જોડખીકારના 'વાહર', 'વાહર' વગેરે કયાપ ખરેખર
પ્રચલિત હોય તો તેમા અનુનાયિક શાસ્ત્રના માદેસ્વથી આવ્યો હોવાનું માનવ
મળુ 'વાહર'મા રસાયિક -હ-' ભાગના ઉકારા તથા અકારના બની ગયું છે
એટલે ટર્નરે 'વાહર'ના મૂળ તરીકે મ 'વતમ-૦-' આપ્યું છે તે નિતારા
હરે છે.

૪. ગોર. 'ગાય બળદ'૩, હિંદી 'ગોર', પ્રા. 'ગોરવ-', મ 'ગોરવ-'

૫. એર. મ. 'અહિરવ-', પ્રા. અહિરવ-. પછી ગુજ.મા હકાર લુપ્ત થતા
અને તે ૥ અસર નીચે એકાર વિટત બતા 'એર'.

સંબધવાચક '-ર'અતી શબ્દો

૫. છોર. કત્રે હિંદી 'છોટા', 'છોરા', 'છેલા' (ગુજ. છોટરો) વગેરેના 'છો-' અક્ષ મ
'છોદ'- (સરખાવો મ. 'સુદ'- એટલે કે 'સુદ' + 'ર'), પ્રા. '*છોઅ-' સાથે
સાધળે છે. કદાચ મ 'શાન', પ્રા. 'જાવ' પણ મૂળ તરીકે સૂચવી શકાય.
આચાર 'રૂપ' ઉપરથી આવ્યો જણાય છે. 'ખોટાના છોર' વગેરે પ્રયોગોમા
બહુવચનમા પણ 'છોર' રહેલો છે, તે અગ ઉકારાત હોવાનું સમર્થક છે.

૭. ભાંડર. 'ભાઈભાડર' (બહુવચન) એવા પ્રયોગમા તે મળે છે. 'ભાઈભાડુ' પણ
ખોવાય છે અને એ ગીતે પ્રાકૃતમા 'પુત્તેભેલપડ', 'ભાઈ-દપડ' વગેરેમા 'ભેલડ'-
શબ્દ મળે છે, તેમા 'રૂપ' મળીને હવટે 'ભાડર' થયો છે 'વાહર' પરથી
'વાહરડા', તેમ 'ભાડર' પછી 'ભાડરડા'

સૌરાષ્ટ્રમા વપરાતા 'માવર' (= 'માતાઓ'—સ્ત્રીલિંગ બહુવચન) અને 'વહુર'
(= 'વહુઓ'—સ્ત્રીલિંગ બહુવચન)નું ઘડતર સ્પષ્ટ નથી. તેણે જ અપભ્રંશ 'વહુવાર',
ગુજ. 'વહુવાર'નું છે

૨ નેપાલી ઠીકેરી 'વાહો' શબ્દ નીચે, દવે, ગુજરાતી લેખેજ, શબ્દસૂચિ, 'વાહરડા' નીચે
૩. ગરુ છોર, મળણ પ્રીત દેખે તિહા પરવરે' સામળકૃત મહાપ્રચીનશી, વાર્તા ૩, છાંયે
૧૧, પક્ષ ૫

૧. લઘુતાવાચક પ્રત્યય ‘-ચુ’ (સ્રી. ‘-ચી’)

‘લીટી’ જેવા શબ્દોમા ઉત્તરાર્ધ તરીકે એક સ્વાર્થિક પ્રત્યય રહેવો જોઈએ. એન આપણે પૃથક્કરણ પછી જ જાણીએ છીએ, કારણ એવા શબ્દોમા મૂળ અંગ ધ્વનિવિકાર પામી હેઠ નાનું યર્ધ ‘અયુ’ છે, પણ કેટલીક વાર પ્રકૃતિ કે પ્રત્યયનું કહેવર ઝાઝો ઘસારો ન પામ્યું હોય તે પછી, એ પ્રકારના ઝોછા શબ્દો હોવાથી પકડાવું નથી કે એ શબ્દ એકાત્મક નહીં, પણ પ્રત્યયયુક્ત છે. કેટલાક ગુજરાતી શબ્દોમા ‘-ચુ’ (સ્રી. ‘-ચી’) લઘુતાવાચક (અને પછીથી સ્વાર્થિક) પ્રત્યય તરીકે રહેવો છે, એ નીચેના ઉદાહરણો પરથી જોઈ શકાશે.

૧. ફૂંક્યા-ફૂંકા + ચા

‘ફોડે ફુડી ફૂંક્યા’-(માધવાનલકામકદલા ૨-૨૩)

૨. ગળચી-ગળું + ચી

તે પરથી ધાતુ ‘ગળચુ’=‘ખાણું’ (તિરસકારમાં)

૩. નળચુ-નાળ + -ચુ

૪. ડોલચુ = ડોલ + ચુ.

૫. લીમચુ = લીમ + ચુ.

૬. હડપચી-હડફે (પ્રા. ‘હડપ્પ-’, ‘હડપ્પ-’), = ‘હમોતતો’, તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થમાં-ટોળમા ઉપશિષ્ટ પ્રયોગ તરીકે હવું માટે વપરાયો; અને પછી સામાન્ય વપરાશમા. જોડણીક્રિયા (ચોથી આશ્રિત) આના મૂળ તરીકે ‘હવું + પટ્ટી’ આપે છે તે તદ્દન તરંગી. પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ (૪૨, ૧૧૭; ૧૬૦)મા ‘હડપચી’ એવું રૂપ મળે છે. આ સાથે સરખાવો હિંદી ‘મંદૂક’-‘મંદૂકચી’.

૭. પોપચુ-સરખાવો ‘પોપ-ડો’ ‘ઉપરના ઉપસેવા ચર કે ઢાંકણ’ના અર્થમાં ‘પોપ + ચુ’ પરથી

૮. ગાળચી-મરખાવો ‘ગાળ-કું’.

૯. ફડચો, ફડચિયુ-સરખાવો ‘ફાકું’, ‘ફાડિયું’.

‘એલચી’ મદિગ્ધ છે. એળચી, ઈલાચચી, એલાચચી એ રૂપાંતરો પણ પ્રચલિત છે. સહજન્ય લાપાઓમા જ ગાળી ‘એલાચ’, ‘એલાઈચ’, હિંદીમા ‘અળાઈચ’,

નેપાળી ‘અલૈચિ,’ હિંદી, પંજાબી ‘ઈલાચી,’ પંજાબી ‘ઈલાહચી,’ મરાઠી ‘એલચી,’ ‘એલાચી’ છે ફારસીમાં ‘અલાચી’ છે^૧.

નરસિંહરાવ માને છે કે ગુજ. એલચીનો ‘-ચી’ અંત પ્રાચીન ‘યાવકિ’ની સહાય વિના કોઈ પણ રીતે સમજવી શક્ય તેમ નથી^૨ પણ તેઓ કહે છે કે અગાન કે બ્રમથી જ કેટલાક ‘એલચી’ સ્ત્રીલિંગ હોવાનું માને છે.

પણ ઉપર આપેના ‘-ચી’ ‘-ચો’ પ્રત્યય લેતા શબ્દો પરથી, આપણે એવો તર્ક કરવાને લયચાઈએ કે મ ‘એલા,’ અથ ‘એલ’ ને પછી ‘-ચી’ લાગી ‘એળચી,’ ને બહાર ન જાળવી રાખતા પ્રાતનુ ઉચ્ચારણ્ય ‘એલચી’ ને સ્ત્રીલિંગ સામેનો વાધો સાવ પાયા વિનાનો છે કેમ કે સ ‘એના’ સ્ત્રીલિંગ જ છે ગળચી’, ‘હડપચી’ વગેરે જેવા ‘-ચી’ પ્રત્યય લેતા શબ્દો સ્ત્રીલિંગ છે સ્ત્રીલિંગી પ્રત્યયો લઘુતાદર્શક પણ હોવાથી ‘એલચી’ અને ‘એલચો’ નાની મોટી જાત માટે પ્રયોગ્યતા હોવાનું સમજી શકાય તેમ છે, અને ખાસ તો એ કે શબ્દનું કયું લિંગ તે તેના વાગ્તત્વિક વપરાશ પરથી જ નક્કી કરવાનું હોય, ઐતિહાસિક કે વાકરણી દ્રષ્ટીએ તેને આધારે નહીં

પણ સં ‘એના’ તથા ગુજ. ‘નાયચી’, ‘એલાચી’ અને કેટલાક સહજન્ય ભાષાના શબ્દો ફારસી ‘અલાચી’ (જે મૂળે હિન્દની—મલમારની કોઈ ભાષામાંથી નેનાયો હોય) અને કંઈક ‘યાલકિ’, તામિળ ‘યેલકાય’ જેવાની અસર નીચે સધાયા હોય તેમ લાગે છે દ્રાવિડી શબ્દોમાં ‘એલ’ ઉપરાંત ‘અકિ’ અંત છે તેનો અર્થ છે ‘દાણો’

૭. ગુજરાતીના અંગ વિસ્તારક પ્રત્યયો

ઘણી ભાષાઓમાં લઘુતા, ક્રિયા લાઙ, લાલિત્ય, તોછડાઈ ઇત્યાદિ ભાવો સૂચવવા માટે નામ વગેરેને લગાડવાના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો છે ‘જુરિયો’ (જુરા), ‘દાકરે’ (દાકર), ‘લીનકી’ (લીલી), ‘કુસમડી’ (કુસમ), ‘વજુ’ (વજલાલ), ‘હાડલી’-‘હાલી’ (હાડી), ‘રાનલડી’ (રાત), ‘હલકટ’ (હલક), ‘ડોલચુ’ (ડોલ) વગેરે જેતા ગુજરાતીમાં વપરાતા આવા પ્રત્યયોનો ખ્યાલ આપશે. સંસ્કૃતમાં ‘-ક-’, ‘-ર-’, ‘-લ-’, ‘-ટ-’ વગેરે આ રીતે વપરાતા ‘બાલક’-(બાલ-), ‘શિશુક’-(શિશુ-), ‘કુટી’-(કુટી-), ‘પાણ્ડુર’-

૧ નેપાલી શબ્દની ‘અલૈચી’ શબ્દ નીચે

૨ ગુ લે એ લી ૧, ૬૦-૬૧

(પાઠક-) શીતલ- (શીત-), 'પિશ્મન'- (પિશ્મ-), 'પૃથુલ'- (પૃથુ-), 'અકુલ'- (અકુ-) 'વધૂટી'- (વધૂ) વગેરે આના ઉદાહરણ છે^૧

પીશેલે પ્રાકૃત મળધમા આ વિષયનું જોડતું અછડતું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અપભ્રંશમા -અ- -ડ-, -ઇલ-, -ઉડ- -ઉલ્લ-, -ઉલ્લવ-, -ઉલ્લડલ- વગેરે પુષ્કળ પ્રત્યયો પ્રચારમા હોવાનું જોઈ શકાય છે અર્વાચીનમા બગાળા, અનધી, હિન્દી વગેરે મળધમા થોડી માહિતી મળે છે

આવા પ્રત્યયો લાગે સમય વપરાતા રહે પછી તેમના અર્થમા પરિવર્તન થાય છે મૂળના લઘુતા, કુલ્સા લાડ વગેરે લાવો ઘસાર્ક જાય છે, અને પ્રત્યયો મૂળ શબ્દના અર્થમા કમો ફેરફાર કર્યા વિના વાપરી શકાય છે—નિરર્થક જેવા બની રહે છે આ કારણે આવા પ્રત્યયોને 'સ્વાર્થિક' પ્રત્યયો કહી શકાય. 'ગરબડિયો' કારાવો ગરબે જાળાડા મેલાવો રે' એ પદ્ધતિમા મૂળ 'ગરબો' ને '-ડિયો' પ્રત્યય લાગી 'ગરબડિયો' થયું છે 'ગરબો' અને 'ગરબડિયો'ના અર્થમા ફરક નથી એટલે '-ડિયો' અહીં સ્વાર્થિક પ્રત્યય છે આવા પ્રત્યયો સરવાળે તો મૂળના નામિક કે આખ્યાતિક અંગનો વિસ્તાર સાધવાનું કાર્ય કરે છે એટલે તમના કોઈ કોઈ પ્રયાગોમા લઘુતા લાડ આદિ લાવોના ઘોતક તરીકે વપરાતા હોવા છતાં મુખ્યત્વે તો તે પ્રત્યયો મૂળના નાના અંગને નિસ્તૃત કરના હોવાથી તેમને અંગિન તારક (સ્ટેમ એન્-લાઈફ) પ્રત્યયો કલા છે

અપભ્રંશની તુનનાએ શુજરાતી વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓમા આવા લઘુતાદિ-વાચક અને સ્વાર્થિક પ્રત્યયો પુષ્કળ વપરાય છે. આથી અટકળ કરી શકાય કે અપભ્રંશના સમયની લોકભાષામા આવા પ્રત્યયોનો મોટો પ્રચાર હશે શુજરાતીના આવા પ્રત્યયો તપાસતા મોટા ભાગના મૂળ '-ક-' '-ટ-' ને '-લ-' એ ત્રણ પ્રત્યયોમાથી આજનાં અનુમાન કરી શકાય છે આ '-ક-', '-ટ-' ને '-લ-' એકવડા તેમ જ મેનડા પ્રયોજ્યતા અને મૂળ અંગ સાથે તેમને જોડનાર સ્વર નરીકે—મયોજક સ્વર તરીકે—'અ-', -ઇ- કે -ઉ-' (કવચિત 'ઓ')

૧ ભારતપુરોહિય પૂરતા તો આવા સહેજ અર્થપરિવર્તન કરતા ને પછીથી નિરર્થક બની જતા નિશ્ચાયકો (' ઈટરમીનેટીવ્સ ') લાગીને થતા ધાતુવિસ્તાર (' ડટ એફ્ટર-સ્ટેન્ડન ') ના અભ્યાસ માટે લુઓ લેર્સોન (Lersson), ધાતુવિસ્તાર અને ધાતુપરિવર્તનના સિદ્ધાંતનું અભ્યાસન (Studien zur Lehre von der Wurzelexweiterung und Wurzelvariation) ૧૮૯૧ સંસ્કૃત વહિતો માટે. લેબ્નર, ડી નોમિનાલ-સુફિક્સે ૬૬ ૩૧૧, ૪૧૦ ૬૮૬ ૬૬૩

નેપાળી 'અસૈયિ,' દિંદી, પંજળી 'ઈલાચી,' પંજળી 'ઈલાષચી,' મરાઠી 'એલચી,' 'એલાચી' છે. ફારસીમાં 'અલાચી' છે.^૧

નરસિંહગન માને છે કે ગુજ. એલચીનો '-ચી' અક્ષર સ્થાનક 'યાલકિ'ની સહાય વિના કોઈ પણ રીતે સમજવી શકાય તેમ નથી.^૨ વળા તેઓ કહે છે કે અગ્નિના કે જમથી જ કેટલાક 'એલચી' સ્ત્રોતિંગ હોવાનું માને છે.

પણ ઉપર આપેલા '-ચી' '-ચો' પ્રત્યય લેતા શબ્દો પરથી, આપણે એવા તર્ક કરવાને લયચાઈએ કે મં 'એલા,' અપ. 'એલ' ને પછી '-ચી' લાગી 'એળચી,' ને ળગાગ ન જળવી રાખતા પ્રાતનુ ઉચ્ચારણ 'એવચી' ને સ્ત્રોતિંગ સામેનો વાદો સાવ પાયા વિનાનો છે. કેમ કે મં 'એના' સ્ત્રોતિંગ જ છે 'ગળચી,' 'હડપચી' વગેરે જેવા '-ચી' પ્રત્યય લેતા શબ્દો સ્ત્રોતિંગ છે. સ્ત્રોતિંગી પ્રત્યયો લઘુતાદર્શક પણ હોવાથી 'એલચી' અને 'એલચો' નાની મોટી જાત માટે પ્રયોજ્યતા હોવાનું સમજી શકાય તેમ છે, અને ખાસ તો એ કે શબ્દનું કયું સિંગ તે તેના વાગ્તત્વિક વપરાશ પરથી જ નક્કી કરવાનું હોય, ઐતિહાસિક કે વ્યાકરણી હકીકતોને આધારે નહીં.

પણ સં. 'એના' તથા ગુજ. 'ઈનાયચી,' 'એલાયચી' અને કેટલાક સહજન્ય ભાષાના શબ્દો ફારસી 'અવાચી' (જે મૂળે હિન્દની—મલમારની કોઈ ભાષામાંથી લેવાયો હોય) અને હજક 'યાલકિ,' તામિળ 'યેલકાય' જેવાની અસર નીચે સધાયા હોય તેમ લાગે છે દ્રાવિડી શબ્દોમાં 'એલ' ઉપગત 'અકિ' અક્ષર છે તેનો અર્થ છે 'દાણો.'

૭. ગુજરાતીના અગ વિસ્તારક પ્રત્યયો

ઘણી ભાષાઓમાં લઘુતા, કૃત્સા લાડ, લાલિત્ય, તોછડાઈ ઇત્યાદિ ભાવો મૂલ્યવના માટે નામ વગેરેને લગાડવાના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો છે. 'શુરિયો' (શુરો), 'હાકરો' (હાકર), 'લીનકી' (લીલી), 'કુસુમડી' (કુસુમ), 'વજ' (વજલાલ), 'હાડલી'-'હાડની' (હાડી), 'રાતલડી' (રાત), 'હલકટ' (હલકુ), 'ડોલચુ' (ડોલ) વગેરે જેવા ગુજરાતીમાં વપરાતા આવા પ્રત્યયોનો ખ્યામ આવશે. સંસ્કૃતમાં '-ક-', '-ર-', '-લ-', '-ટ-' વગેરે આ રીતે વપરાતા. 'ખાલક'-(ખાલ-), 'શિશુક'-(શિશુ-), 'કુટીર'-(કુટી-), 'પાણકુર'-(

૧. નેપાલી શિક્ષકો 'અલેચો' શબ્દ નીચે

૨ ગુ. લે. એ. લી ૧, ૧૦-૧૧.

ગમે તે એક આવી શકેલો ઉપરાંત આ પ્રત્યેક એકલા અથવા એક સાથે બેનકુ લગાડી શકાતા, આ યોજના અનુસાર, તેમ જ ઉપર નીચે તેમ જ બિન્ન યૂગના બીજા યુગસાથી અંગવિરતારક પ્રત્યેક વર્ગીકરણ કરી શકાય :

ગમે તે એક આવી શકતો ઉપરાંત આ પ્રત્યયો એકલા અથવા એક સાથે બેત્રણ લગાડી શકાતા. આ યોજના અનુસાર, તેમ જ ઉપર મુદ્દયુ તથા બિન્ન મૂળના બીજા ગુજરાતી અંગવિસ્તારક પ્રત્યયોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય^૧ :

૧. -ક-.

એ ક વ ડે

- (૧) મ. ‘-અકઃ’, ‘-ઇકા’, ‘-અકમ્’.
 પ્રા. ‘-અઓ’, ‘-ઇઆ’, ‘-અઅ’.
 અપ ‘-અઉ’, ‘-ઇઅ’, ‘-અઉ’ કે ‘અઉ’.
 ગુજ. ‘-ઓ’, ‘-ઈ’, ‘-ઉ’.

ઉદાહરણો—ઠાકરો (ઠાકર), તબૂરો (તબૂર), હાથો (હાથ), કુંગરો (કુંગર),
 કમળી (કમળા), ડોકી (ડોક), નાકું (નાક), પાનું (પાન).

- (૨) સં. ‘-ઇક-’ના ઉદાહરણો નથી મળતા. પણ ‘-ઇક-’ + ‘-ક-’
 (‘-ઇકકઃ’, ‘-ઇકકમ્’ ગુજ. -ઇયો, -ઇઉ) નાં મળે છે;

ઉદાહરણો—નાથિયો (નાથો, ‘નાથ-’), ભોળિયો (ભોળો, ‘ભોળ-’), ભાણિયો
 (ભાણો, *‘ભાગિન’), ડાડિયો (ડાંડો, ‘દડ-’), જાડિયો (જાડો, પ્રા-
 ‘જડ-’ મં. ‘જડ-’), નોળિયો (‘નકુલ-’), ઝોળિયુ (ઝોળુ),
 કાગળિયો (કાગળ), ઘોળિયો (ઘોળો, ‘ધવલ-’), ટીણિયુ (ટીણ,
 = તીણ, ‘તેજન’), જાળિયુ (જાળુ, ‘જલ-’).

મૂળના ઈકારાત નામને ‘-ક-’ + ‘-ક-’ લાગતા પણ ગુજરાતીમાં ‘-ઇયો’ ‘-ઇયુ’ થાય છે :

ઉદાહરણો—પ્રાણિયો, (પ્રાણી), હરિયો (હરિ), હાથિયો (હાથી), લોલિયો,
 લોલિયુ (લોલી), પાપિયો, પાપિયુ (પાપી).

- (૩) સ ‘-ઉકઃ’, ‘-ઉકા’, ગુજ. ‘-ઉ’.

નાનું (નાનાલાલ), રમુ (રમણીક), બાપુ (બાપ), બાણુ (સરખાવો, લાલી)

૧. સર્વત્ર સંસ્કૃતમાં હોય તેમ ગણીને મૂળ રૂપ આપેલું છે. પણ આમાંથી કેટલાક પ્રત્યયો પાછળથી જ પ્રચલિત થયેલા છે. સંસ્કૃતમાં એમને મળતું કશું નહતું, એટલે એમનું કલ્પિત રૂપ આપેલું છે.

ગમે તે એક આવી શકતો ઉપરાંત આ પ્રત્યયો એકલા અથવા એક સાથે બેત્રણ લગાડી શકાતા. આ યોજના અનુસાર, તેમ જ ઉપર મુદ્દા તથા મિન્ન મૂળના ખીખ શુજરાતી અંગવિસ્તારક પ્રત્યયોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય^૧.

૧. -ક-.

એ ક વ ડા

- (૧) મ. ‘-અકઃ’, ‘-કકા’, ‘-અકમ્’.
પ્રા ‘-અઓ’, ‘-કઆ’, ‘-અઅ’.
અપ ‘-અઉ’, ‘-કઅ’, ‘-અક’ કે ‘અઉ’
શુજ. ‘-ઓ’, ‘-ક’ ‘-ઉ’.

ઉદાહરણો—ઠાકરે (ઠાકર), તખૂરો (તખૂર), હાથો (હાથ), કુંગરો (કુંગર),
કમળી (કમળા), ડોકી (ડોક), નાકું (નાક), પાનું (પાન).

- (૨) સં. ‘-ક-’ના ઉદાહરણો નથી મળતા. પણ ‘-ક-’ + ‘-ક-’
(‘-કકઃ’, ‘-કકમ્’ શુજ. -કયો, -કઉ) ના મળે છે;

ઉદાહરણો—નાથિયો (નાથો, ‘નાથ-’), ભોળિયો (ભોળો, ‘ભોળ-’), ભાણિયો
(ભાણો, *‘ભાગિન’), ડાડિયો (ડાડો, ‘દડ-’), જાડિયો (જાડો, પ્રા.
‘જડ-’ મ. ‘જડ-’), નોળિયો (‘નકુલ-’), ખોળિયુ (ખોળી),
કાગળિયો (કાગળ), ઘોળિયો (ઘોળો, ‘ધવલ-’), ટીણિયુ (ટીણ,
= તીણ, ‘તેજન’), જાળિયુ (જાળી, ‘જલ-’).

મૂળના ઈકારાત નામને ‘-ક-’ + ‘-ક-’ લાગતા પણ શુજરાતીમાં ‘-કયો’ ‘-કયુ’
થાય છે :

ઉદાહરણો—પ્રાણિયો. (પ્રાણી), હરિયો (હરિ), હાથિયો (હાથી), લોભિયો,
લોભિયુ (લોભી), પાપિયો, પાપિયુ (પાપી).

- (૩) સં. ‘-કકઃ’, ‘-કકા’, શુજ. ‘-ઉ’.

નાતું (નાનાલાલ), રમું (રમણીક), બાપુ (બાપ), માણુ (સરખાવો, ભાભી)

૧. સર્વત્ર સરહૂતમા હોય તેમ ગણીને મૂળ રૂપ આપેલ છે. પણ આમાંથી કેટલાક પ્રત્યયો પાછળથી જ પ્રચલિત થયેલા ■ સરહૂતમા એમને મળતું કશું નહતું, એટલે એમનું કહિયત રૂપ આપેલ ■

(૪) મૂળના ઉકારાત નામને ‘-ક-’ + ‘-ક-’ લાગ્યો હોય તેવા ઉદાહરણો મળે છે મં. ‘-ઉ’ + ‘ક-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-વો’, ‘-ની’, ‘-વું’

ગરવો (ગુરુ-), હળવુ (લઘુ-), સાથવો (સંતુ-), કડવુ (કટુ-).

પછી આ ‘-વો’ સ્વતંત્રપણે લઘુતાવાચક પ્રસવ બની ગયો, જેમ કે,

હોડવો (હોડ), આડવુ (આડ), શિયાળવુ (શિયાળ), ઝાંઝવા (સરખાવો, ઝાંઝા). અનધી, બજ વગેરેમાં મહેસવા, ‘ચિન્નવા’, ‘કમવા’, ‘ધોડવા’, ‘અબવા’ વગેરેમાં સામાન્ય વપરાશમાં રહેલા ‘-વા’ પ્રત્યયનું મૂળ આ જ હશે ?

બેવડો

(૫) મં ‘-અક્ક-’, ગુજ. ‘-અક-’

ઉદાહરણો—આખ્યાતિક ધાતુઓમાં : અડકવુ (અડવુ), સરકવુ (સરવુ), ખસકવુ (ખસવુ), ઝમકોળવુ (ઝમોળવુ), ઢળકવુ (ઢળવુ), લળકવુ (લળવુ), ઝળકવુ (ઝળવુ), સળકવુ (સરખાવો, સળવળવુ), હોંચકવુ (હોંચવુ), ફટકવુ (ફટકવુ).

મૂળે આ ‘-અક્ક-’ ક્રિયાની ક્ષણિકતા—લઘુતા સૂચવવા વપરાતો હોય. ગુજરાતીમાં ટ-અતી અગોને લાગતો ‘-ટક-’ એ અસ, ક્રિયા ધરી અટકતી ને ધરી ચાલુ હોવાનો, ક્રિયા એકાએક અટકી પડ્યાનો, ક્ષણિક ટક્યાનો કે ચાલુ રિથિતિ એકાએક બદલાયાનો લાવ સૂચિત કરતો બની ગયો છે જુઓ ઉદાહરણો—અટકવુ, કટકો, ખટકવુ, ગટકાવવુ, ચટકો, છટકવ. ઝટકો, ઝાટકો, પટકવુ, ફટકવુ, ફટકો, મટકું, વટકો, વટકવુ

આમાંથી ધણીમાં રવાનુકારી ટકારાત અગને કૃત લાગી પછી પ્રાકૃતમાં ‘ક્ષિય’ થયું અને એમ કકારાત નગ સિદ્ધ થયું છે

એવી જ રીતે ‘-ળક-’ એ અસ ક્ષણિક ગતિ કે પ્રકાશનો સૂચક બની ગયો છે. આના તેમ જ ‘-અક્ક-’ દ્વારા વિસ્તાર થવાના નાન્ય ઉદાહરણો .

ખળકવુ ચળકવુ, ઝળકવુ, ઢળકવુ, લળકવુ, મળકવુ; ફટકવુ, મટકવુ, અટકવુ, લટકવુ, સટકવુ, માગકવુ, મોલકવુ, કગડકવુ; ઝગકવુ, ધગકવુ, ખાગકવુ, ટગકવુ ધમકા લપકવુ, ટપકવુ.

(૧) સં. ‘-અઠ્ઠ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-અઠો’.

ઉદાહરણો—જોડકું (જોડુ), ફોડકા (ફોડો), જોડકું (જોડુ), હોડકું (હોડો), લોટકો (લોટો), પોટકું (પોટ-લી), મોટકું (મોટુ); કણકી (કણી), ટીણકું (ટીણિયુ), ઝીણકું (ઝીણું), પાણકો (પાણો-પહાણો), મણકો (મણિ), દોણકું (દોણું), મણકી (મણિ, ઝી), ભાણકી (ભાણી); દોલકું (દોલ), દલડું (દળ-વું); નાનકું (નાનું), લીવકી (લીલી), હરકી (હરિ), વજકો (વજુ-વજલાલ).

૨. -ટ-

એકવચો

(૧) સં. ‘-અટ-’, ગુજ. ‘-અડ’.

ઉદાહરણો—ખેનડ^૧ (ખેન, ખેન), ઢેલડ^૨ (ઢેલ), વાતડ (વાત), માધડ (‘બ્યાધ’)
સુખડ (પ્રાચીન સુકડ, પ્રા. ‘સુઠ્ઠ-’, સં ‘શુષ્ક-’), ધુવડ (સં ‘ધુક-’).

ફરડવું, મરડવું, મચરડવું, ઉતરડવું, ઘસરડવું, ઢસરડવું વગેરેમાં આ જ વિસ્તારક પ્રત્યય હોવા સભવ છે.

(૨) સં ‘-અટ-’ + ‘-ક-’ ‘-અડો’.

ઉદાહરણો—જીવડો (જીવ), પાચડો (પાચ), ખેટડો (ખેટો), રાગડો (રાગ), લીમડો (નિમ્બ), આતરડો (આતર), આખડો (આખ), વેલડો (વેલ), સૂપડું (ચર્પ-)
પૂછડું (પૂછ).

‘-ક-’ + ‘-ટ-’ અને ‘-ક-’ + ‘-ટ-’ + ‘-ક-’ ના ઉદાહરણો નથી મળતા.

‘-કિ-’ + ‘-ટ-’ નું પ્રા અપ ‘-કિડ-’ અને ‘-કિ-’ + ‘-ટ-’ + ‘-ક-’ નું પ્રા અપ ‘-કિડઅ-’ થાય છે.

ગુજરાતીના ધ્વનિવન્ય અનુસાર આ ‘-કિડ-’ અને ‘-કિડઅ-’ નું ‘-અડ’ અને ‘અડો-’ ચર્ષ જાય છે, એટલે ધ્વનિદષ્ટિએ તેવા પ્રત્યયયુક્ત શબ્દોને ‘-અડ’, પ્રત્યયયુક્ત શબ્દોથી જુદા પાડી ચકાતા નથી. અપભ્રંશમાં, ‘બપુડ-’, ‘બપુડવ-’ (‘બપ-’), ‘જુગુડ-’ (‘જુગ-’, ‘નખ-’) અને ‘વકુડ-’, ‘વકુડવ-’ ‘વક-’, ‘વક-’, ‘વક-’ મળે છે, ગુજરાતીમાં તે ‘ગાપડો’, ‘નાખડો’, ‘વાકડો’ મળે છે.

૧. પ્રિમાનદત્ત દશમસ્કંધમાં ખેનડ (૪૯, ૧૪૦, પૃ. ૩૧૪) તેમજ ‘ખેનડ’ (૫૩, ૧૬૪, પૃ. ૩૬૨) મળે છે પણ પ્રાચીન રૂપ ‘ખેનિર’ મળે છે તેજ અહીં અપ્રસ્તુત. ,

૨. ‘ઢેલડ’ દોકો પાછી વાળુ વેલ છે, ક્યો ક્યો કાલા વેરાણા ખેતમાં એ પડિત.

‘બેલીડો’, ‘દાથીડો’, ‘માછીડો’, ‘સાધુડો’ વગેરે ધ્વજાંત અને ઉચ્ચારાંત અંગોને ‘-ટ-’ + ‘-ક-’ લાગ્યાનાં ઉદાહરણો છે.

(૩) સં. ‘-ઓટ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઓડો’.

(૪) સં. ‘-ઓટ-’ + ‘-ધક-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઓડિયો’.

ઉદાહરણો—કાટોડો (કાટ), મટોડી (માટી), રાખોડો, રાખોડી (રાખ), લીટોડો (લીટા), ગપોડો (ગપ, ગપો), ગઠોડો (ગાઠો), યાકોડો (યાક), ધારોડી (ધાર), તારોડિયો (તારો).

બેવડો

(૫) સં. ‘-અટ્ટ-’, ગુજ. ‘-અટ’.

ઉદાહરણો—હલકટ (હલકુ), ફેકટ (ફેક), પાકટ (પાકુ, ‘પકવ-’), ધીરટ (ધીર) ફીકટ (ફીકુ, ટે. ‘ફિક્ક-’), પોચટ (પોચુ, સરખાવો દેખ ‘પોચ્ય-ક-’), બળકટ (બળકુ ?), ખરજટ (સરખાવો, ‘ખરજી’-હિં ‘ખરજી’), ખરસટ (??), ચીકટ (સરખાવો, ચીકલું; સં. ચિક્ક, ચિક્કણુ: તેણુચમાથી)

મરાઠીમાં ‘તીખટ’, ‘આંખટ’ વગેરે જાણીતા છે.^૧

(૬) સં. ‘-અટ્ટ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-અડો’.

ઉદાહરણો—‘ચોરડો’ (ચોર), ‘લામડો’ (લામ-ણ, બ્ર’મ), જોગડો (જોગી), લોકડો (લોક), લોટી (અપ. લીહ, સં. લેખા-), જુવડું-જુગડું (ઘૂત-), જાકડો (?? સરખાવો; જકવું-જીહું), પોપડો (પોપ-ડો ?)

(૭) સં. ‘-ઓટ્ટ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઓરો’.

ઉદાહરણો—રાગોટો (રાગ), તાળોટો (તાળી), ઝીંગોટો (ઝીંગ), હાકોટો (હાક) ‘પાધોટુ’માં અંતરાશનો ‘-પટ્ટ-’ સાથે સંબંધ પણ શક્ય છે. આખ્યાતિક અંગોમાં ‘ફગોટવું’, ‘રજોટવું’, ‘રાખોટવું’, ‘ખાખરોટવું’, વગેરેમાં આ જણાય છે.

૩. -લી-

એકવડો

(૧) સં. ‘-અલ-’ ગુજ. ‘-ળ’.

૧. ‘ધીરટપણુ’ (માધનાનલકામકંદલા, ૧-૩૬).

૨. ગુજરાતી ઉદાહરણો પછાંખસાં મરાઠીમાંથી આવ્યા હોવાનો સંભવ છે.

ઉદાહરણો—સાથળ (સં. 'સકથિન'), હેડળ (હેડ, પ્રા. 'હેટ્ઠા'), શામળ (સ્વામલ-,
ન્વામ-), આગળ ('અગ્ર', 'અગ્ગા'), પાછળ ('પઞ્ચ', 'પચ્છ').

(૨) સં. '-અલ-' + '-ક-', ગુજ. '-લો'.

ઉદાહરણો—આધલો (સં. 'અધ-'), વીજળી (વીજ), પીળું (સં. 'પીત-'),
પીંગળું (સં. 'પિંગલ-', 'પિંગ-'), પહોળું ('પ્રથુન-', 'પ્રથુ-'), બહોળું (મં.
'બહુલ-', 'બહુ-').

આમાથી છેલ્લા બે ઉદાહરણો ઉકારાત અંગોના છે .

'-ધ-' + '-લ-' (+ '-ક-') અને '-ઉ-' + '-લ-' (+ '-ક-') નાં ઉદાહરણો
મળતાં નથી. આ શબ્દાંતર્ગત '-ધ-', '-ઉ-' ગુજરાતીમાં '-અ-' બની જવાના
વક્ષ્યુને આભારી હોય.

(૩) મં. '-ઓલ-', ગુ. '-ઓળ'.

(૪) સં. '-ઓલ-' + '-ષક-' + '-ક-', ગુજ. '-ઓળિયો'.

ઉદાહરણો—આખ્યાતિક અંગોમાં

કોળણું (કોળવણું), કોળણું (કોળ), કંઈળણું (કંઈળ).

કોળણિયુ (કોળ), બોળણિયુ (બોળ).

બેવડો

(૫) મં. '-અલ્લ-', ગુજ. '-અલ્'.

ઉદાહરણો—સોનલ (સોન), વીજલ (વીજ), જાણલ (જાણ), રાતલ (રાત),
રાલ (રના-દે), ફૂલ (ફૂંડું), વૂલ (વૂંડું), ખૂંટલ (ખૂંટ-વું).

(૬) મં. '-અલ્લ-' + '-ક-', ગુજ. '-અલો'.

(૭) સં. '-અલ્લ-' + '-ષક-' + '-ક-', ગુજ. '-અલિયો'.

ઉદાહરણો—ભગલો (ભગ, ભગવાન), બગલો (બગ), ચોટલો (ચોટી), લગલો
(લગ), કાંખલો (કાંખ), જોખલો (જોખ), બોખલો (બોખો), બેલું (બેલું),
હાંલો (હાંડલો, હાડી), ગાંલો (ગાંડલો, ગાડી), ચાંલો (ચાંડલો, ચાંદલો, ચંદ્ર-),
ચાલિયો (ચાલો, ચંદ્ર-), તારલિયો (તારો).

મં. '-ઉલ્લ-' + '-ક-' નું પ્રાચીન ગુજ.માં '-ઉલ્લ', '-ઉલો' થાય છે, તે અર્વાચીન
જૂનિકામાં '-અલો' થઈ જાય છે : 'હંસુલ' (હંસુલ્લ) — 'હંસલો,' 'ભોરલો'
('ભોરુલ્લ'), 'કડલું' ('કડુલ્લ') વગેરે.

(૮) સં. ‘-ષ્ણ-’ અને ‘-ષ્ણ-’ + ‘-ક-’નું ગુજ. ‘-એણ’, ‘-એણું’ એ વિશિષ્ટ પરિવર્તન છે.

સંસ્કૃતના અનિદ્ધાતુઓના જૂતકૃદંતને તેમજ જૂતકૃદંતના ‘-ષ્ણ-’ પ્રત્યયમાંથી થયેલા પ્રાકૃત ‘-મજ્ઞ-’ વાળા રૂપને પ્રાકૃતમાં (આગેનાની લાપામાં વસુદેવદિહી વગેરેમાં) ‘-મજ્ઞય-’ લાગીને ‘મારિએલ્લય’, ‘દિપ્ત્યેલ્લય’ વગેરે થયા છે. તે પરથી ગુજરાતી, મરાઠીમાં લકારવાળાં જૂતકાલીન કૃદંત આપ્યાં છે.

ઉદાહરણો—દીધેજ, દીધેણું (દીધું), ખાધેજ, ખાધેણું (ખાધું), પીધેજ, મૂકેજ, કરેણું, મારેણું વગેરે.

(૯) સં. ‘-ઓલ્લ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઓણું’ ના ઉદાહરણ નથી મળ્યાં પણ સં. ‘-ઓલ્લ-’ + ‘-ઈક-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઓલિયું’ ‘સાપોલિયું’ (સાપ) માં મળે છે.

૪. મિઝણો

(૧) સં. ‘-ષક-’ + ‘-ક્ષ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઈકો’.

ડંડીકો (ડાંડિયો, દંડ), પડીકું (પડિયો, પડો, પુટ).

પ્રકારાંતને ‘-ક-’ + ‘-ક્ષ-’ + ‘-ક-’ લાગતાં આવું જ પરિણામ આવે છે. ‘મણીકો’ (મણિ).

(૨) સં. ‘-ઉક-’ + ‘-ક્ષ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઊકો’.

મટુકી (મટ-કી, માટ-લી), ડંડુકો (ડાંડો-દંડ), વધૂકું (વધુ, વધારે).

(૩) સં. ‘-અક-’ + ‘-ટ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-આડો’.

ઉદાહરણો—સીમાડો (સીમ), દહાડો (દીહ, દિવહ, દિવસ-), ધુમાડો (સં. ધૂમ-), સંઘાડો (સંઘ), ખોટાડો (ખોટો). રેવાડું (રેવું, રોમન-).

(૪) સં. ‘-ષક-’ + ‘-ટ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઈડો’.

ઉદાહરણો—જળીડાં (જળિયાં, જલ-), વાલીડો (‘મારો વાલીડો’ એ પ્રયોગમાં; વાલો, વહાલો),

(૫) સં. ‘-ઉક-’ + ‘-ટ-’ + ‘-ક-’, ગુજ. ‘-ઉડો’.

ઉદાહરણો—વજુડો (વજુ, વજવાવ), હરુડો (હરુ, હરિલાવ), લટુડાંપટુડાં (લટપટ), ખાણુડો (ખાણ); આપુડો.

(૬) સં. 'અક-' + '-ટ્ટ-' + '-ક-', ગુજ. 'આટો'.

ઉદાહરણો-૩'વાટું-૩'વાટી (૩'વું, રોમન-); ગપાટો (ગપ, ગપ્પુ).

અપાટો, સપાટો સંકારપદ છે. 'ચોરાટિયો'માં 'અક-' + '-ટ્ટ-' + '-ક-', +
'-ક-' સમજવા. રોકાટ (-ાક), લુખાટ (લૂખુ) જેવામાં 'આટ'.

(૭) સ. 'અક-' + '-વ-', ગુજ. 'આળ'.

ઉદાહરણો-પેટાળ (પેટ), વચાળ (વચ-મા, વિચ્ચ-).

(૮) સં. 'અક-' + '-લ-' + '-ક-', ગુજ. 'આળો'.

ઉદાહરણો-ગોટાળો (ગોટો), કુડાળું (કુંડું, કુડડ-), પોંડાળો (પોંડો, પિપડ-)

(૯) સ. 'અક-' + '-ટ-' + '-ક-', ગુજ. 'અકકું'.

ઉદાહરણો-નાનકકું (નાનકું, નાનુ, રસદણુ-) 'રમકકું', 'કચકકું' જુદી રીતે
ધડાયા હોય.

(૧૦) સં. 'અકક-' + '-લ-' + '-ક-', ગુજ. 'અકલું'.

ઉદાહરણો-સાચકલું (સાચું, સલ).

(૧૧) સં. 'અકક-' + '-ઉક-' + '-ટ-' + '-ક-', ગુજ. 'અકકડો'.

ઉદાહરણો-નનકકડો (નાનુ, નાનકુ), ટીચકકું (ટીચકું), ટીણકકું (ટીણકું).

(૧૨) સં. 'ઉકક-' + '-ટ-' + '-ક-', ગુજ. 'ઉકકું'.

ઉદાહરણો-ટચકકું (ટચકું), ટખકકું (ટખ. ટખડી), યચકકું, બટકકું.

(૧૩) સં. 'ઉકક-' + '-લ-' + '-ક-', ગુજ. 'ઉકલું'.

ઉદાહરણો-મચકલું (મચ્ચું), ટખકલું (ટખ), સાચકલું (સાચું, સત્ત-).

(૧૪) સં. 'અટ-' + '-લ-' + '-ક-', ગુજ. 'અટો'.

ઉદાહરણો-આંખડલી, વાતડલી, મુખડલું.

(૧૫) સ. 'લ-' + '-ટ-' + '-ક-', ગુજ. 'લડો'.

ઉદાહરણો-રાતલડી, જીલલડી, વીજલડી, કુજલડી, મરકલડું.

૫. ગુજ. -ખો

આનું મૂળ રપ્પટ નથી.

ઉદાહરણો :-ડાળખી (ડાળા), લહેરખી (લહેર), માળખુ (માલો-માણિય),

તથુખ-હ, તરખ-હ (તરખ-ખહ, તરહ, તહ-), લૂમખો (લૂમ), મૂમખો (મૂમ), ચમરખી (મ).

૬. ગુજ. -ચુ, -ચી, ફારસી -ચેહ.^૨

ઉદાહરણો - ડોમચુ (ડોલ), ઢીમચુ (ઢીમ), ગામ(પ)ચુ, ગામ(પ)ચી (ગામ-કુ), ગળચી (ગળ), નાળચુ (નાળ, નાળ), પોપચુ (પોપ-ડો), હડપ(બ)ચી (હડપે ?), નકુચો (નાકુ ?), કુકચા (કુકા)

સરખાવો : હિંદી દેગચા, દેગચી (દેગ), મદકચા, મદકચી (મદક).

આ ગીતે 'ઓ', 'ઇયો', 'ઉ' 'વો', 'અક', 'અકો', 'અડ' 'અડો', 'ઓડો', 'ઓડિયો', 'અટ', 'અટો', 'ઓટો', 'ળ', 'ળો', 'ઓળ', 'ઓળિયો', 'અલ', 'અતો', 'અલિયો', 'એલ', 'એયુ', 'ઓલિયુ', 'ઈકો', 'લકો', 'ઈડો', 'ઉડો', 'આટો', 'આટિયો', 'આળ', 'આળો', 'અકકુ', 'અકકુ', 'અકુડો', 'જિકકુ', 'જિકકુ', 'ઉતો', 'લડો', 'ઓ' અને 'ઓ' એમ યાળીય નેટલા ગુજરાતીના અગવિસ્તારક પ્રત્યયો અહીં નોંધ્યા છે આમાથી નેટલાકે કુત્સા, લધુતા, લાડ, લાલિત્ય, તિરસ્કાર વગેરેના લાવોને પણ વધતેઓછે અશે જાળવી રાખ્યા છે, તો નેટલાકે મૂળથી સહેજ જુદા અર્થમાં પણ રૂઢ થયેલા છે

૮. વિશેષણની પૂર્વે લાગતો 'સ-' પ્રત્યય

'સચક્ર'ને મ. 'સચક્રિત'નું અર્વાચીન ગુજરાતી અર્થ તત્સમ રૂપ ગણી ચકાય તેમ છે 'રીત' (રીતિ), 'મત' (મતિ) વગેરેની જેમ 'સક્રત' (સક્રિત). પણ વિશેષણ હોવા છતાં આર ભે 'સ' ઉમેરતા સખદો અર્વાચીન ગુજરાતીમાં જ નહીં, પણ પ્રાકૃત, ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગુજરાતી, પ્રાચીન મારવાડી (ડિંગળ), પ્રાચીન અવધી અને બંગાળીમાંથી પણ મળી આવે છે. એટલે 'સચક્રત' પણ એ રીતે ઘડાયેલો હોવાની ઘણી નંભાવના છે 'સચક્રત' જેવા નેટલાકે ઉદાહરણો અહીં એકઠાં કર્યા છે

ઈસવી પાંચમી સદીના નાટક કથામય વસુદેવહિંદીમાં બે વાર 'મસકિઅ' અને 'મકિઅ' ('સક્રિત')ના અર્થમાં આવે છે -

'તતો અદમવિ સસકિઓ હેયણુદ્ધિપયારેણ તમહુગન્ધામિ' (૧, ૪૦, ૧૯)

'નુદવીસાયોવાયચારુતલો સમકિય સે ચતિય અવલકખેનિ' (૧, ૪૧, ૧૭.)

ચાતિસુરિની ઉત્તરાધ્યયન-ટીકામાં વસુદેવદિંડીમાથી જ 'સમક્રિય' લેવાયો છે. આ ઉપરાંત 'સવિલક્ષ્ણ' (= 'વિલક્ષ્ણ'), 'સમલત' (= નેલત' - 'સંભ્રાન્ત') અને 'સસિલ્લિદ્' (= 'સિલ્લિદ્' - 'રિનગ્ધ') દેવેન્દ્રસુરિની ઉત્તરાધ્યયન-ટીકામાથી વાંચાણીએ નોંધ્યા છે.^૧

પૂર્ણભદ્રના ૫ આખ્યાનક્રમાં 'સચકિત' (= 'ચકિત') મળે છે.

મદેશનામ ના ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં 'સકોમલ' (= 'કોમલ') 'સવિલક્ષ્ણ' (= વિલક્ષ્ણ) 'સકસાય' (= કપાય), 'મલગિજર' (= લગિજર) 'સગગિર' (= ગગિર), 'સલોલ' (= નેલ) મળે છે.

પ્રાચીન મારવાડી (ડિંગા)ના પ્રસિદ્ધ કાવ્ય વેલિ કિસન રૂકમણી રી (ધ. સ. ૧૫૮૦)માં 'સકુસળ' (= 'કુસળ'), 'સધન' (= ધન), 'સલિત્ર' ('ભીત્ર'), 'સસત' ('સલ') વપરાયા છે ટિપ્પણી (પૃ. ૩૮૪)માં મપાદકો કહે છે કે. કિસી શબ્દવિશેષ પર જોર દેને કે લિએ મારવાડી મેં 'સુ' યા 'સ' લગા દેતે હૈં આ રીતે મારવાડીમાં 'સચિર' (= 'ચિર') વપરાયો છે

મેરધૂ સચિર અહરાવ-સિર મેદણી' (રાજસ્થાન-ભારતી. એપ્રિલ ૧૯૪૬, પૃ ૭૫)
તુલસી રામાયણ (રામચરિતમાનસ, ઇ. સ. ૧૫૭૫-૭૭)ની અવધીમાં 'સભીત' (= ભીત) અનેક વાર વપરાયો છે :

'પરમ સભીત ધરા અકુલાની'

—ગાલકાંડ ૧૮૪,૪.

આ જ પ્રમાણે ૧૩૮,૨, ૧૩૯,૨; ૨૦૨,૩; ૨૨૯,૧૦ વગેરે.

સોળમી સદીના બંગાળી કવિ જોર્જિદાસે 'સચકિત' વાપર્યો છે.^૨

(તેની ભાષા બ્રજથી ખૂબ પ્રભાવિત છે) :

'કર્પૂર તામ્બૂલ વદનહિ પૂરલ

સચકિત ભેલ પીતવાસા'

અને

'સચકિત નયને નેહારંધ સહચરી'

૧ એસોર્વેન્ગન, શબ્દકોશ, D3 નીચે

૨ દેવેન્દ્ર સંપાદિત પચાખ્યાનક, ૭૦, ૩

૩ બિરવપ્રતિ ગોધરી એ ક્રિટિકલ રર્ચઃ ઓવ ફ સોન્ઝ ઓવ જોર્જિદાસ, ૨

નર્નલ ઓવ ડ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓવ લેટર્સ, મેચ ૨૩, ૧૯૩૩, પૃ ૩

અર્વાચીન બ ગાળીમા 'સચકિત' સામન્ય વપરાશમા છે

પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધમા 'સકોમળ' મળે છે :

‘સકોમળ પદમા બળ અત્યત’ (૭-૨૬)

તે જ રીતે ૫૧, ૨૫ અને ૭૫, ૧૬૧ માં તે વપરાયો છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમા 'સાનુકૂળ' ('અનુકૂળ'), 'સધન' (ધન) ચાનુ વપરાશમા છે.

આ બધી સામગ્રી પરથી રપષ્ટ થાય છે કે 'સચકિત'નો 'સ-' કોઈ તરંગને કે અશુદ્ધિને કારણે નહીં, પણ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યની પ્રાચીન ભૂમિકામા પ્રવર્તતા એક વલણના પરિણામે આવેલો છે. કેળીતી રીતે જ તે મૂળે આધિક્ય કે ભાર દર્શાવના પ્રયોજનનો અને એ દૃષ્ટિએ સરકૃત 'સુ-' સાથે એનો મળધ બાધી શકાય અપભ્રંશમા 'સુ-'નો સારો એવો ગચાર હોય. આ વલણ પછીથી પણ ચાનુ રહ્યું જણાય છે, કેમ કે વેલિ કિસન રકમચ્છી રીના નયમેા જેટલા શ્લોકમા બાવીશોક 'સુ-' વાળા શબ્દો મળે છે. આમા મોટા ભાગના શબ્દોમા 'સુ-' મૂળ શબ્દના અર્થમા ખાસ કરી વધારો કરતો જણાતો નથી. લઘુતા કે લાઠ દર્શાવતા અગવિસ્તારક પ્રત્યયોની જેમ 'સુ-' આધિક્ય કે પ્રાશરણ સૂચવતો, તે સમય જતા 'સ્વાર્થ' કે 'શબ્દાલકાર' કે છંદપૂરક લેખે પ્રયોજવા લાગ્યો. 'સ-'નું પણ એમ જ છે. 'સચકિત' એટલે 'ચકિત'. મરકૃત '-વર-' એ પરપ્રલયનો અર્થવિકાસ પણ આ જ પ્રકારનો છે તે પણ 'પુરવર', 'મિતવર' વગેરેમા પ્રાશરણ્ય છે અને તેનો પણ અપભ્રંશમા સ્વાર્થ પ્રયોગ થતો ગયો છે અને આપણે 'તરવર' ને 'સરોવર' પ્રાશરણના જરા પણ ભાવ વિના વાપરીએ છીએ.

પણ 'સુ-' એ એક જ 'સ-'નું મૂળ નથી. કેટલાક પ્રયોગો પરથી આપણે એવું માનના પ્રેરાઈએ છીએ કે 'અ-'વાળા નમર્યક પ્રયોગોના વિરોધમા, સાદસ્કય બો કેટલાક 'સ-'વાળા પ્રયોગો પ્રચલિત બન્યા હોય 'અસભાન્ત'ના વિરોધમા 'સસંભન્ત', 'અચકિત'ના વિરોધમા 'સચકિત', 'અકોમલ'ના વિરોધમા 'સકોમલ' વગેરે. પૂર્ણલક્ષના 'પચાખ્યાનક'મા 'અગાન'ના વિરોધમા 'સગાન' (= ગાન) એવો શબ્દ વપરાયો છે તે આ વલણનો જ ઘોતક છે.

એ લક્ષમા રાખવાનું છે કે 'સ-' ધર્મ્યર્થ તત્સમ કે અર્ધતત્સમ શબ્દોને ધારેનો છે

૪ પુષ્પદત્તન મહાપુરાણ (સંધિ ૮૧-૯૦)મા સાત-આઠ અને રવવશૂત પદમચ્છિડના વિલાધરકાકમા સત્તાવીસ જેટલા 'સુ-'વાળા શબ્દો મળે છે

નિર્દિષ્ટ પુસ્તકાદિની સૂચિ

અખાના ૭૧૫ ૩૩
 અપભ્રંશ કાવ્યપી ૧૯૭, ૨૦૦
 અપભ્રંશ વ્યાકરણ ૭૦, ૧૪૨
 અપભ્રંશવ્યાકરણ કી કુછ સમખ્યાઓ
 ૫૨ પુનર્વિચાર ૧૪૨
 અભિધાનચિન્તામણિ ૬૨
 અભિનવભારતી ૪૧
 અર્જુનદાયવરીનતી ૧૦૭
 અષ્ટાધ્યાયી ૨૦૩
 અમડ ધ્યાનક (અમડચરિત) ૯૫
 અમડવિદ્યાધર રાસ
 ૧૦૭, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૨૫
 આખૂરાસ ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૩૦, ૧૬૪
 ઉક્તિરતનાક ૧૦૭, ૧૧૨, ૨૦૬
 ઉત્તરાધ્યયનટીકા ૨૨૦
 ઉપદેશમાલાગીકા ૧૧૨
 ઉપમિનિભનપ્રપચા કથા ૧૨૩
 ઓખાકરણ (ગ્રેમાનદ) ૧૫૧
 કથાકોષપ્રકરણ ૯૫
 કરક કુચરિતિ ૭૪
 કર્ણકથા (વામુ) ૧૩૦
 કપૂરમજરી ૧૨૭
 કાદબરી (લાલજી) ૯૯
 કાદબરી પૂર્વભાગ અધ્યયન ૧૦૦
 કાન્હડદેવપ્રમથ ૩૩, ૯૭, ૧૦૭,
 ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૬, ૧૩૨
 કાવ્યમીમાસા ૩૫, ૪૨
 કાવ્યલક્ષણ (દડી) ૪૧
 કાવ્યાનુશાસન ૪૨
 કાવ્યાલકાર (ભામહ) ૪૧

કાવ્યાલકાર (રુદ્રટ) ૪૧, ૫૨
 કાવ્યાલકારટીપી ૪૨
 કીર્તિલતા ૪૧
 કુમારપાલપ્રતિબોધ ૧૨૯
 કુલવપમાલા ૪૨, ૧૯૮
 ગયમકુમાલરાસ ૧૯૪
 ગાથાલક્ષણ ૧૯૯
 ગુજરાતી સ્વરવ્યવજન પ્રક્રિયા
 ૧૪૩, ૧૫૪
 ગુર્જરગસાવળી ૧૦૧, ૧૧૮
 ચલિપત્રમહાપુરિસચરિત ૧૨૭
 ચર્યચરિકા ૧૫૯
 ચિત્રસેનપદ્માવતી કથા ૭૩
 ચિહ્ન ગદ્યચરિત ૧૦૨, ૧૧૪
 હોનુશાસન ૧૦૧, ૧૧૭
 જંજૂસામિચરિત ૯૦, ૧૬૨
 જંજૂસ્વામીરાસ (પરોવિજય) ૯૮
 જીવદ્યારાસ ૧૧૬, ૧૬૪
 જીનનુ પરોઢ ૨૫
 જીન ગૂર્જર કવિઓ ૭૦, ૯૨, ૯૫
 જીન સ્વેતામ્ન સધના ઇતિહાસનુ
 એક શુભાયેલુ પ્રકરણ ૨૦૪
 જોડણીકોશ ૯૯, ૧૦૦, ૧૨૭,
 ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૭, ૧૭૯, ૨૦૬
 જાનેશ્વરી ૯૬
 દોલા મારુગ દુહા ૯૯, ૧૩૫,
 ૧૩૬, ૧૬૨
 દોલા મારુગ દુહા કે કૃતિપદ સ્થયોદી
 અર્થચર્યા તથા સંપ્રદયચર્યા ૧૩૬
 જ્ઞાણપદ અમીકલાઓ ૨૦૫
 જ્ઞાણકુમારચરિત ૧૧૩, ૧૨૭

ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર ૧૩૧
 દશમ ઝકધ (પ્રેમાનંદ) ૩૩, ૧૫૧,
 ૧૫૩, ૧૫૯, ૨૦૯, ૨૧૪, ૨૨૧
 દેશીનામમાલા ૭૧, ૧૦૭ ૧૨૨,
 ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૭૮
 દોન્ધકવૃત્તિ ૧૦૯
 ધર્મમૂર્તિ ગુરુ કાગ ૧૯૪
 ધાતુપાઠ ૧૨૫, ૧૩૬
 નમ્મયાસુદરીકહા ૯૬
 નરસિંહ યુગના કવિઓ ૯૩
 નનદવદતી રાસ ૧૦૭
 નનાખ્યાન (ભાલય) ૯૯
 નનાખ્યાન ૩૩, ૪૧
 નદમત્રીચી (શામળ) ૧૫૧
 નાટ્યદર્પણ ૪૧
 નાટ્યશાસ્ત્ર ૩૧, ૪૧
 નિરુપન ૨૦૩
 નેમિનાથચતુષ્પદિદા ૯૪, ૧૧૦
 પદ્મચરિત્ર ૯૮, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૩,
 ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૫, ૧૪૧, ૧૪૨,
 ૧૫૯, ૧૯૮, ૨૨૧
 પદ્મસિગ્ધિચરિત્ર ૧૧૯, ૧૫૮
 પચપત્ર ૭૧
 પચદ્વ (નરપતિ) ૧૧૪, ૧૨૦—
 ૧૨૨, ૧૧૨
 પચપદવચરિત્રાસુ ૯૯, ૧૧૬,
 ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬
 પચાખ્યાનક ૭૩, ૨૨૦, ૨૨૧
 પાંચઅક્ષરછીનામમાલા ૭૬
 પાંચઅક્ષરમહાવયુવો ૭૬, ૧૧૨,
 ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૫૮

પાંચનાયચરિત્ર ૨૦૩
 પાંચનાય રાજગીતા ૯૮
 પાંડવવિદિ ૧૬૩
 પુરાણપ્રમુખઅક્ષ ૧૦૧, ૧૦૪,
 ૧૦૫, ૧૧૫
 પુરાની રાજચાની ૧૭૬
 પુરાની દિલ્લી ૭૦
 પૃથ્વીચ દ્રવ્યચરિત્ર ૯૯, ૧૧૨, ૧૬૧
 પ્રમુખકોશ ૧૩૧
 પ્રમુખચિંતામણિ ૧૨૮, ૨૦૦
 પ્રમોદબનીચી ૧૦૭, ૧૨૪, ૨૦૬
 પ્રાકૃત ચાકરણ (સિદ્ધહર્મ) ૧૭૮,
 ૧૯૫, ૧૯૬
 પ્રાચીન કામુમઅક્ષ ૮૮, ૧૦૬, ૧૦૮,
 ૨૦૬
 પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યમદર્મ ૯૯,
 ૨૦૬
 પ્રેમપત્રીચી ૧૫૨
 બાલરામાયણ ૩૫
 બાનશિક્ષા ૯૮
 બ્રજભાષા સૂત્રોચ ૧૦૬
 ભગવદ્ગોમ કલ ૧૦૦
 ભરતકદ્વાનિશિક્ષા ૯૪
 ભરતકબનીચી રાસ ૯૩, ૯૪, ૧૧૦
 ભરતેશ્વરચક્રવર્તી કાગ ૧૯૪
 ભરતેશ્વર બાહુમલિ ઘોર ૯૦
 ભરતેશ્વર બાહુમલિ રામ ૯૦, ૯૭,
 ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૮,
 ૧૩૨, ૧૫૮, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૭૫,
 ૧૯૪
 ભવિષ્યકલ્પ ૯૭, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૯,
 ૧૫૮

ભવ્ય ચરિત ૧૨૪
 મહાપદ્મીશી ૨૫, ૧૫૨, ૨૦૮
 મહાપુરાણ ૯૬, ૯૮, ૧૦૭, ૧૧૩,
 ૧૧૫, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૧,
 ૧૪૯ ૧૫૮, ૧૬૭, ૧૬૯, ૨૨૧
 મદાભાષ્ય (પાતજલ) ૪૧
 માતૃકાચક્રિય ૧૧૦
 માધવાનંદ કથા ૧૬૨
 માધવાનંદ કામકલ્પા ૫૫૫ ૧૦૮,
 ૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૫, ૨૧૭
 માનમેયોદય ૨૧
 મેઘદૂત ૧૨૮
 મોહનલાલજી અર્ધદ્વતાન્દિ રમારક-
 ગ્રંથ ૨૦૪
 મોહિનીકાવ્ય ૨૦૬
 રામચરિતમાનસ ૨૨૦
 રામાયણ (ગિરધર) ૧૫૧
 ગવધર્મદોહરીસ વાદ ૧૨૬
 રિક્તેભિચરિક ૧૧૫
 રેવતગિરિરાસ ૯૦, ૧૧૬, ૧૧૭,
 ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૬૪
 વક્રોક્તિજીવિત ૧૦૩
 વસંતકાવ્ય ૨૦૬
 વસંતવિલાસ કાવ્ય ૧૦૨, ૧૧૮, ૨૦૬
 વસુદેવહિંદી ૨૧૯
 વાઙ્મયપદી ૪૧
 વાઙ્મયકાવ્યકાર ૪૧, ૪૨
 વાસુપૂજ્યમનોરમકાવ્ય ૧૦૭
 વિક્રમોદયશીલ ૭૪
 વિદ્યાવિલાસકાવ્ય ૧૭૮
 વિનોદચોગીશી કથા ૯૩

વિરહદેસાદિરી કાવ્ય ૧૦૨, ૧૨૪
 વિગટપર્વ (શાલિભટ્ટ) ૧૦૭, ૧૧૮,
 ૧૨૪
 વિવિધતીર્થકલ્પ ૨૦૫
 વિષ્ણુધર્મોત્તર ૬૧
 વિષ્ણુપુરાણ ૭૪
 વેતાલપદ્મીશી (શામળા) ૧૦૯
 વેલિ ક્રિસન ગુકિમધી રી ૧૩૫ ૨૨૦,
 ૨૨૧
 વૈરાગ્યસાર ૧૧૧
 શાકુન્તલ ૪૧
 શાલિભટ્ટચરિત ૨૦૩
 શૃંગારમંજરીકથા ૧૩૦
 સંગાળપુર્ણી ૧૩૧
 સંગાળસાદરાસ ૧૩૧
 સત્તરમા સતકના પ્રાચીન ગુર્જર
 કાવ્ય ૧૫૧, ૧૬૨, ૧૭૧
 સદયવતસવીરપ્રણય ૧૦૭
 સપ્તશતક ૭૭
 સમર ઇન્દ્રકલ્પ ૧૦૬
 સરસ્વતીકાવ્ય ૪૨, ૧૦૧,
 ૧૦૪, ૧૦૫
 સરસ્વતીચંદ્ર ૪૧
 સદેશરાસક ૪૨, ૧૨૦, ૧૫૮, ૧૬૫
 ૨૨૦
 સાહિત્યવિમર્શ ૨૫
 સિદ્ધહેમ ૯૭, ૧૦૯, ૧૧૩, ૧૨૩,
 ૧૨૫
 સિદ્ધાંતકોમુદી ૨૦૭
 સિદ્ધાસનળનીશી ૩૩
 મુદાળહોનેરી ૧૫૨, ૧૮૧
 મુદામાચરિત (ગ્રેમાનંદ) ૧૦૮, ૧૨૨

- સુપાસનાહચરિય ૧૧૨
 સુખોદમંજરી ૧૩૬
 સુરસુંદરીચરિય ૭૬
 સ્વયંભૂચંદ ૧૦૧
 હરિવંશપુરાણ (સ્વયંભૂ) ૧૧૭
 હંસરાજવચ્ચરાજ્યોપાધ ૧૧૩
 હંસાકીર્તી ૧૩૦
 હિંદી-શબ્દસાગર ૧૬૦
 હેમચંદ્રસંસ્કૃત
 A Comparative and Etymological Dictionary of Nepali Language ૧૬૫, ૨૦૮, ૨૧૦
 A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages ૧૬૫
 A Critical Study of the Des'ya and Rare Words from Puspadanta's Mahapurana ૧૨૩
 A Critical Study of the Songs of Govindadasa ૨૨૦
 A Diavidian Etymological Dictionary ૧૦૭
 Altindische Grammatik ૧૪૨
 Apabhram's'a Agentives in -yara- ૧૯૫
 Apabhram's'a-studien ૭૦, ૧૦૪

- Apabhram's'a Studies ૭૦
 A Study of Gujarati Language ૧૪૩, ૨૦૮
 Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary ૨૦૩
 Die Nominal Suffixe ૨૦૨, ૨૧૧
 E and O in Gujarati ૧૬૬
 E and O vowels in Gujarati ૧૬૬
 Erzählungen ૨૨૦
 Gleanings from the Kuvalayamalakatha ૧૯૭, ૨૦૧
 Gujarati Language and Literature ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૫૦, ૧૫૪, ૧૬૬, ૨૧૦
 Gujarati Phonology ૧૪૩, ૧૬૬
 Grammatik der Prakrit-sprachen ૧૯૬
 Harivams'apurana ૧૯૭
 Hemaendras Grammatik der Prakrit sprachen ૭૦
 Historical Grammar of Apabhram's'a ૧૪૬, ૧૯૬
 Historical Phonology of Gujarati Vowels ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૬
 Historical Syntax of Middle Indo-Aryan ૧૯૬

Indian Antiquary ४२, २०४
 Indo-Aryan Nasals in
 Gujarati १४३
 Introductory Lectures to
 Psychoanalysis ८
 Inscriptions of Kathiawar
 १५७
 Language (Jespersen)
 १, २२
 Materialien zur Kenntnis
 des Apabhramśa ७०, १०४
 Marathi English Dictio-
 nary (Molesworth) ८३
 Middle Indo-Aryan Gro-
 up of Consonants with
 Unassimilated as Pre-
 served in Gujarati १५०
 New Indian Antiquary ७३
 Notes on the Grammar
 of Old Western Raj-
 sthani १०६, ११६
 Notes on Some Middle
 Indo-Aryan Words in
 -ll- १६२

Old Gujarati Pronuncia-
 tion १५४, १६६
 Philologica Indica २०२
 Prakrit Grammar (वेद) ७०
 Prakrit Grammar of
 Tivikrama (वेद) ७०
 Prince of Wales Museum
 Stone Inscription from
 Dhar १०६, २००, २०१
 Samdhi १४२
 Some Forms of the Ab-
 solutive in Middle Indo-
 Aryan १६२
 Some Interesting Featu-
 res of the Language of
 Nanapincamakahao २०५
 Some Problems of Sound
 -change in Indo-Aryan
 १४२, १४३
 Studien zur Lehre von der
 Wurzelweiterung und
 wurzelvariation २११
 The Possessive Adjectives
 of Late Prakrit १६७, २०१